

100-8

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ДАЛИМАТ

Къарганы
ЮЙДЕГИСИ

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

Хъарганы
ЮЙДЕГИСИ

КЪАРАЧАЙ - ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1962

БИРИНЧИ БАШЫ

Фатима бла Ахмат

шик акъырын ачылды. Ал бурун тал чыбыкъладан эшилген тегерек четенчикни къолтугъуна къаты къысхан сабий къолчукъ кёрюндю. Ызы бла къара кёзлю, къара къашлы джашчыкъны школ картузчугъу чыкъды. Ол Къарчаны алтынчы классха джюрюген джашчыгъы Муратды.

Къарча олтургъаныча, сыртын эшикге буруб тургъан бол-маса, келген кимди деб артына къарамады.

Ахмат'а атасыны аллында сын болуб сюелиб тургъанлай, эшик таушха тёббеси бла къараб, Муратны киргенин эследи. Мурат аны тузакъгъа тюшюб тургъанын сезиб, безирге сый-

юб, анъа тилин чыгъарды. Ахмат да анъа джуабха атасына эслетмезлей джумдуругъун тута, ышарды. Къарча аны джумдуругъун эслемеди, алай'а ол уруша тургъанлай джашыны ышаргъанына кѣлю къалыб:

— Тохда, мен сеннѣ селекелик болубму къалдым, ант джетмезлик,—деб ачыулана, таягъын джерге-джерге къакъды.

Мурат четен бла алыб келген затларымы кѣргюзюб, атам бла анамы бир къуандырайым деб ашыгъыб киргени бла, юйде бу болумну кѣргенинде, меннѣ да бир джалгъан таякъ джетмесин деб эшикге чыгъыб кетерге терк ызына бурулгъанлай, четенни тутхан къолуну дженъи эшикни сабына илиниб, четенин джерге ийди. Ол бир джанына аугъанында, ичинден гитче джюджекчикле мамукъ бушдукъчукълача агъара, тѣнъ-ереб-тѣнъереб юй тюбуне тюшдюле. Джанъы боялгъан къанъа полда, аякъчыкълары буздача тая, силкине келиб, ала ёрге-ёрге къобдула. Джююлдеген таушлары къулакъны саытады. Бу ариу таушчукъла джумушакъ джюрекли къартны бютун да джумушатдыла.

«Была не затладыла» дегенча, Къарча-кѣзю-башы бла джюджеккени кѣргюзте, Муратха къарады.

— Школдан алыб келеме, уллула этиб ызларына берликме. Бизни класс бютеу да алгъанды,—деб атасына суююмлю къарай, джююлдеб чабыб айланнъан джюджеккени ызларына, четеннѣ, джыя башлады.

— Джый сен да, ант джетмезлик! Сени акъылынъ болса, бармакъ кибик ма бу сабийден оюм алыр эдинъ. Мени юдегимде сенича бошбоюн'а бир да чыкъмагъанды,—деб джашына джанъыдан ачыуланды.

— Мурат джюджеккени барын четеннѣ джыйыб, аш берирге баугъа къоратды. Бираздан арбазда балта, чѣгюч таушла эшитилдиле. Къарча терезеден къараб, Муратны джюджеккеге орун ишлей айланнъанын кѣрюб, Ахматдан кѣлю къала, аны таба кѣз джетдирди. Сора туруб эшикге чыгъа:

— Дженъил кѳурал, ананъ бусагъат джетерикди,— деб эшик таба айланды.

— Атам, мен кѳошха барлыкъ тюлме,— деди Ахмат.

— Тохда, атанъ айтхан эки болубму тебрегенди?! — деб Къарча джашыны къатына джууукъ барды.

Ахмат «болур бирди» дегенча атасыны кѳзюне таукел къарады.

— Мен бармайма, нѳгерлерим окѳургъа барсала, мен тауда таякъ алыб айланаллыкъ тюлме. Не уа кѳош джарашмагъанлай бизни неге элтесе,— деб Ахмат, атасы сѳзюн бѳлюб кѳоярыкъча, ашыгъыш айтды.

Къарчаны къаны тюрленди. Къашлары джауар булутлача мутхузланыб, дукъуш-мукъуш болдула. Алай'а хар кѳуру джюрегинде сабырлыкъ сакъланыучу огъурлу къарт джашы анъа кыйсыкъ джуаб этсе да аны кечди. «Бу мени юйдегимде бир джаннъа да ушамайды» деген болуму бетинде танылды. Джашына ол, тѳббеси бла къараб, джазыкъсыныры да келе, «керилир заманларында сабийлени нек кыйнайма» деди кеси кесине. Алай болса да аны кѳолунда уллу джуаблы иш болгъанын сезиб, «Сѳзюне ие болмады дегенден эсе, ѳлген ашхыды» дей, тышындан Ахматха былай айтды:

— Он джылны окъуб сен кѳб затха юреннѳенинѳе сѳз джокъду. Мен сениѳе сукъланнъан да этеме, ант джетмезлик, айтдырмай кѳоймай эсенъ, алай'а энтда мен билгенни билелмегенсе. Энди мени школуму да боша да, окъууну андан сора башларса. Тебре, сениѳе кереклиси таякъ болгъаны белгилиди, алай'а аны татыуун эртде сынагъан атанъы кѳолу бюгюн сениѳе кѳлтюрюлмейди,— деб къарт Къарча таягъына таяна, юйден чыгъыб кетди.

Ахматны эгиз нѳгери Фатима бла анасы Джандет аур кѳолтукълары бла тюкенден келдиле.

— Ахмат, биз алмагъан кълалмады. Бу кѳолтукъланы ичлеринде сен кѳрмезлик бир джукъ джокъду, джанъыз Абидат

болмаса,— деб Фатима келтирген затларын столгъа чыгъара, къарнашына накъырда этди.

Ахматны джуаб этмегенине сеирсиниб, ызына бурулуб къарагъанында аны хыны бет алыб тургъанын эследи. Безири келген Фатима Ахматны къатына аякъларыны бурну бла шыкъыртсыз барыб, бойнундан къысыб, къулагъына «Къоркъма, аны да табарса» деди.

— Сен Шамилни табмай къалама деб къоркъубму тура-са?! — деб Ахмат анасы эшитирча абадан ауаз бла айтды.

Фатима къоллары бла къарнашыны аузун джабаргъа излесе да, Ахмат «кереклинь ол эсе» дегенча эки къолун да кенчек хурджуналарына сала, эгечин самаркъау эте, юйдеч эшикке чыкъды.

Машина келирге къошчуланы къураялмай къалама деб сагъышлы тургъан Джандет аланы накъырдаларын эшитме-ди. Ол, «Келининъ болгъанлыкъгъа не келсин, аны кёрюрге юйюнде табмайса. Алгынча къатынғы сакълаб, не айтаса деб тургъан келин бусагъатда къайда... бизни заманыбызда уа»... деб кеси кесине алай айта тургъанлай, аш юйню эшик-лери ачылдыла. Джандет ун джугъу къолларын хотасына сюрте, джукъа кирпичли кёзлерин кенъ ачыб, ким кирди деб къарагъанлай, ышара-ышара юйге кириб келген келини Лей-ланы кёрдю.

— Анам, ишге баргъынчы сениге болушайым,— деб, Лей-ла босагъадан огъуна дженълерин ёрге къайыра тебреди.

Джандетни джюреги джылынды; келинине разылыгъы бетине къан келгенинден белгили болду.

— Келин, къошха мен да барама, — дей Фатима Лейланы къучакълады.

Кюлюрю келгенин джоббуракъ эринлери джашыралмай, Джандет:

— Къуругъун, сен каска, чынъай-чынъай айланьргъа таб-санъ сениге аш-суу да керек тюлдю. Мен айтхан болса, муну эки да атлатмай эдим, келин, майна Абидат муну бла тенъ

окъугъан кызды, быйыл къуллукъчу болургъа окъургъа барлыкъды дейдиле. Бу сюрюу кютергеми окъугъанды, аурууну алайым?! Ахмат эркишиди къайда айланса да. Къыз дегенинъ мияла саутчады... Алай'а атагъыз айтханнъа сѣз къошуб не джолунъ боллукъду, — деб Джандет джюреги къыйналгъанны келинине айтыб тыхсыды. Лейла къайын анасыны джюрегин тынъылы этер ючюн:

— Анам, бош къыйналаса! Таугъа чыкътъанлыкъгъа Фатиманы сыйы тюшерик тюлдю. Меннѣ аллай джол чыкъса, салкъын сыртлада табу этиб да айланлыкъ эдим, — деб хычын бишириучю тѣрткъулакъ чоюнну джуа башлагъанында, къайын анасы былай айтды:

— Келин, къой джаным, къолларыны урма. Мен' этерме. Окъугъан адам таза турургъа керекди. Сен кийимлеге итиу ур.

Джандет не айтса да, не ишден да баш бурмаучу келини эрлей чоюнну да отха джарашдырыб, электро итиу бла кийимлеге итиу уруб башлады. Кесини ишин да эте, Лейланы ишине да кѣз джетдире тургъан заманда Джандетни кѣлюне талай сагъыш келди: Джандет джаш заманда, Къарча къошха кетерини аллы бла ол аны эсгилерин джамаб башлаучан эди. Джамауланы кѣгю, къарасы, агъы деб болмай, не тюрюсю да джабышдырыла эдиле. Ырджылы бачхалача, кими кѣнденден, кими зугул, кими тѣртгюл тюшюучен эдиле. Бир-бирде уа кийим кеси не къумачдан болгъаны белгили болмай, къуру джамаудан толуб къалыучан эди. Аланы нелерине итиу урлукъ эдинъ... Бу сагъышлагъа кириб тургъан Джандетни бир джанындан чыгъыб, Фатима къонъурау таушчугуу бла анасын илгендире:

— Анам, хычын керек тюлдю, джолда умур болуб къаллыкъдыла, — деди.

Илгеннѣнин кызындан джашырыр муратда Джандет кызына кѣз салмагъанлай:

— Джолгъа къуру къолларынъ бламы чыгъарыкъса, каска, джолда аллыгъызгъа бир ач адам тюбесе уа, элден бара-

сыз сора не айтыб бетигизни кѣргюзюрюксюз. Булгъаргъа уну-буз, биширирге джауубуз болгъанына аллахха шукур эт. Атаны къошха тебреген кѣзюуде мен аны артмагына салыргъа сыннан нардыу табмаучан эдим. Ол кюнлериме ачыугъа энди азыкгъа не ашхы аш бар эсе аны этеме, уалсала уалсынла. «Эчкиге тук чыкъса къалтырауукъ болур»,—деб этерге суймейме.

Фатима къолларын ойната-ойната келиб:

— Анам, сора халыуа да эт бизге,—деб къулагына шыбырдады.

Джандет джауу къоллары бла Фатиманы кийимлерине тирерге тартына, онъ къолуну чынасы бла къызыны къолларын бойнундан ычындыра, ашыкъгъанын билдирди.

— Этерме, ол болсун кѣрюр хатам,—деди.

Лейла къошчуланы кийимлерине итиу уруб, барын бюклеб чемоданна салды. «Биз кийимлени артмакълагъа бушдукъ этиб къоюучан эдик»,—деб биягъы Джандет эсине тюшюрдю. Джумушну тындырыргъа заман джетиб, Лейла ишине кете башлагъанында, Фатима да аны къолтугъундан кире, эшикке чыкъды. Ала чыкъгъанлай, кѣб мычымай, къолунда къагъытлары бла Къарча юйге ашыгъыш кирди. Аны тегерек къыркыылгъан чал сакъалыны башы бла уууртларыны къызаргъанлары къарлы тауну тѣббесинде батыб баргъан инъирги кюнню къызаргъанына ушайды. Бююле тебреген бели да бу арт кѣзюуде тюзелгенчады. Джамчыла кирик къашларыны чал туклери кирпиклери бла бир болуб, онъа башлагъан кѣзлерин джабадыла.

Бу арт кюнледе Джандет аны бетини джарыкълыгына, джаш адамча тири джюрюгенине сеирсинеди. Узун мыйыкларыны тубюнде джукъа эринлери, бютеу халы Къарчаны чыдамлы, кеси айтханны излеген къарт болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Джазылгъанны кеси окъуй билмесе да, Къарча, юй бийчесине да кѣзюу джете, акъыртын къагъытны ичин ачды. Тобу-

гъуна салыб бир кесек тургъанлай, ол къагъытын джангъыдан ариу бюклеб, мор бетли къурт къатапа къабдалыны джан хурджунуна салыб, туймесин этди.

Джандет эрин сансыз этиб къоймайым деген мурат бла:

— Джашчыкъны атасы, ол къагъытларынъ не къагъытладыла? — деб сорду.

Къарчаны келю джазылыб джуаб этди:

— Каппушланы къыз, бу къагъытлада берекетни учу-къыйыры джокъду: мени къолума берилген токълуланы къагъытларыдыла. Хы, тез бол, Каппуш къызы, тез бол. Ол джаш бла къыз кибики не болдула?

Энчи ушакъгъа таб кезюучюк чыкъгъанына къуаныб Джандет:

— Джашчыкъны атасы, ала табылырла, мени сенне бир энчи сёзюм барды,— деб эрини кезюне къарады.

Къарча Джандетни бет тюрсюнюнде джюреги ушатмазлыкъ бир хапар эшитиригин сезли.

— Къойладан къысдалгъанын сенден кёрюб, Бекмырза сени ызындан къара сабан сюрюб айланады дейдиле.

Къарча бу иште кесини терслиги болмагъаны ючюн рахат болуб, таягъыны бурну бла полну сыза:

— Ызымдан къара сабан сюрюрча мен аны юйюне отму салганма. Не уа Бекмырзаны къысдагъыз да, мени аны орнуна салыгъызмы дегенме?!

— Сен алай айтмагъанлыкъгъа, аны акъылы алайды,— деди Джандет, эрини тюзлюгюне толу ийнана.

Былайда Къарча ишни болумуча айтмай чыдаялмады. Аны талай кюн мындан алгъа колхозда айлангъаныны себебин юйдегисинден биреу да билмей эди. Ол таягъына таянаракъ болуб айтды:

— Колхозда къойчула джетишмейдиле деб эшитгенимде, джюрегим тёмей, колхоз прауленнге къошха джиберигиз деб бардым. Колхоз тамада Далхат къуанч аллы болуб къолуму тута: «Халкъны огъурлу къарты, биз сени тынчлыгъынны

бузаргъа суймей тургъанбыз ансы, сени малгъа джарарынъы билмеген колхозда бир адам да джокъду»,— деди. Ол халкъ тургъанлай Бекмырза кютген токълуланы айыбын мени къолума берди. Мен билген затымы этерге огъай деб айталмадым. Бекмырзаны къысдаргъа деб орнуна адам табмай тургъанларын ол кюн билдим. Бекмырзаны чыгъарлыкъ эдиле да чыгъарлыкъ эдиле. Джаш малла бла мен бусагъатда бетджарыкълы болмазымы да билеме. Алай'а бет джоймазыма да душман дау табсын.

Джандетни бети акъ къагъытча агъарды.

— Къартлыгъынъда малны айыбын бойнунъа алыргъа акъылынъданмы шашханса! Тоба болсун, Бекмырза табасы болуб къалыргъа тебренесе.

Джандет энтда не зат эсе да айтырыкъ болур эди, алай'а Къарчаны къанын таб кърмей, кесин тыйды. Эри аны эслеб ачыуланнъан да этмей къошду:

— Бекмырзаны атасы да, мени атам да мал джанында ёсендиле. Биз да аланы джашларыбыз. Малчылыкъ къыйынды. Не тукъум мал да алгъын сени этинъи ашамай, этин сенинъе ашатмайды. Мен аны къалай айнытыргъа кереклисин он бармагъымы билгенча билеме. Къарны бурса Бекмырза да билликди аны. Алай'а миннъен атынъы да элтиб багъанагъа байлаб, кесинъ да аякъланы кенъ джайыб, «шайтан сууну» уртлай айлансанъ, мал кеси аллына айнымаз. Энди болду. Мени мындан кѣб тентек этме. Кеч этесе, терк бол,— деб Къарча ёрге къобду.

Джандет хар нени хазыр этиб бошаса да, бу айтылгъан затха джаны хош болмай:

— Хар нень да хазырды. Алай'а къартлыгъында ким эсе да джубранчы болду дегенлей этме. Джылы орнунъда сени кибиб къартлача сен да тынчай. Заманынъда ишлегенсе. Бюгюн сени ишлеринъи марагъан адамынъ джокъду. Ахмат бла къызчыкъны да элтме, кеслери айтханлай бир джары окъургъа барсынла.

Къарча ышарыб, Джандетни кёзюне къарады.

— Ариу къатын, сен къарарынъа къара, мени оноууму этме да.

«Къарарына къарагъандан» озуб Джандетни заты къалмады. Сёзю ётмезин анъылаб, хотя учу бла эринлерини терлегенин сюрте, джумушуна турду. Джандетни бетинде мыдахлыкъны эслеб, Къарча аны кёлюн джазаргъа имбашындан къагъыб:

— Эй, Каппуш къызы, къоркъма, мен энтда ишими биширген бла бирге, бир нох алыб да келирме,— деди.

— Байра джаргамгъа баргъанча, сени бир торунъа кетиуюнъ барды, джашчыкъны атасы, табу,— деб Джандет эрин тюртерек этди.

Аталарын ашырыргъа юйюр уакъ-уакъ джыйыла башла-са да, бир къаууму ишин къоюб келелмеди.

Эшике машина гюрюлдегенинде, Къарча къойнунда уланындан туугъанчыкъны да анасына бериб, ёреленди. Юйюр тамаданы ызындан бары да ёрге къобдула.

Джау джугъу габрайы, мамукълу кёнчеги бла шофер Иван къолунда ачхычы бла эшиклени къагъыб, ышара-ышара кирди.

— Бу юйге рахатлыкъ,— деб ол барыны къолларын тута, саламлашды.

— Эй мадалес, Иван, мадалес, заманында келдинъ,— деди Къарча.

Иван къартха ышарыб:

— Мен ашыгъышма, терк джюклеги, марджа,— деди.

— Хы, ма бусагъат,— деб къарт юйдегисин хабджюк джюклетирге ашыкъдырды.

Хар ким терлеб джюк ташый тургъан кёзюуде:

— Мени аягъым бла къашыгъымы унутмай салдынъмы?— деб сорду юй бийчесине Къарча.

— Айдакуну отлукъ ташларыча сен аласыз болмазлы-

гынъы мен билеме, артмакъларынъа салгъанма,— деди Джандет.

Къарча кесин джолгъа таб хазырлагъанды. Ол ёгюз терини саўрусундан къара бояб тикгич бла тигиб, аякъларына тень этилген, темир бетли ышымларына таб джарашхан чарыкъла этиб кийгенди. Тауда башха кийим бла джюрюмеклик къыйынды. Къарт аны эртдеден огъуна биледи. Ышымларына да бурундан къалгъан эки наршаб ышымбауну къыханды. Хазыр орунларыны чиллеси седрей башлагъан мор чебгенни белин къарасауту мутхузланнъан къарачай белибаў бла буудургъанды. Ораз ишлеген джезбоюн бычагъы къара сахдиян къынында болса да, къарт тирирек джюрюген кёзюүде бычакъ ышынны тюрбюнде къартны сюек саблы мизи кюнню кёзюне тыюшо джылтырайды. Машина джюклениб бошагъанында Къарча:

— Хы, хайда, саў къалыгъыз, кеч этмеик. Мында къалгъанла джигит болугъуз,— деб юйдегиси бла саламлашыб, кабинагъа олтурду.

Хар ким иши къайгъылы болуб, Фатима бла Ахматны унутханды. Ала не арбазда, не машинада кёрюнмейдиле. Бир заманда Фатиманы джан тер этиб чабыб келгенин кёрюб, барысы къулакъ тикдиле.

— Ахмат'а къайдады? — деб соргъанлагъа къыз, тылпыун кючден ала, къолу бла бир орамны кёргюздю, кеси да кишиге бурулуб да къарамагъанлай, машинагъа минер къайгъыгъа кирди. Машинаны юсюне ёрлеб, джумушакъ машокга рахат олтургъандан сора барысыны башларындан бурчакъ бюркгенча сёзлени бюркуюб башлады. Не кюрешдиле эселе да былайда болгъан адамла Ахматны къайдагъысындан Фатимадан тюр табалмадыла.

Бу кёзючюкде, Фатима къолу бла кёргюзген орамны бара барыб, Муслимат Ахмат бла Абидатны кёрдю. Ол ызына ашыкъса да джаш адамланы сёзлерин бёлмез ючюн ала-

гъа джукъ айталмай, тал терекни джанындан къараб тохдады. Алай'а къыз бла уланны араларында ушакъ киши адамдан джашырылырча таша ушакъ тюл эди.

Бир-бирин бек сүйген джаш бла къыз сүймекликни юсюнден бек аз сёлешедиле. Ала нени юсюнден айтсала да аланы кёзлери, къашлары сүймекликни таша татыуун анылатыдыла. Ариу джукъ айтмай сюелиб турсала да, джюрекден джюрекке джол барды. Сүймеклик ол джолну элияны чырагындан кючлю джарытады. Ахмат бла Абидатны ушакълары бош затланы юсюнден болса да аланы кёзлери элия бутагындай джанадыла. Ол болумну эсгергенинде, Муслимат тамагына джел тыгылганча солуялмай джунчуду. Абидат къара туфлясыны бурну бла хамма чапракъны сылай:

— Энди таугъа кетесе, алаймыды? Джумарыкъ таукъланы кёрсенъ мени ючюн бир къарай туурса,— деди.

— Аланы сени кёзюнден кёрюме,— деди Ахмат.

— Таулада танъ бир джарыкъ атады, Ахмат,— деб Абидат сёзюн бурдурду.

— Сени кёзлеринде атхан танъдан джарыкъ мени танъым джокъду,— деди Ахмат.

Ол сагъат кюйнуна эт тюшгенча джунчуб, юсюн тер басды. Къызны бети да тюрю-тюрю болуб, «иги джолгъа бар» дей, кете башлады. Ахмат'а къызны ызындан мыдах къарады. Бу болумну киши кёрмеге эди деб тегерегине къараганлай, бети джайгъы булутча агъарыб турган Муслиматны элеб, бютюн да алджады.

Ахмат не ючюн эсе да кеси-кесинден тартынды. Энди Къарча кел демесе да ол уялгъандан бир кюнню элде къалаллыкъ тюлдо. Джюрегин асыры терен айтыб, джанындан алгъа тутхан Абидатны ёмюрге тас этибми кюйдум деб, ичинден кыйналды.

Муслимат уллу аур джюгюн атханча болду. Ол Ахматны алджагъанын сезиб:

— Ахмат, атам ёлтюреди, бары да сени сакълаб турадыла,— деди.

Ахмат баразатъа джарашхан уаныклай уллуланы айтханларына бойсунду. Ол машинагъа джууукълашханлай, Қъарча башын кабинадан бери чыгъарыб, анъа ачыуланды:

— Ант джетмезлик, къайдаса?! Джолубузну нек кесесе быллай бир?!

— Джолунъу кесиллиги алдады,— деб аны къулагъына бир тауш келди.

Ёмюрюнде да аллай сёз эшитмегени себебли Қъарча менъе айтыла болмаз деб, бир джанына къараб, Бекмырзаны темир бет алыб тургъанын кёргенинде, санлары отча къыздыла. Алай'а тёзюмлю къартха дагъыда сабырлыкъ келди. Ол, мор башлыгъын белине тарта:

— Иван, тебрет машинанъы, аузу бош аз адам джокъду,— деди.

Джандет эрини къатына джууукъ барыб:

— Джашчыкъны атасы, тюш, аллах бла тилейме, сеннъе бу аман джорала этиле тургъанлай, джолгъа къалай чыгъаса,— деб къулагъына айтды.

— Тюрлю-тюрлю затладан джолубузгъа садакъа кёлтюр,— деб къарт Джандетни къулагъына шыбырдады.

Машина гюрюлдеб арбаздан чыкъды. Ол элни огъары джанында джолну айланчларындан ташайыб кетгинчи юйде къалгъанла кирпич къакъмай ызындан къараб турдула. Қъарчаны джолу иги болур ючюн Джандет да юч кюнню ораза тутаргъа борчланды.

* * *

Мийик тауну ташлы джолларына машина гыбыча ёрлеб барады. Юсюнде адамлагъа ол, Минъи-тауну башына гыламыла къысылгъан булутлагъа ёрлеб баргъанча кёрюнеди. Ахмат бла Фатима энди бир силкинсек булутланы къолубуз бла тутабыз дегенча барадыла. Энишге къарасала ёзенни

ичинде чарс кѳуш тѳешекча кѳрюнеди. Бу джоллада джюрюй юренмеген джаш джолоучула машинаны чархлары ташлагъа миннѳенлери сайын, джыгъылыб кетebиз дегенча, аны кюбюрюне кѳадаладыла. Ахмат Абидат бла джунчуулу сѳзюн эсине тѳююре салкын барса да, сукъланч джуртланы кѳргени бла кѳлю ачылыб, Фатима бла джаншары келди. Фатима ѳа аны кѳайгъылы тѳлдо. Ол, сѳлешсем табигъатны ариулугъу тас болуб кѳаллыкды дегенча, тѳгерекни сеирлигине эси кетгенлей барады.

Джанѳы кѳегрген чегет бютеу хауаны джазгъы ийисден толтургъанды. Аны ичинде тюрлю-тюрлю кѳанатлыла джырлайдыла. Машина акъырын баргъаны себебли, аланы джырлагъан таушларын тунчукъдуралмайды. Фатима кесин бу ариулукугъа бериб бошагъанды. Бир алада Ахматны халы ѳа кѳалайды деб кѳз джетдиреди. Алай'а ол неге эсе да сагъыш эте келгенин сезеди.

100 Мычымай машина Бийчесыннѳа джууукълашды. Бу джерни юсюнден адамла бетлери джарыб сѳлешиуѳендиле. Бирбирде ѳа аны хыны халда эслерине тѳююредиле. Алай нек этгенлерин Фатима бла Ахмат кѳайдан билсинле!

Была Джаным-ѳлген тѳбеге тѳгел джетгинчи кѳкню кѳоргъашынча аур булутла кѳуршаладыла. Аланы ичлерин кѳынъыр-мынъыр джырыб, элия бутагъы дженъил-дженъил джылытырайды. Бираздан джелчик келди. Андан сора тама башлаб, мычымай таякъ джанъур терек чапракъланы шыбырматыб, джауа башлады.

Шофер тохдаб машинаны башына кѳалын акъ брезентин джайды, алай'а Фатима бла Ахмат аны кѳыйрларын кѳлтюрюб, гурт таукъну тѳбюнден кѳарагъан джюджеккеча башларын кѳаратыб барадыла. Кѳзюнѳ джетген джер бары джашилди. Джазгъы ханс бу сыртланы кѳк кѳатапа кѳююз джайгъанча, джасагъанды. Анда-мында стауатла тютюнлей, туар сюрюуле агъара, артха кѳаладыла. Инъир ауанъысы бла джанъурну кѳатылыгъы Бийчесын сыртланы ариулукуларын

толусу бла кёрюрге чырмау болсала да, гелеу кёрсенъ джер сорма, келбет кёрсенъ эр сорма дегенлей, бу джерлени кёрген къалгъаныны ариулугъун кёрмегенлей да сезерикди.

Машина, кёз байлана, Джаным-Ёлген тёбени ышыгъында тохдады. Сууугъуракъ болуб джукъусурай келген Фатима бла Ахматны итлени къаты юргенлери аязытдыла. Къарча кабинанан чыгъа:

— Саумусуз, кымсыз нек болгъансыз?— деди.

— Сау'а саубуз, къурушабыз ансы,— деб Фатима Ахмат ючюн да джуаб этди.

Ахмат Фатимадан алгъа тюшейим дей, махданыб машинанан джерге секиргенлей, къара Самыр билмей тургъанлай джетиб плащындан артха тартды. Машина салгъан батмакъ ызда аякълары буздача тайыб, джаш сыртындан тюшдю. Къара ит терс этгенин билиб, джазыкъсыннъанча плащны этегин да аузундан ычхындырыб, хырылдагъанын да тохдатыб Ахматха къараб къалды. Аны батмакъгъа тёнъерегенине Фатиманы кюлгенден ичегилери туююледиле. Эгечини хыликге хархын эшитгенлей, Самыр къулагъымы юзюб аллыкъ эсе да деб Ахмат ит джаллагъынчы огъуна къобар къайгъыгъа кирди. Секириб ёрге къобду. Батмакъ джугъусундан джийиргеннъанча Самыр экинчи Ахматны къатына да бармады. Ахматха джетенин адамланы бири да эслемеди: ала хабджюк ташыр къайгъыдадыла. Ол босагъагъа джетиб баргъанлай:

— Самыр джетди,— деб кычырды Фатима.

Хабджюклени тюгел ташыб бошагъынчы джанъур биягъынлай челекден къуйгъанча къуюб башлады. Бекир Фатиманы къошну от аллысына чёкдюрюб, кеси хабджюклени ташыргъа кетди.

Стауат батмакъды, аягъынъ тутмайды. Къалгъан хабджюкню къошха ташыгъынчы джауумда адамланы дибидик боллукъларына сёз джокъду. Фатима къошдан чартлаб чыгъыб, атасыны къолтугъундан кире.

— Атам, къошха бар, мен ташыйым,— деди.

— Кет, ант джетмезлик, чырмаукъ хансча аллыма чырма-
ла айланма, бар къошха, джибийсе.

— Алесе, мен да сени бла джибиб турлукъма...

Барысы да къадалыб хабджюкню джыйдыла. Сора къош-
ха джарашдыла. Ахматны ун машокга олтуруб тургъанын
кёрюб биягъы Фатима:

— Тохда, сени ун машокга олтургъанынъы анам бир эшит-
син,—дегенлей къошдагъыла экисини эки тюрлю халына кюл-
мей чыдаялмадыла.

Фатимагъа бир кёл къандырыр сёз айта тебреб, айталмай,
къалгъанла кюлгенлерине Ахмат кеси да кюлмей чыдаялмады.

Хар ким кюлюб сённоенден сора къошну ичи шыкъыртсыз
болду. Чыракъ отунла джарыкъ джааа келиб сора отха туз
себгенча чыкъырдайдыла, аны бла биргелей шайнекни ичинде
шайыны къайнагъан таушу эшитиледи. Фатима кёб сагъыш
этмей, шайнекден къуюб хар кимни аллына шай салды.

Бир стакан шайны ичиб, джылыннъандан сора Къарча:

— Мен кетгенли токълула къалайдыла?— деб Бекирге
сорду.

Бекир къартны сыйын сакълай, джылы ауазы бла:

— Тейри, ала бизни бет джарыкълы этерле демейме,—
деб баш энишге салкъын къарады. Аны къара чырма бёркю-
ню тюбюнде къатанъы бети Къарчаны кёзюне алгъындан да
арыкъ болгъанча кёрюндю.

— Къалай эсе да къыш къарыуусуз чыкъгъан къауумдан
къалгъан болурла, бир къауум токълу бираз мараз кёрю-
неди.

— Да энди ким суйсе да сюрююню бизден къоратсынмы
дейсе? — деди Къарча.

Бекир хыртды къоллары бла чыракъ кёсеулени отну мы-
дыхы таба тюрте:

— Къалай суйсенъ да эт, оноу сеникиди, — деди.

— Да не оноу, ала не кёб эселе тогъуз-он болсунла. Айы-
рыб къараргъа, эс джыйдырыргъа керекди.

Къарачай тилни аз билген Иван Къарчаны инбашындан кьагъыб, ышарыб айтды:

— Карча, Вы лучше будете ухаживать за баранами, чем Бекмырза. У него другое на уме. Бекмырза — универсал! — деди.

Къарча бу сёзлени магъанасын анъылаялмады. Нек десе, ол орус тилни Иван къарачай тилни билгенча бирчик биледи. Орус тилни билмегенине кьошдагъыладан ыйлыгъыб:

— Бекмырза ун берсе алырча мен садакъачы тюлме, Иван! Сен да эслеб сёлеш, джашым. Ун кереклим болса юйюмде гюрбем бла бир унум барды. Бекмырза берген унъа аллах къаратмасын. Ол алай джигит джаш эсе джигитлигин токълуланы юсюнде бир танытса. не боллукъ эди,— деди.

Къарча арт сёзюн айтыб бошагъанлай, атасына сакъ къараб тургъан Фатима эки кьолу бла да аузун джабыб, бютеу санын баурча къалтыратыб, кюлдю. Баш энишге къараб нени юсюнден эсе да терен сагъыш эте тургъан Бекир да башын ёрге кёлтюрюб къарады. Фатима асыры бек кюлгенден джыламукълары ариу бетин джуууб, гинасуу къобанлай саркъадыла. Къатында олтуруб тургъан Ахмат бир да кюльорге излемеди, алай'а Фатимагъа кёз джетдиргенлей кюлмей да чыдаялмады. Энди кюлмей тургъанла джанъыз Иван бла Къарчадыла.

Эки тилни да билген къауумгъа кюлкюню магъанасы ачыкъды. Къарча бир терс зат айтыбмы кьойдум деб хар кимге кёзюу къарай келиб, кёзлерин Фатимада тохдатды. Фатима артыкъ да бек кюлюб башлагъанында:

— Ай, ант джетсин сениъе, неге кюледи бу тели кыз,— деди.

Иван барындан да къуджур салпылангъанды. Аны кёлуне была бары да мени самаркъау эте турадыла дебми келди. Фатима кюлгенинден аз сёнъе келиб:

— Атам, Иван ун берсе ал демейди. Бекмырза джерни тюбю бла джюрюген бирди дейди,— деди.

Бекмырзаны аман джора этгенин кечалмагъан Къарча кесини уятлы селешгенин джудурур ючюн:

— Джерни туюбу бла джюрюген айгъакъ болмай къалмайды,— деди.

Фатима кюлкгюню магъанасын Ивангъа ангылатханымда ол барындан да бек кюлдю. Кюлкгю сора бираздан сёл болду. Барамтада тёнъшуб сынъсыгъан тенъиз, кюн ачылганлай шош болгъанча, къошну ичи джангъыдан шум болду.

Ахмат алкъын плащын юсюнден тешмегенди. Джауумда джибигени, Самырны батмакъгъа суйрегени — бары да муну джанын къыйнайдыла. Бусагъатдан юнге къачыб кетейим деб кёб-кёб болады. Алай'а тыйгъычсыз къуйгъан джангъур бла кечени къарангъылыгъы аны аллына буруу боладыла. Ахматны джити бурну сууукъ билегенча, андан да джити кёрюнеди. Хар затны заманында кёре билген Фатима ышара, Ахматха:

— Мизбурун чычханча, отха къысылыбмы. къалдынъ, къарнашчыгъым, джанчыгъым,— деди.

Ахмат Фатимагъа джуаб этерге атасындан тартыныб, ангъа ташатын джумдурукъ кёргозгендеи озуб башха хыйсаб табмады. Адамланы кёллерин джарыкъ этгенден сора Фатима къошну ичин сынаб башлады:

«Къош деб быллайгъамы айтадыла экен, элде быллай юлгеге къош деб нек айтмайдыла? Муну ичи къатышханы ючюн айта болурла. Бу хылымылыда Бекир къалай тургъанды? Не уа бу петеген лампа неди?.. Бери электро чыракъ джетдирмей нек турадыла»...

Фатима бу сорууланы сорургъа деб къошдагъылагъа къарангъанында бары баш къагъаргъа джетиб баргъанларын эслеп, туруб орунла этиб тынчайтды. Бекир гезет этерге чыкъганлай, ол юйню ичиндеги хабджюклени, къагъыб-согъуб джарашдырды. Кече эки тенъ болгъандан сора кеси да джатыб джукълады.

Эртденбла Фатима уянгъанында, ал бурун джез садакъ-

лача кёзлерин къаматхан кюн таякъланы эследи. Кюн, Қыздыргъан чегетни башындан къарагъанды. Актёш агъазчыкъ менден сора мында киши къымылдамайды деб, миз бурунчугъун машок орталагъа сугъа, тегерекни джийилай келди. Фатима аны кёрюб, тюкюрюгюн джутаргъа, агъазчыкъны къачырыб иерме деб къоркъгъанча, орунда олтургъаныча къымсыз болду. Агъазчыкъ джорта келиб бир сарысырт чычханчыкъны бойнундан буууб хырылдата башлады. Тёзюмсюз Фатима терезе тюбюнде нарат урчукъ сабын атханлай, ол агъазчыкъны къуйругъуна барыб тийди. Чычханчыкъгъа эси кетиб тургъан агъазчыкъ, билмей тургъанлай тюлкую къуйругъуму юзюбмю къойду деб ёрге чынбагъаны бла, келиб Фатима джатхан оруннуа тюшдю, андан да бу джарыкъ джер бла эшикке чыгълсам деб, Фатиманы башы бла чынбаб терезе тюбюне ёрледи. Фатима къойнуна ёртен тюшгенча къычырыкъ этиб джерге тюшдю, ол юй тюбюнде сирелиб тургъанлай эки буту безгекденча къалтырадыла, кёзлери тогъай джилтинле кёрдюле. Агъаз тас болду, Фатима бир кесек эс джыйды.

«Огъай да, Ахматны хыликке этгенден сора ишинъ джокъ эди да къалай болдунъ», — деди кеси аллына ичинден. Сора чычханчыкъны тыпырдай тургъанын кёрдю, аны джазыкъсынды.

Фатима арбазгъа чыкъгъанында не ит, не машина, не адам кёрмей сагъышлы болду. Чыгъа барыб, къошну башында къотур къаячыкъгъа ёрледи.

«...Мени аллахым! Бу затны ким кёрген болур! Джашил кёк мияла къалпакъча джерге къабланыб... гокга хансла чыкъ тюбюнден джулдузлача джылтыраб...»

Фатиманы эси тёрт джанына чачылыб тургъанлай, аны джелке чачларын джел-джел этдириб, хауа бла бир зат озду. Ол илгениб ызына айланды: бир сары илячин джерден аякълары бла бир адаргы затны алыб кёкге чыкъды. Чычханчыкъны илячиннъе аш болгъанын сезди.

Фатиманы кёзю джерге джетгенинде джауум синъен семиз

топракъдан сыбдырылыб чыгъыб чабакъ къуртла, кюн беллерин къыздыргъанлай резинча созулуб, джашил хансны тюбюне бугъуннъанларын кёрдю. Фатиманы аягъыны джанында джер азчыкъ джарылыб тебреди. Къара топракъ чырпа бёркча къырдышха тегюлдю. Аны къымылдаб ортасы джарылды. Фатиманы келюне лобан къаза болур деб келли.

Хар джаныуар къуаныб кесини ишин этеди. Джауумла, кюн аманла къораб, сукъланч кюн чегетлени, кюллюмлени джарытханды. Уф деб аяз къакъмайды, тюнене кюн бла бюгюнню кюнню арасында къалай уллу башхалыкъ барды. Аман кюн иги болгъанча аман адам иги болгъа эди.

Фатиманы башында кёб тюрлю татлы сагъышла ойнаса да, кюн къышылыкъгъа келгенин эслегенинде, къошчулагъа ушууур этилмей тургъаны эсине тюшюб, отха-суугъа къараргъа ашыкъды. Гада балтаны алыб, ауб тургъан ёретурукъдан чыракъ джаркъала къобарды, ючаякъ чоюнну эшикде отха джарашдырыб, будай ундан джукъа гырджынла этиб, чоюнну къабыргъаларына джайды.

Фатима гырджынланы бишириб отдан чыгъаргъандан сора биягъы шайнекни ичине суу къуюб къайнатыргъа салды. Гырджынланы агъач тегенеге салыб, джукълана тебреген кёсеулени отну мыдыхына ышыра тургъан кёзюучюкде къулагына тегене дыгъырдагъанча бир тауш келди. «Биягъы агъазчыкъ келибми къалды»,— деб ёрге къобуб ызына къарагъанында, узун сары сакълалын да джибек аркъанны чохларыча тегенени ичине бошлаб, эки багъыр кёзюн чолпанлача джандырыб, асыры джутланнъандан гымых къырдышха тобукъланыб, исси гырджынны чайнагъаны сайын эринлеринден акъ кёмюклери келе тургъан джаябаш бусхул текени кёрдю. Джалан аягъы бла эслемей джыланны суукукъ белинден басыб къойгъан сабийча илгениб, къыз ызына туракълады.

Теке Фатиманы бир гырджынын тигелетиб бошаб, экинчини къыйырындан бир къабын къабды. Фатима болушлукъ

излей бир адам кёрсем деб төгерегине къарады, алай'а ачыкъ кёкню тюрюнде ичинде джаны болгъан джангыз теке бла кесинден ёнъе алайда киши кёрмеди.

— Къайдан чыкъды бу. Кимни сюрююнден эсе да аджаша келген болур. Гырджынларымы бошаса къошчулагъа не зат ашатырыкъма. Анамы хычинлары уалыб Самыргъа аш болгъандыла,— деб Фатима кыскыныкга кирди. Алай болгъанлыкъгъа джут теке сыйырыб алады деб мыллыгын атыб кюрешген болмаса, Фатимадан къоркъуб бу къабханым бла къалайым дер къайгъылы тюрдю. Бу зат къош ичинде болса, Фатима гырджынланы къутхарыр мадар этерге кюреширик эди, стауатда уа теке андан онълу болгъанын кёзлеринден огъуна сезгенди.

Ёнъе мадар табмай къыз, белинден сыныб атылыб тургъан джабышмакъ чыбыкъны алыб, текени хыртды мюйюзлерине къоркъа-къоркъа къакъды. Алай'а теке тегенеге баурланыб артыкъ джуду къабхан болмаса, мюйюзлерине тие тургъан таякъны сан да этмеди. Не болса болсун деб Фатима тегенени къыйырындан эки къолу бла тартыб, текени тюрюнден ёрге кёлтюрдю. Аны бла бирча, ичгери терк къутхаралсам деб къош таба мыллыгын атды.

Джангыз туугъан бузоуун алыб къачхан бёрюню къуугъан сакъ ийнекча, теке Фатиманы ызындан бир кесек къараб, сора эки кёзюн да къысыб аны таба атылды. Къыз къошну босагъасына джууукълашханлай теке аны сюрюб джетиб, джигейин да къымылдата, эки арт аягъында ёрге шын туруб, Фатиманы джауорунларына къаты мюйюзлери бла сокъду. Фатима тегенени къолундан джерге ычхындыра, къош ичине баурундан тийиб джыгъылды. Теке джерге тюшуб уалгъан гырджынлагъа мыллыгын атханлай, бу кёзбаууну Фатимагъа къургъан антсыз Ахмат къайдан эсе да чыгъыб, эки къолун бир-бирине чалышдырыб, ёретин кюлюб тебреди. Фатима, бети да акъ учхун болуб ёрге къоба, къарнашына дунияны къуйду.

— Тохда сени, атам бир келсин, суалик. Мен сениңе Бийчесынны сууундан уртлатмай, ол хаўле айланған элинге кысдатыб джиберирме. Ённе этмегиниң квалмаганды, кесинге ушаған бусхул текеге да тилиңи алдырыбмы тебрегенсе, илябатда джаякь...

— Соқур суйген саў кез, элге кетерге табсам табу да этеме, алай'а сенсиз калай турум, каска,— деб Ахмат андан да бек кюлю.

Къарнашыны самаркъауу Фатиманы джюрегине кюч тийсе да, аны кезуне къарағанлай кюлюб башлады.

Атам келиб урушмасын деб Ахмат тегенени къабыргыагы суйе, саў къалған юч гырджынны текени аллындан алы тал чыбыкчыкъладан айбат эшилген табхачыкыа салды. Андан сора Ахмат текени сакъалындан суйреб чыгарды. Сора джабышмакь кыдджаслы джантау бла нызы быкыгыа такды. Теке бу болумну ушатмай джигейин кымылдата келиб бир-эки макъырды. Алай'а ачыулу Ахмат аны хатерин этмей тартыб, төрт аягына сабан сюрдюре, быкыгыа андан да кысха байлады. Сора чыбыкчыкь бла текени ачуландыра турғанлай атасыны, Самыр да биргесине, токълула бла келе турғанын керюб, Фатима тил этмесин деген мурат бла атасындан къоркъаракь болуб, дуббурну арты таба ташайыб кетди. Фатима кюлгенинден сеньюб терезеден къарады. Текени байланыб турғанын керюб, отха салынған шайнегине гузаба келди. Къайнаб турған шайны от орундан тышына алды.

Къарча токълуланы къошну артында къоюб стауатха кирди. Текени нек тагылгъаныны сылтауун Фатима атасына айтды.

— Ай ант джетмесин сизге, ач текени аллына гырджынланы салсагъыз ашамай не этерик эди,— деб Къарча текени башындан джибин тешиб, аны тутмакыкъдан азат этди. Токълула таба кысдады. Теке этген батырлыгына махданғанча бурнун кекге тута барыб сюрюуге къошулду.

Фатима атасыны аллына ушхуур сала:

— Атам, текени кьоратыргъа боллукъ тюлмюдю, мен андан кьоркьгъан этеме,— деди.

— Къызым, теке бу эки-юч кюнде кьорарыкьды, эркеч-ни уа токълула бла айланнъаныны дараджасы хыйсабны тышында уллуду. «Минъ аскер да бир башчы» — деб сёз барды. Эчки мал'а джукъдан кьоркьа билмей, ызындан сюрююню тизгенлөй айланады. Эчки мал болгъан джерге шайтан кьонмайды деб сёз барды.

Атасы айтыудан, бусхул текени кьорарын билгенинде Фатиманы джюреги хош болду.

— Атам, Ахмат аны сюрюуден айырыб кьошха кьалай алыб келди да?— деб Фатима сеирсиниб Къарчагъа сорду.

— Ай ант джетмесин анъа, джумушха ийген джеримден кьайытыб келе хурджунуна джарманы кьуя барыб аны бла алдай-алдай келтиргенди,— дей Къарча аузланыб ёрге кьобханында, Ахматны келе тургъанын эследи.

Фатима не зат эсе да айтыргъа башлаб, атасы Ахматха сёлеширге аузун ачханын эслеб тохдады. Къарча джашыны этген камсыклыгъын кёзюне тутмаз муратда:

— Ахмат, бир джукъ кьаб да Фатима да, сен да ундан тегенеге элтигиз. Мен туз кели бла сарысмакьла эзейим да ун бла кьатышдырыбыз,— деб эски чынар туз келини ийлиб алыб, сарысмакь тишлени келиге кьуя башлады.

— Атам, сарысмакь неге керекди? — деди Ахмат.

— Джашым, тогъуз, он токълу бираз мараз кёрюнедиле, алагъа бираз кёз-кьулакь болмасакь джарамаз,— дей, Къарча туз бла сарысмакьны эзе, кели баш бла келиге кьысха-кьысха кьагъыб башлады.

Ахмат бла Фатима ал бурун тегенени кьырдышха чыгъардыла. Ызы бла ун кьуйдула.

Ахмат Фатимагъа шох кьараб:

— Токълула узайыб барадыла, мен бери тыйыб келейим,

сен иги кыызча, джарманы бирча джай,— деб Самырны кыаты бла озду.

Ахмат Самырны Джандетни хычинлары бла сыйлагъанлы ол аны бла шох болгъанды. Джатыб тургъан джеринден ёрге кыобуб, Ахматны кыолларыны кыымылдагъанларындан кёзюн алмай, аны биргесине кыошну артына ташайды.

Кыошдан атасыны туз туюген таушу кыулагъына келе, Фатима тегенени аллында джерге чёгелей, унну тень джая, бир затдан сагъышлы бола, кесин унутду. Ол зат эртде болгъан зат болса да, джашны сыймеклик чекген джюрегинден чыкыгъан бир кючлю сёзю кыызыны джюрегине ёмюрге туюрелиб кыалгъанды.

Фатима былтыр майда онунчу классда бир кыыйын экзаменин «бешге» бериб кыуаныб юйлерине тебреди. Кыурмашча акъ чакыгъан кёгет тереклени ичинде сыйдам джаяу джолчукъ Фатималаны юйлерине тартылгъанды. Тереклеге суу ийниучю илипинден чынъаб ётгенлей, Фатиманы башында бёркчюгю чартлаб гокга ханслагъа тюшдю. Аны ызындан джууукылашыб келген, биргесине окыугъан джаш Шамил кыыздан тири болуб, джетиб бёркчюкню джерден алды. Бёркчюкню Фатимагъа алайлай узатыб кыоймай, гокга хансланы акыларындан юсюне туюреб берди. Фатима бетине кыызыл ура, Шамилге кыарагъанлай:

Мен нек тюлме чындай бёркчюк
Башыгъа кийген,
Кыулагъынъа шыбырдагъа
Сыймеклигимден,—

деб джаш баш энишге кыарады.

Фатима да джукъ айталмай юйге ашыкыды. Ол сёзлени джашауунда биринчи эшитген Фатима андан бери Шамилни ненча да кёрюрге сюеди, алай'а кесини джюрегин анъа бир да билдирмейди...

Бу затланы эсине тюшюре тургъанлай, Фатиманы кыатында отлай тургъан эшек Джаным-Ёлген тебени кыаты бла

озуб келген акъ атлыны кѣрюб, аузуна къабхан ханс джоббусун джерге тюшюре, тѣгерекни занъырдата, олтургъан кызыны баш тюклерин шайтан джел сенекаузну бургъанча бура, окъуду.

Къарча къанджал табакъны сарысмакъ туздан къалаб алыб келди. Ол тегенени джанында энишге ийиле, табакъдан ууучу бла тузну алыб уннъа къатышдыра башлады.

Къарт ишин бошаб, токълула не болдула деб къарагъанында, аланы стауатха джууукълашыб келгенлерин эследи. Теке чилле сакъалын силке, джалкъасын ары-бери ауната, алда тири атлай келиб, унну ийисин анъылагъанлай тегенеге мыллык атды.

Бу кѣзюучюкде ол эшек окъуб билдирген къара джамчылы, акъ башлыкълы акъ атлы стауатха кирди. Самыр, къояпны кѣрюб атылгъан эгерча джетиб, атлыны агны кыурукъ башындан энишге салыннъан джамчы этегинден къабыб кесине тартды. Ат чочуду, алай'а Самыргъа туякъ джетмеди.

Ахмат итни атлыдан айыргъанында, атлы джунчугъанын билдирмезге кюреше:

— Салам алейкум. Къой кѣб болсун. Итигиз адам ашайды да,— деб атдан тюше ,ал бурун Къарчаны, ызы бла да Фатима бла Ахматны къолларын тута, атыны джюгенин Ахматны къолуна берди.

— Алейкум салам. Сенича бригадирлени башчылыкълары бла уа къой кѣб боллукъду, ант джетмезлик. Итден да белгилиди сен былайын танымагъанынъ,— деб Къарча отунчуну ачыуу бурнунда дегенлей, бу тѣгерекде къойланы бригадири Муссагъа джанды.

Фатима атасыны алай этгенин онъсуналмады. Алай'а кеси-кесине «да гатчай, сени атанъ сен Муссаны джашы Шамилни суйгенинъими биледи?» деди. «Билсе этери да алай боллукъ эди»,— деб дагъыда кеси-кесине джуаб этди.

— Мусса, адамлыгъынъ джокъду, ант джетмезлик. Мен бизни колхозну къой сюрюулерини барына айланнъанма.

Майна сенича бригадирле Идрис бла Къаммот къалай ишлейдиле. Бар да къарачы, къойлары семизден кеслерин кѣлтюралмайла. Сен айдан, джылдан бир кѣрюнюб, ат башындан бирер сѣз айтыб кетгенинъ кимни несине джарарыкъды. Ишни юсюнде туу болургъа керекди адам, ант джетмезлик,— деб Къарча къызды.

— Да, Къарча, тейри, къошлагъа мен джюрюмеген эсем, киши да джюрюмегенди. Тюнене да былайда эдим мен. Чыкъгъан-чыкъгъан кесигизни бирер къалтакъ этесиз да къоясыз. Биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз, тейри,— деб Муссаны ётуне туз себилди. Алай'а аузу тутуллугъун сезген Мусса не кюрешди эсе да Къарчаны акъыллы джити кѣзлерине кесини кѣзлерин кѣлтюралмады.

— Сен, ашхы улан, бу къошха кѣб келиучю болсанъ бир-эки кѣрген адамын унутмаучу ит сени атдан алыргъа изле-рик тюл эди.

— Мен сени къарт хатеринъи кѣрюб джуаб этмегенликге сен, къарт, бираз кесинъи эслеб сѣлеш. Мени танымагъан хазна адам джокъду, керти да сен айтханча болсам, мени киши да танымаз эди.

— Ма бу тиллери, аузлары болмагъан хайыуанлагъа танытыргъа керек эдинъ кесинъи алгъы бурун, ант джетмезлик. Бекмырза оу, сен шау,— деб Къарча тири-тири атлай, булгъангъан унну ашата тургъан Фатима таба кетди.

— Джаш, атны бери келтир,— деб Мусса Ахматха хыны буюрду. Ёмюрде хыныгъа юренмеген Ахмат терс джуаб этерге атасыны намысын сакълай, атны джюген билегин быкъыдан чыгъарыб иесине бере, ёзеннъисин тутуб да миндирмей джаллаб кетди.

Мусса атына миниб, акъ алашагъа къамчини тѣшеди. Ол тѣртгюллеб джолгъа джарашхандан сора, Самыр да ызындан сюргенлей, башлыкъ учлары къулакъларына харс урдура, атлы къарамдан ауб кетди. Фатима андан кѣз алмай, ташайгъанында ичинден ахсыныб, ишине бурулду.

Токълула тегенеде булгъаннъанны джаладыла. Бек той-масала да асыу алыб дагъыда хансха джайылдыла. Бир къаумлары уа башларын тегенеден ёрге кёлтюрмей, зыбыр къызыл тилчиклери бла къаджыкъмай джалайдыла.

Бусхул теке къысдалгъан джеринден келиб токълуланы мойюзю бла къагъа, къатындан чиркитди. Аланы беши ашамазлыкъ бир булгъаннъанны да эндириб, чабчакъча керилиб, токълулагъа къошулмай кюүшене, боз эшекни къатына барды. Огъурсуз эшек къулакъларын джумуб, арт бутларын къымылдата, къошун туякълары бла уругъа чемерлегенинде, «сен'а менден онълу кёреме» дегенча аны къатындан джанлаб, теке къотур къаячыкъны эрине барыб джатды.

Ахмат кёз байланнъынчы энтда токълуланы джайды. Самыр да къышны алты айын джер тюбюнде джашаб, энди жарыкъгъа кёзлерин иги ачалмай джюрюген джубуранланы илгиздик эте, Ахматны аллында тебреди.

— Атам, Бекир къайдады, ашаргъа нек келмейди? — деб сорду Фатима.

— Бекирни танъ атмай машина бла элге джибергенме, къызым. Бюгюн ол эки машина бла да къошну башын джабаргъа къошун, агъач да келтирликди. Далхатны буйругъу алай эди. Къошну башын атыб хазыр этерге керекбиз.

— Атам, къошну ишлерге колхоз бизге адам берлик тюлюдю? — деб сорду Фатима.

— Биз колхозну адамлары болмай кимникилебиз да? Тёрт адам бир сюрююню да кюте, аны башын джабалмазбызмы? Байланы заманында, малтин Харуннукъу болуб, кесим беш джылны сюрюу айландыргъанма. Бутларымдан ышымларым тешилмей айла кетиучен эдиле. Аны юсюне да бир кюн токълболсанъ, экинчи кюн къарнынъда бёрюле улуй эдиле. Чабырларым джылтырыб, аякъларым ачыла айланыуучуму бюгюн да унутмайма. Сиз а насыблысыз. Хар джол сайын джанъы ушхууур болмаса кечеден къалгъан ушхууурну джылытыб ашаргъа да унамайсыз. Шо джылым бюгюн сизнича болуб бир

къалгъа эдим, сора ишлеуню кѣргюзюр эдим мен сизге,— деди Қъарча.— Не уа къош, бау ишлегенликге къыйынынъ тасмы боллукъду, иш кюню сеннѣ джазыллыкъды,— деб къошду дагъыда.

— Атам, дуббур башында бир ариу чегетни кѣргенем эртденбла. Ол не чегетди? — деб сорду Фатима, сѣзню ары бурдура.

Қъарча кызы къарагъан джер къалайы болгъанын билиб:

— Эй, кызым, джаш заманымда мен ол чегетледе кѣб эски джыртханма. Аны аты Қызыдыргъан чегетди. Қырдык ёсюб, къойлагъа бираз тин кирсе, мен сени аланы бары бла да шагърей этерме,— деди.

ЭКИНЧИ БАШЫ

Қъарчалары

Джол джанында орналгъан юйлени бурууларына, бачхаларына букъу къонаргъа ёч болады. Алай'а букъу бла Джандетни ёлюр отлары джанмайды. Ол хар къуру да бир кѣзюучюкде къобады. Эртденбла къобханлай белине чындай беллигин къаты тартыб, джол джанында мор боялгъан къанъа бурууларын сибиртги бла сыйпаб, букъусун джерге тюшюреди. Аны ючюн болур, Қъарчаланы юйлерини терезелери бла къабакъ эшиклери хар къуру да бюгюн боялгъанча тазыдыла. Ол огъай, юйню артында тереклени къурмашча акъ чакъгъан гюллерине да букъу къонмайды.

Джандет тытыр бла акълагъан терек тюбле энишге ийлиб къарасанъ, тагъылыб тургъан акътуякъ атланы туякъларыча кѣрюнедиле. Терек бачханы кирсизлигинден болур, анда тереклени чакъгъан чирчиклери сайын бир бал чибин барды дерсе. Джандет аланы джызылдагъанларына тынъылай арбазда тюрт-мюрт этерге ёчдю. Юйню аллында ёсген юч алма

терекни уа ол бютеу тереклени багъасы кѣреди. Арбазгъа кирген адам «Къарчаны юйюн бу юч терек бютюн да айбат кѣргюзтеди» демей чыкъмайды.

Къарча къошха чыкъгъанлы бери Джандетге юй къуу-шуу болгъанды. Ол, сакъалын да тарай, коридорда олтуруучусу кѣзюне кѣрюнеди. Ёрге къобмагъанлай джашил чапракъланы араларында къызара тургъан алмаланы бутакъны бююб алыучан эди. Сора алманы бычакъчыгъы бла эки джарыб, Джандет бла кесине юлешиучен эди. Ол затла эсине тюшюб, Джандет Къарчаны излер ючюн къалмайды. Къолу тийген затны барына «быланы да джашчыкъланы атасы этген эди», дегенлей барады. Къарчаны къойлагъа дегенлей секириб туруб кетгенине кѣлю хош тюлдю. Къартлыгъында токълу малланы ызларындан арыб айлана болур деб джюреги къайгъы этгенлей турады. Алай'а дагъыда кеси-кесине «Бизге джашчыкъны атасы болмай тургъаныбыз къыйын эсе да, ол сюрюге баргъанын иги этгенди. Къартлыгъын унутуб, джаш адамча тирилик айланады. Ара ишге урунган арымаз, урунмагъан'а джарымаз» деб Джандет кеси-кеси бла энчи сѣзюн бошады.

Къайдан эсе да къанат тауш эте келиб, кѣгюрчюнчюкле юй башына къондула. Джандет юй аллындан бау таба талай атламы атлаб, юйню башы туура болгъанында тохдаб къарады. Кѣгюрчюнчюкле юйню джангъы джабылгъан акъ къанджал башында тюклю аякъчыкълары тая, мурулдаб айланадыла.

— Огъурлу къанатлычыкъла. Арбазгъа хурмет бересиз. Муратчыкъ къалай иги этди сизни бери юйюрсюндюргенин,— дейди тышындан.

Джандет юйге кириб тырхыкда тана тулукъну башындан къыл аузбауун тешиб, чын аякъчыкъ бла тарыдан алыб эшикте чыкъды.

Баула бла юйлени арасы арбаз сибирилиб кирсизди. Джандетни узун бармакълы, синъирли къолларындан джерге

түшген тары бюртюкле кялын миялагъа тийиб чартлагъан бурчакъча чартлайдыла.

Юй башында мурулдай тургъан кѣгюрчюнчюкле джел юзген усдукгу булутчукълай арбазгъа джоббу тюшдюле. Арбазда тагъылыб тургъан ит бу кѣзюучюкде сынджырын зынъыр-датыб, къабакъ эшик таба чабды. Письмо чачыучукъга чабыучанды алай, арабин къайсыдан не хапар келди дей, Джандет къолунда да чѣмюшчюгю бла орамгъа чыкъды. Кертиси да, письмо чачыучу Юзеир къубас бочхадан алыб эки газет бла бир письмону бериб, джолуна ашыгъыш кетди. «Азретденми болур? Розаданми болур? Огъесе Суратданмыды экен». Джандет отоуда сабий кийимчикле тиге тургъан Лейлагъа барды. Туумагъан айгъа салам бергенча эртдеден огъуна кийимчикле хазырлагъанына Лейла къайын анасындан джунчуб, ёрге къобду. Алай'а Джандет письмону ичине къайгъы болгъандан аны халын эслейелмеди.

— Письмо Розаданды, анам,— дей Лейла тышындан окъуб башлады.

«БАГЪАЛЫ АТАМ!

Сени тынчлыгъынъы, эсенлигинъи башхаладан къуру да билгенлей турама. Анамы да, сени да саулугъугъуз иги болгъанына мардасыз къуанама. Арт кѣзюуде къойлагъа чыкъгъанса деб эшитгенме. Джанъыдан ишге къошулгъанынъы иги этгенсе. Ол кеси да сени суйген ишинъди. Юйдегиле къартлыгъынъы аяб, «барма» деген болур эдиле. Алай'а кѣремисе, суйген ишинден адамны тыймакълыкъ къыйынды... Такъсанъ да тохдарыкъ тюлдю. Ишинъден къуан.

Мени джашауум игиди. Сизни кѣрмей тургъан джылымы ичинде кѣб джанъы хапарым барды, алай'а мени къалай джашагъаным да керек болмаз...

Бир кюнню джюрегинъи къыйнамай джыйырма джылны

кѡлунѣда джашаб кетгенме. Мен джанѡыла эсем да, кесинѣ алай айтыучан эдинѣ...

Мындан ары да сени тырнагѡынѣ эзилмез ючюн джанымы берирге разыма, ѣзге этген «терслигим» ючюн'а кечмеклик излемейме — аны заман келсе, кесинѣ кечеринѣи билеме...

Юйге тансыкѣ болгѡанымы айтыб да айталмайма...

Сау, эсен, аурумай, ѣлмей джаша.

Салам бла

сен харам этген кѡзынѣ, Роза.

Ленинград,
май, 1959 дж.».

Лейла письмону аягѡына чыкѣгѡынчы Джандет кесин кючден тирей келиб, сора аузундан бир сѣз да чыгѣармагѡанлай башха юйге кетиб, агѣач табджанѣна таянды. Кѡзы Мусли-мат ызундан барыб:

— Анам, аллах ючюн джанынѡы кѡйынама. Биягѡы сени баш аурууунѣ тутуб кѡалады,— дей табджаннѡ аякѣ джанына чѣкдю.

— Хар биринѣи башынѣ башхача, кѡайгѡынѣ да башхады. Кесим тенѣли бирер этгенликге, кѣзюме гигче заманыгѡыз-дача адаргычыкѣла кѣрюнесиз.

— Аны ючюн турубму айланаса хаман ѣрге?! Солур, тынчайыр заманынѣда сени бир олтурталмай кѡалдыкѣ.

— Мен эки кѡлуму кѡйнума салыб туруу бла тынчаялыкѣ тюлме...

— Харун бла Сураат санаториягѡа элтеик дегенлеринде да чекден джууукѣ этмединѣ да кѡйдунѣ.

— Бош сандракѣ эте турма энди. Юйдегим, юйюм блады мени тынчайгѡаным. Керек тюлдю менѣе башха тынчайуу. Бары да бошду, ол кѡзынѣ термилиб джазгѡанын кѣресе, атанѣ'а бирден эки болургѡа унамайды...

— Атам алай этгенине сокѣуранмайды дебми тураса? Мен хайырсыз болайым, сокѣуранмай эсе,— деб, этли кѡзыл

къолларыны бармакъларын бири-бирине чалышдыра, Муслимат джиклерин чыкъырдатды.

Джандет онъ къолуну аязын мангылайына сала:

— Ол сокъураннъанын айтхынчы мени да, Розаны да болурубуз боллукъду,— деб мылыракъ кёзлерин кысыды.

Муслимат анасына къарай, «анам заманында аз ариу тюл эди» деб кёлюне келди.

Мурат кирди.

— Анам, бир джюджегим симсиреб турады, къалай эте-им? — деди.

— Элекни тюбюне салыргъа керекди,— деб Джандет башы ауругъанын да унутуб, эрлей къоба тебреди.

— Мен кесим салайым, сен джат, анам,— деди Мурат.

— Атам ёлмесин, бир айт, джашчыкъ, не зат этериксиз бу джюджеклени? — деди Муслимат

— Анама, «Ий ха, анам, бир таугъунъу кесдир. Либжечик ашаргъа бир бек таусыкъ болгъанбыз» деб сен барыбыздан да кёбюрек айтаса да...

— Сора ўа, гоббан?

— Да ма «гоббан» джюджеклени уллу этиб берсе, сен-нѐ да илебжелик табылыб турлукъду.

— Сени джюджеклеринъ кимни тойдурлукъдула...

— Меникиледен сора джокъдула дебми тураса?

— Къайдам, гоббан, билмейме...

— Къуру бизни школубуз огъуна эки минъ джюджекге къарайды. Меннѐ да онусу джетгенди. Мен уллула ёсдюрсем. Ата джуртума аз хайырма этерикме? — деб Мурат кесчигин къарттамакъчыкъ этиб анылатды.

— Аны ючюн чыкъмаймы джашайса сора сен сарайдан, гоббан? — деб Муслимат ышарды.

— Игит да дейсе. Мени бла окъугъан Хасан бла мен эришген этгенбиз. Кёрюрме, кимни джюджеклери игиле болсала да,— деб Муратчыкъ къызды.

Джандет бла Муслимат бир-бирлерине къараб ышарышдыла.

— О-о къурман болайым гоббанчыгъыма,— деб Муслимат къоба барыб къарнашчыгъын къучагъына кысыды. Мурат аны къолларыны орталарындан сыбдырылыб эшикге къачды.

— Мен да Муратдан аз сагъыш этмейме звеному ишине,— деб Муслимат анасы бла атасыны орундукъ артында къатапа кюйюзге тагъылыб тургъан портретлерине кѣзюн чыракъ ие, къайгъысын айтды.

Юйдегисинде хар бир адамыны не ишлегенинден, къалай ишлегенинден таймаздан хапарлы тургъан Джандет:

— Не да эт, къызчыкъ, ол алтыджюз центр ёсдююрме деген сѣзюнѣ толу бол. Мени джауум да сѣз айтыб аны толтурмасын. Анѣ экинчиде киши ийнанныкъ тюлдю,— деб къызына кѣлюн айта, табджандан полгъа аякъларын акъырын сылджыратды. Аякъларыны бурунлары бла галошларын излегенин эслѣб, Муслимат ийилиб аякъларына салды.

— Сѣзюбюзню толтурлукъбуз, анам. Звенонда бары да ишлеген, адебли къызладыла. Жангъыз бизни Кемисханды кишиге джашау бермеген. Ол алай, бу былай деб хар кимни сѣзюн эте, къырдышха джатыб тургъан болмаса ишге бойсунмайды.

— Джарлы Асланны дунясы аман бла кетиб барады. Аны юсюнде атанъ бла мендеди терслик. «Иги тукъумданды, ишлеген къызды, къолу къуру толдю»,— дедик да эшигин джабдыкъ да къойдукъ. Энди уа тартабыз кесибизни, не келсин, юй бла бир сабийни къалай тѣксюн,— деб экиси да мыдах болдула.

— Быйылча ажымсыз урлукъ, эшда, биз бир джылда да салгъан болмаз эдик,— деди Муслимат сѣзню башха джары бурдура.

— Сени кълунъдан урлукъ къачан да иги чыгъыучанды, хариб, насыбынъ тутмады ансы, эте, ишлей да биле эдинъ,—

деди Джандет чындай беллигини седиреген кыйырын белине чанча.

— Анам, аллах ючюн сагъынма мени «насыбымы»...

— Сагъынмаз эдим джюрегимде тюрелиб турмаса. Джарлы джан, сени да атды да къара джерге кѣмюлдю да кетди,— деб Джандет Муслимат бла ай да джашагъынчы ѳлген аны эрин ѳсге тюшюре, къайсына эсе да таш салгъан нартюх бюр-тюклерин печь башындан ууучуна джыя, къобду.

— Анам, чакъырадыла, мен кетдим,— деб Лейла жекетин кие, эшикден акъырын айтды.

— Кимге не болгъанды экен энди уа?— деб Джандетни джумушакъ джюреги эзилди. Дагъыда бираз тургъандан сора,— келиннѳе тынъы джокъду, хариб. Бир ары, бир бери, ахыр адам бюсюреулю боллукъ эсе бу боллукъду,— деб къачан да кѳлюне келиучюню тышындан айтды.

Юйден чыгъа тебреген Муслиматха:

— Къызчыкъ, ушхуур къайгъылы бол, кеч этме. Эртде джатыб, эртде къобсагъыз ишге асыу этѳриксиз,— деб кеси ийнек сауаргъа хазырланыр къайгъылы болду.

Чыбарка челегин, бузоу таягъын хазыр этиб, ийнеклени алларын сакълай, къабакъ эшикни джол джанында Мурат ишлеген узун шиндикге чѳкдю. Тѳгерек акъ тамгъачыкъла тюшген мор хотасына зыбыр къоллары илине, бир къолун бирини ичине салды. «Тамырлары быргъылача бери-бери туруб къалгъан кѳреме къолларымы» деб кѳлюне келди. «Бу къолла тюлмюдюле он джанны ѳсдюрген, аладан ючноу да кѳрге салгъан. Ахыр таусуллукъ эселе таусуллукъ болурла» деди дагъыда кеси-кесине. «Тохда, олтур, солу» деселе да кесинъи уруб айланаса сора уа».

Ийнеклени аллары къарады. Элни баш джаны бла баргъан уллу джолгъа кеб болуб бир да къалмай къызыл ийнекле къызыл лентача кѳрюнедиле. Аланы сютден къызыб ѳкюргенлери элге бир тукъум бир къуат салгъанды. Джандет алагъа «шукур» эте къарайды. Ийнеклени алларына •баргъан

джашчыкъла бла кызычыкъла хар юй сайын дегенча бир ийнекни арбазларына къайтарадыла. «Алгъын заманлада бизнича къауумлада ийнеги болгъан сан бир бар эди. Энди ўа, аллахха шукур»...

Джандетни юйор тамадасы Асланны джашы Хусей кеслерины ийнекни да, къарт анасыны ийнегин да велосипедден тюшмегенлей тыя келиб, арбазлагъа урду. Сора велосипедин джолда къоюб, Джандетден алгъа кириб, арбазда ийнекни такъды.

— Джашым, къайда кёрюнмейсе бу бёлек кюнден бери да? — деб Джандет уланындан туугъанны кюн кюйдюрген бетине джити къарады.

— Анам, комсомолла джыйылгъан этген эдик. Бригада къурай айланабыз кесибибден. Малчы бригада, — деб Хусей джуаб этди. — Къарт атам къошдан энмей турамыды? — деб да сорду.

— Энгегенди. Розадан да письмо келгенди атасына, — деб Джандет уланындан туугъангъа не хапарны да айтыргъа изледи. Алай'а Хусейни ашыгъыш болгъанын эслегенинде андан тереннге кирмеди.

— Анам, конторгъа барама, — деб биягъы велосипедге миhib, Хусей орамны мюйюшюне айланды.

«Эки атламгъа да машинасыз джюрюмейдиле», — деб Джандетни кёлюне Хусейни ызындан алай келди. «Хар кимни бирер бригадасы барды, мени ўа хар бирери сайын бирер бригадам барды», — деб джюрегинден «шукур» эте, Джандет ариу сакълангъан тишлери аз кёрюне, кеси аллына ышарды.

Къызыл акъкъаш ийнек кюушенгъени сайын иничге саяу мюйюзлерин кымылдата, къызыл къолан бузоучугъу джелнинден тюрте сиреледи. Джандет ийнекни тюбюне чёгюб, анасын эмерге мыллык атхан бузоучукъну тюклю бутчукъларына къызыл юйютюлген джабышмакъ таякъчыкъны аз-аз джетдире, кенъбаш челекни ичин къанджал шоргъадан суу акъгъанча тауш этдире сауады. Аны юренчек синъир къоллары

ашыкьмай ариу кымылдайдыла. Джандет юйде болуб ийнек саууу башха адамгъа джетмейди.

Ийнекни тюбюнден къобхунчу Джандетни акылы талай джерге бѣлюндю. «Хар кимге да татлы тилли Роза туугъан, ёсген юйюне келирге мадар табмай турады. Сабийлени ата-ларына Джандет «къой кызычыкьны, алай этме, ичиньден чыкьгъан баланьды» деб аз юрешмегенди. Алай'а къарт, ариу Джандетни джазыкьсына эсе да, тышына джукъ билдирмейди. Кеси айтханни суйген адам кесини кѣлю ачылгъынчы кишини айтханьн да этерик тюлдю. Алай'а ахыры алайда тохдаса, «мени кѣлюмде да бир зат барды» дейди Джандет.

Ол Розадан Суратха кѣчдю. «Къалгъанла къайнайдыла, дуня джарыкьда ишлейдиле, джер тюбюнде ишлегенди джарлы ансы. Къачан болса да Суратны таш, агъач басарыкьды ансы, ол кеси ёлюмюнден ёллюк тюлдю». «Ана кѣлю балада, бала кѣлю ташда-агъачда» дегенлей Джандетни кѣлю балаларыны барысына да инджилгенлей турады. Къатыныны аузунда ит ёлген бир болса да Асланны сабийлерине кесине да Джандет аз къайгъы этмейди. Джандет Харунну, Азретни эсине тюшюре келиб, биягъы Къарчада тохдады. Заманы тайышхан адамгъа тауда малгъа къарау кыйынды. Кеси айтханни джаратыб кетсе да Къарчаны къартлыкь хорлай болур...

Джандет кеси аллына бу сагъышланы эте, кѣмюю чубарка челекни башындан кѣрюне бир сютю алыб юйге кирди.

Къолан бузоучукь анасыны джелинине ычхыннъанына къуаныб, къуйругъун да къалач этиб, Джандет анъа къойгъан сютюн эмеди. Анасы инъирге дери кѣрмей турсам тансыкъ боллукьма дегенча бузоуну сыртузунун зыбыр тили бла джалайды.

Юй аллында, бауну бир мюйюшюнде, башына дыран джабылгъан, тѣгеречи акъланнъан таукьорунчукь барды. Бир-бири башларын къаба тургъан семиз таукьла аны мияла терезесинден кѣрюнедиле. Таукь орунну башха бѣлюмюндеги

пекин тукъумлу мазаллы акъ къазла, таукъланы джюуолдегенлери беллау айтханча, джукълай келиб, джанъдан кез къабакъларын ача, кек мяла кезлерин кергюзтедиле. Таукъ орунну аллы нартюхден толуду. Джандет таукъланы эшиклерин джабды.

Муратны джюджеклерине да Джандет эртден-инъир кез джетдиргенлей турады. Аланы ашлары, суулары хар заманда алларына салыныбды. Тюблеринде джанъы мурджарлары барды. Мурат бусагъатда аланы эшикге джибермейди. Алай'а джюджек орунну къабыргъасындан кюн таякъла тийиб, хар къуру джюджекчикле джылыннъанлай турадыла. Мурат кече ала сууукъ болмазлай этеди.

Ашхам болгъанлай Джандет юнню тегерегине бир къат айланмай юйге кирмейди. Ол хар къуру «Адамны адамлыгъы арбазындан белгилиди» деб юйдегисине билдиргенлей турады. Аны ючюн болур, Къарчаланы арбазда хар зат кесини орунда джарашыбды. Джандет юйге кирирге атлаушлагъа миниб баргъанлай Лейланы эслеб туракълады.

— Ким ауруйду, желин!

— Анам, колхозну тамадасы Далхат ауруб келгенди.

— Не болгъанды экен, акъыз?

— Сокъур ичегиси ашланыб таудан алыб келгендиле.

— Энди уа?

— Район больницагъа ашырыб келеме.

— Да ары джетгинчи къалай боллукъду да хариб, узакъды да? Кесинъ къараяллыкъ тюлмединъ, акъыз? — деб сорду Джандет, келинини аллында юйге кире.

— Кесим джарлыкъ эдим, анам! Алай'а джарыргъа табыгъы болгъан больница керекди. Быллай уллу эл больница-сыз туралмазлыгъы белгилиди.

— Больница къой, дохдурну аты-чууу да джокъ эди бурун.

— Да заукъ этибми тургъансыз, — деди Лейла, юйге кириб тешине.

— Ол заукъну мени джауум да сынамамын. Ёнъе аўрууну къой, бизни хоншубуз Асланбек деб бар эди, хариб, гюнахы кьурурукъ. Аны тиши кымылдагъанында хуюн бла тартыб алгъан эдиле. Тишини къан тамыры юзюлюб, андан баргъан къанны киши тыялмай, джарлы Асланбек, кюл' кибик юй бла бир уакъ юйдегисин да къойду да, ол дуниясы кенъ бол-лукъ, ёлдю да кетди. Таб ма мени кьолумдагъы сабийледен да дохдур, дарман керекли ненчасы кьорагъанды.

— Да тюкюрген джарамаймыды да, анам? — деб Муслимат джумуш этген хотасын теше, сорду.

— Аллахха таян да кесинъ кьолунъдан келгенни эт деб айтыу барды,— деди кызына Джандет, кеси да урчугъун столгъа салыб, абдез алыргъа олтурду.

Ол абдез алгъынчы Муслимат къабыргъада чойге тагъылыб тургъан къара теке намазлыкъны баш джанын кыбылагъа айландырыб джерге салды. Намаз этген заманда Джандетни манъылайы бла тобукълары джете, намазлыкъны юч джерини джарылары ачылгъанды. Баш ургъаны сайын алайы манъылайына сууукъ тие, Джандет ашхам намазын кылыб, арбаздагъы джай юйчюкге чыкъды.

Лейла, Муслимат, Мурат инъир ушхууурну сакълай олтуруб неге эсе да харх этедиле.

— Сал, кызчыкъ, ушхууурунъу сал,— деб Джандет тюб джасдыгъына олтурду.

Уллу тебсиге ушхууур салынды. Юйдеги бютеулей юйде болгъан кёзюуде Джандет бла Къарчагъа тебсиде салыб, къалгъанла столда ашайдыла. Бышлакъ биширгенни бышлагъы асыры бек созулгъандан Мурат аны бир къабын чакълы бирин къашыгъына чырмаб бошайлайды. Мурат да, анасы да бир табакъдан ашайдыла. Мурат Джандетни къашыкъ бла узалыргъа аны сакълаб тургъанын джашлыкъдан эсгерал-маса да анасы аны джашына билдирирге намысын эте тынъылайды.

— Анам, сен гырджынны ма бу джумушакъ джерин

аша,— деб Лейла иги бишген будай гырджынны тылысын къайын анасына узатды.

— Эшда, эшда, мен гырджынны тылысындан эсе къабугъун сюеме,— деб Джандет тылыны столгъа салды.

Шай иче туруб биягъы Мурат стаканны бели бла бир шекер атыб иче башлады. Анасы аны ушатмай:

— Джашчыкъ, татлы затны ол ашау бла сен мени заманыма джетсенъ тишсиз болуб къаллыкъса — деб кеси шайына шекер атмай, сютбашы къошуб ичди. Тебсидегиле ашаб тойгъунчу Джандет мынчакъ тарта туруб, ала бошагъанлай:

— Алхамдулилла, байлыгъыбызны сау ашайыкъ,— деб тилек тилей, эки къолун джайыб бетин сылады.

Саут-саба джыйылгъандан сора Лейла бла Муслимат отоу юйге тынчайыргъа кирдиле. Джандет бла Мурат къуру да аш юйде джатадыла.

Мурат башы джасдыкъгъа джетгенлей къалкъыб къалады. Джандет'а эки кезюн да къысыб мынчакъ тарта, джассы намазны сакълайды. Ол бир джанъыз суураны, не аятны башындан аягъына айтыб чыгъаллыкъ тюлдю, бирин сыртдан, бирин къолдан келтиреди. Аны кеси да биледи. Джандет кесини юйдегисине тилек тилеген бла бирге бютеу элине, джамгъатыца да тилейди.

— Аллах, атасыны джюрегин Розагъа бир ач,— деб арт тилеги алай болду.

Сора заманны билирге эшикге чыкъды. Джулдузланы халларындан Джандет джассы болуб тургъанын эследи. Ол заманны сагъат бла билсе да, юренненича джулдузлагъа къарайды.

Элни ичинде терезеси джарыгъан хазна юй джокъду.

Джанъыз къыйырда, бучхакъда не тюлкю улугъанны эшитиб, не джаллы къымылдагъанны кёрюб итлени таушлары тунакы чыгъады.

Джолдан атлагъанлай клубну уллу терезелеринден ургъан чыракъ аны аллында битген уллу эмен терекни бутакъларына

кюмюш бояу бюргенди. Анда адамла кюллерын силкиб, нени юсюнден эсе да селешедиле.

«Кечени бу заманында бир уллу иш этиллик кезюуде барыучанды джыйылыу. Аллах, элге, джамагъатха энгда огъур оноу сен этдир. Къудурети болгъан уллу аллах, энди сен къазауатны джер башына къайтарыб да кергюзме. Бу элни ичинде урушда адамы чарпымагъан аз да юй джокъду,— деб Джандет рахат тынчайгъан элни юсюнден да сагъыш этди. Сора ол кюлунда да гитче багъыр къумгъанчыгъы бла юйге кирди.

ЮЧЮНЧЮ БАШЫ

Ол кече

Джулдузла кез къыса, булутсуз чуакъ кекден ышарадыла. Элде итле орамда къымылдагъан адамлагъа юредиле. Кюн-дюз инъирге дери джаулу хансны отлаб, джелинлери бут араларына сыйынмай келген ийнекле бузоуларына ашыгъыб ёкюредиле.

Хусейлени къызыл ийнек да келди. Ол аны тагъыб бошагъанлай, юйге да кирмей клубха барды. Анда негерлерини кёбюсюню джыйылыб тургъанларын кердю. Колхозну комсомол организациясыны секретары Хамит джыйылыуу ачмай, кимни эсе да сакълай, эшик таба къысха-къысха къарайды.

Джыйылыу джети сагъатха деб билдирилсе да, колхозну парторгу Сеит бираз кечигиб келди. Айтхан сёзюне заманында табылыучу адам бу джол кечигиб келгенинде, барысы да сеирсиндиле.

Сеит Ата джурт къазауатны отунда чыныкыгъан, джыллыгъы келген адамды. Ол эшикден киргенинде, джыйылыб тургъан адамла башларын ызларына буруб, анъа къарадыла.

Сеит юсюне таб джарашхан акъ чесуча кител кийсе да, алкъын башындан атлы аскерчиле джюрютюючю фуражкасын тешмегенди. Эки аягында узун башлы къара чурукълары, бутларында кёк дигнал кёнчеги аны къатанъы санларын токъ кёргозтедиле. Атлагъаны сайын аны онъ бутундан сынчыкълагъаны танылады. Бычакъ урушда тюшген узун табы кюнде кюйген къызыл бойнунда тытыр бла тартханча агъарады. Аны хончалары агъарыб, джаш заманында къундуз къанатча къара чачы, къышхы булутлача боз болгъанды. Сеит къашха башындан фуражкасын ала:

— Айыб этмегиз, джолдашла, сизни сакълатдым. Далхат ауруб, аны больницагъа ашырама деб къалгъанма. Кечигиз, — деб джашланы араларына олтурду.

— Къайгырмаз, сен да бир кечикгенликге, — деб джашла, бирден тилленъенча, джуаб этдиле.

Хамит, чёртлеуок чыбыкъча субай ёсген, дженъил санлы джаш, клубну сценагына чыкъды.

— Джолдашла, даурну тохдатыгъыз, — деди ол. — Ленин атлы колхозну комсомолчуларыны джыйылыуун ачылгъаннъа санайма. 79 комсомолчудан 73-сю мындады. Къалгъанланы кими къошдады, кимиси да келмей къалгъанды.

— Сылтаусуз къалгъанланы айыбларына джолукъдурургъа, — деб олтургъанладан Тохдар ёрге кёлтюрюле сёз къошду.

— Сылтаусуз экинчи джол сен къалсанъ, сени да айыбынъа джолукъдурургъа кереки да? — деб аны къатындагъы Юсуф накъырда этди.

— Мен кимме да айыбыма джолукъдурмазча! — деб аны башындан энишге хыны къарай, биягъы Тохдар джуаб этди.

Комсомолчуланы джорукъ бла тутаргъа суйген Хамит, Тохдарны айтханын къабыл кёре, талгъыр костюмуну сол джан хурджунундан ёрге кёлтюрюле келген джезбаш ручкасын энишге баса:

— Энди болду, джолдашла, Тохдар айтханња разы кьолунъу ёрге тут,— деди.

Бары да бирден, Юсуф да ичлеринде болуб, кьолларын ёрге кёлтюрдюле.

— Бары да разыдыла,— деб. клубдагъылагъа кёз джетдире, кьошду Хамит.

— Джыйылыуу бардырыр ючюн президиум айырыргъа керекди. Ким, не айтырыкъды муну юсюнден!?

— Абидатны.

— Андан сора уа бармыды айтыры болгъан?

— Хусейни.

— Тохдарны.

— Болду, джолдашла,— дедиле бир кьаумла.

— Былада тохдайкъ деген кьолунъу ёрге кёлтюр!

— Бары да.

— Алай бла, Абидат бла Хусей айырыладыла. Джолдашла, орнугъузну аллыгъыгъызыны тилейме,— деб Хамит орнундан кьобуб кёлген Абидатха бюгече кьараллыкъ иш джазылгъан кьагъытчыкъны бере, кеси ал шиндикде Сеитни кьатына олтурду.

— Джыйылыуубузну бара тургъанња санайбыз,— деб Абидат кьолундагъы кьагъытчыкъгъа кьарады.

— Бюгече кьараллыкъ иш, джанъы комсомол-джаш тёлю бригада кьурауу юсюнденди. Сёз, комсомол комитетни секретары Джаубаланы Хамитге бериледи,— дей Абидат орнуна олтурду. Хусей протокол джаза башлады.

Хамит тохдамай манъылайына тюше тургъан джумушакъ бурма чачын кьолу бла ызына эте, столну джанына чыкъды. Чыгъа туруб «былайгъа бир кафедрачыкъ ишлетирге керекди» деб кёлуне келди.

— Джолдашла, джетиджыллыкъны ичинде бизни кьралда этиллик затла газетлеге басмаланыб чыкъгъанлай, биз да, Лениң атлы колхозну комсомолчулары, аланы халкъ бла бирге сюзгенбиз. Ала бары да Коммунист партия, Совет прави-

тельство халкъны джашауун мындан да иги этер ючюн чыгъаргъан мадарла болгъанларын биз билебиз. Ол затны джашауда бардыруну юсюнден биз талай кере джыйылгъанбыз, кесибиз кескин анылагъан бла биргелей, халкъгъа да анылатханбыз. Халкъ, этилирге амалсыз керекли талай магъаналы затны юсюнден селешгенди. Бюгечеги сѣзюбюз аланы бирини юсюнденди. Ма былайда олтургъан комсомолчула: Тохдар, Шамил, Хабий, Хусей, Азрет, Нина, Дуня, Сюйюн, Зекерия, Пётр дагъыда кѣбле, бир комсомол-сют ферма къураб, хар несин да бойнубузгъа алайыкъ дейдиле. Ала кеслери да былтыр онунчу классны бошагъанлай, ишге джарашыб къалгъан къаумдула. Комсомол комитетни бюросунда да биз бу затны сюзюб, табха санагъанбыз. Бюгече этиллик затланы юсюнден кескин селеширге дейбиз,— деб Хамит акъыллы къара кѣзлерин Сеитни кѣзлеринде тохдатды.

Клубну ичиндеги джаш да, къыз да Сеитни не зат айтырын ашыгъыб сакълайды. Ол ашыкъмай ёрге къобду. Тобукъларында тургъан папкасын шиндикге салды. Акъ кителини тешилиб тургъан баш тьюмесин бир къолу бла этди. Хурджу-нундан къызыл тышлы блокнотун чыгъарыб, анъа къарай:

— Джолдашла! Былайда олтургъанлы бери да мени сизге айтыргъа ашыгъыб тургъан бир затым барды. Аны айтайым,— дей Сеит джетиб тургъан чал ура башлагъан сакъалын къол аязы бла сылады.

— Экинчи дуня къазауат бошалгъанлы талай джылгъа кирдик. Сизге бусагъатда онджетишер, онсегизишер джылдан кѣб болмайды. Эм кѣбю джыйырма джыл болсун. Джау бизге уруш ачханлай, Ата джуртларын джаудан сакъларгъа сизни аталарыгъыз, аналарыгъыз къолларына саут алыб душманны аллына тургъандыла.

Ёлюмге баргъанларын ала биле эдиле. Алай'а аджал къоркъуу аланы артха тыймады. Нек? Ала сизни джашауугъузну сакълагъандыла. Огъай, терс айтдым. Къуру бусагъат джашауугъузну тюл, алда боллукъ джашауугъузну да.

Аланы асламысы уруш тюзде джан бергенди. Абидат! Тохдар! Хамит! Сизни аталарыгъыз кърал ючюн джан бергендиле. Ала кылыч бурну бла къан тегюб сакълагъан багъалы джуртубузну мындан да бек джашнатыр ючюн биз не кючюбюзню да аямазгъа керекбиз.

— Тюздю, керти айтады,— деб аслам ауаз джуаб этди.

— Партияны XXI-чи съезди джети джылны ичинде боллукъ кърал магъаналы затлагъа оноу этгенди. Джетиджыллыкъ план коммунизмге уллу атламды. Ол планны терк толтурур сагъышны этиб, анъа мадар табхан комсомолчуланы тюз анъылы болгъанларына сёз джожьду. Сау болугъуз.

Бу сёзлеге олтургъанла бирден кюол къакъдыла, Сеит дагъыда башлады:

— Ферманы керекли болгъаныны юсюнден мени тыхсыгъанымы унутмай, Хамит меннъе бу хапарны айтханында, мен партбюрону членлери бла да сёлешгенме. Ала да бек къуаннъандыла. Мени акъылым бла, энди бу затны джашауда бардырыр ючюн не къарыуну да салыргъа керекди,— деб, Сеит джумушакъ кёзлери бла джыйылгъанланы аулай, орнуна олтурду.

— Сеитге сорлугъу болгъан бармыды? — деди Абидат.

— Биз айтхан затны, Сеит, кысха болджалгъа толтурургъа амал бармыды? Заман озмасын,— деди Тохдар туруб.

— Мени акъылым бла, ол затха болджал къалмайды, там бла огъуна башланса да. Аны юсюнден Далхатны акъылы да алайды.

Биягъы Абидат:

— Джолдашла! Ферманы къурауну юсюнден энта сорлугъу болгъан бармысыз? — деди.

— Мени айтырым, биз ферманы битдиргинчи киши билмесин,— деди олтургъанладан бири.

— Сенден алгъа къураб къоярла дебми къоркъаса башха колхозлада?— деб сорду анъа Хусей.

Джаш алай айтханына уятлы болуб, башын энишге тута, кюлюмсюреди.

— Менъе бир сѣз бер, Абидат,— деб Хамит ёрге къобду.

— Джолдашла, сѣзню серге иймейик, кеч болуб барады. Мени кѣлюме келген: былайда оноуубузну этиб бошаргъа керекбиз.

— Тюз айтады,— деди Тохдар ёрге къоба.— Комсомолджаш тѣлю ферманы къурау акъылны бизге Сеит бергенди. Биз да колхозну болумун, кесибизни къарыуубузну да анылаб, бу ишни алай башлагъанбиз. Сыйлы Ленинни атын джюрютген колхозубуз не бла да алчы болургъа керекди. Аны членлери бусагъатдан да мелхум джашарча алай болур ючюн'а биз кеси къыйыныбызны къошаргъа сюебиз.

— Тюз айтады,— дедиле бир ауздан.

— Да мени айтырым ма ол эди,— деб Тохдар иги сѣз айтханына разы болгъанын бетинде таныта, орнуна олтурду.

— Сѣз Хамитге бериледи,— деди Абидат.

Иреагъачлача джассы къара къашларыны бир-бирине къошулгъан джеринде къара бурма тюркюклерине ариу акъ манъылайындан саркъгъан тер тамчычыкъланы кѣк патис къолджаулугъу бла сюрте, Хамит башлады:

— Қысхача айтыргъа, колхозну партбюросуну, правлениесини, комсомол комитетини кѣллерине былай келеди: джанъы къунаджин ийнекле къошулгъан себебли; сют фермала тарлыкъ этедиле. Ол фермаладан алыб, 227 ийнекге бир джанъы комсомол ферма къуаргъа. Аны, элни башы Қыая-Тюбюнде салыргъа. Ол затха бютеу комсомолчуланы, джаш тѣлюню къобарыргъа.

— Бу затха къошары, къоратыры болгъан бармыды?,— деди Абидат.

— Бу иш бек онъ башлангъан ишди,— дедиле бир ауздан олтургъанла.

Сеит джанъыдан сѣз алыб айтды:

— Джашла, къызла! Багъалы джолдашла! Бу ыйыкъны

ичинде фермагъа керекли затны барысын джыяргъа керекди. Колхозну строитель техниги Юнюс, строитель бригадасыны бригадири Джаммолат, Хамит, къысхача айтыргъа, барынъ да чюйден башлаб, агъачдан, ташха дери не зат керек эсе да эсеблегиз, оюм этигиз, ишни не джаны бла да планын салыгъыз. Фермагъыз ишленник джерге не тукъум керекни барын да ташыгъыз. Ол затла джыйылсала иш дженъил барлыгъына сёз джокъду. Келигиз, тамбладан ол затланы къураб башлайыкъ,— деб Сеит деменьили юй тамада юйдегисине оноу этгенча оноу этиб, орнуна олтурду. Джашла, къызла хар ургъан бла бирге:

— Сеитни айтханы туббе тюздю, эртденбладан башлаб ол затха мыллык атайыкъ,— дедиле.

— Айтыры, къошары, къоратыры болгъан бармысыз?— деди Абидат.

— Айтыллыкъ зат толусу бла айтылгъанды, анъылашыннъанды. Энди дженълени ёрге къайырыб ишлеб башлагъандан ёнъе джукъ да къалмагъанды,— деди Петро барыны разылыкъларын анъылаб бошагъандан сора.

— Джолдашла! Джыйылыуу джабылгъаннъа санайма,— деди Абидат. Хусей да къагъытларын джыя башлады.

Джыйылыуу джабылса да джаш тёлю клубдан чачылыр къайгъылы тюдю. Хар ким этиллик ишлени юсюнден сёлешеди. Сеит да чыгъыб кетмей, ала бла ушакъны бардырады.

Кечени экинчи сагъатында клубдан джырлай-джырлай бары да эшикке чыкъдыла. Джашла къызланы юйлерине ашыра барыб, кеслери да чачылышдыла.

Хусей къарт анасына келиб:

— Анам, эшиклени ач,— деб къычыргъанында, къарт анасы джукъу арасында:

— Байчы, байчы, игиликке къычыр,— деб бир джанындан бир джанына бурулду.

Хусей анасыны джукъу арада къатышыб айланнъанын анъылаб:

— Анам, байчы тюлме, Хусейме, юйбюзде кишини уяталмай келеме,— деди.

— Ай, анань кѳор болсун джанынѳа,— дей келиб Джандет эшиклени ачыб, Хусейни ичгери джиберди. Сора джалан кѳелеклеј туруб, юй тюбюнде чоюнну башын ачыб:

— Джашым! Инѳирде кѳорлукъ кѳуйѳан сютюм кѳаты уюб турады, хамешисин аулаб береим да, нартюх гырджыным да барды чанч да бир ашачы,— деди.

— Тейри, анам, джыйылыуѳа да ашамай кетген эдим да бек суйюб ашарыкѳма, берсень,— деди Хусей.

— Джандет джуууртну баш хамешисин кѳамиш аякѳа аулаб, сахан бла гырджынны да джашыны аллына салды.

Хусей джатхынчы олтура туруб, кеси да артдан орнуна кирди.

ТЕРТЮНЧЮ БАШЫ

Кѳобан ѳзенде

Кечесинде джауѳан джанѳурдан мылы тартхан джер джазгѳы кюнню джылыуундан тютюнлейди. Кѳанатлыла бир-бирлерине ал бермеин джырлайдыла. Аланы джырларында джирегинѳи не тюрлю сезимине да джуаб табханча, кѳулакѳ тигесе.

Хамит атыны аузун тартыб, нѳгерлеринден артха туракѳлады. Адамны бир-бирде кеси-кеси бла энчи кѳалыры келеди. Аны излетген сылтаула аз тюлдюле: бир-бирде кѳуанчы, бир-бирде бушууу, бир-бирде ишинде джуаблылыгѳыды.

Хамит алкѳын джаш болса да джашауунда кѳб затны чекгенди. Атасыны Ата джурт кѳазауатда ѳлген кѳагѳыты келгенинде, Хамитге алты джыл болѳан эди. Джууукъ тенѳ да юйлерине джыйылыб джылау ѳтген кюнлеринде анасы Залихатны уф десень ауарча сыфаты Хамитни ол кюнден бери кѳзюнден кетмей, ѳмюрюне сурат болуб кѳалгѳанды. Анасыны

ачыуун къалай бла чачаргъа билмей, сабий дыгаласла этгенин да унутмагъанды. Аны джашауун не бла да тынч, джарыкъ этерге излемекликни, ол кюнледен башлаб Хамит кесине баш борч этиб алгъанды. Алай болса да аны джылындагъы джаш адамланы атадан, анадан сора да башха джюрек къайгылары болады. Ол да бу кёзючюкде къалгъан сагъышланы унута, анъа джетди...

«Анам мени Нинаны суюгеними билсе не айтырыкъды... «Башха миллетден келин керек тюлдю. Тили, дини да кеси миллетимден болсун»,— деб къойса къалай этерме... Анамы разылыгъы бла болмагъан джашау меннге джашау тюлдю. Тюрюме азабды. Анам бла мен кзуру да бир-бирибизни анъылагъанлай тургъанбыз. Бу иште уа къалай болурбуз!?»—деген сагъышла арт кёзюуледе Хамитни кёлюне бекден бек келедиле...

Он джылны биргесине окзуб туруб, Нинаны ариулугъун, акылллыгъын, игилигин билмей эндиге дери къалай тургъанына Хамит сеирсинеди. «Суюмеклик деген зат джюрекке тюрлю келе кёреме, сенинге сормагъанлай джюрегинги эм теренине орналыб къалады».

Бютеу джол узуну Хамитни башындан татлы сагъышлары кетмейдиле. Тёгерекде джырлагъан къанатлыланы джырларында да ол бир кзуанчны, ышаныууну джырын, бир акгыллыкъны, мыдахлыкъны кюуон эшитеди. Ала бары да аны суюмеклигини шартларыдыла. Суюмеклик'а джюректни кзуру да бир халда тутмайды...

Хамитни тюбюндеги тору аты да иесини кёлюн алыргъа излегенча «хо алайды, тюз айтаса» деген кирик джити кзулаклары бир тургуза, бир да аллына джума, бурун тешиклерин кенъ кериб, джашил хауаны ичине солуй, тик ёрге таяныб барады.

Колхозну партбюросуну члени Ислам бла мекам ишлеуню юсюнден техник Юнюс джолну узуну ушакъларын тохдатмагъанлай келедиле. Хамит кесини сагъышларына асыры бек

кетгенден, джёнъерлерини нени юсюнден сёлешгенлерин аныламай, аланы ызларындан джетди.

— Сен къайсы институтда окъуйса бусагъатда? — деди Ислам Юнюсге.

— Политехника институтдама. Экинчи курсунда. Ишленген да, окъугъан да кыйынды, алай болса да къаст этсень билмезлик затынъ джокъду, — деб джуаб берди Юнюс.

Бу ушакъны аллын Хамит эшитмеген эди.

— Къая-Тюбюне джетдик, — деди Ислам, ёзенъини юсюнде ёрге къобуб, дуббурну башы бла къарай.

Юнюс бла Хамит да аны эки джанына чыгъыб къарадыла. Была бу джерлени эртдеден бери да таныйдыла, алай'а бюгюн ала къалай эсе да башха бетден кёрюнедиле. Джыйылыуда этилген оноуну кючюнден болур.

— Колхозну правлениеси ферманы былайда ишлерге табха санайды. Сууну, отлауну юсюю. Борандан, джелден ышкылыгъы барды. Бичен ташыргъа да узакълыкъ этерик тюлдю. Ишни андан арысы сени къолунъдады, — деб Ислам алгъын Юнюсге, андан сора Хамитге къарады.

Юнюс техникумну бошаб келгенли бир тёрт джыл болады. Бу джерледе колхозла бла совхозлада ферма ишлеуню планы хазыр план болса да, ол мекамланы арт джылланы техникасы бла джарашдыртыб ишлетеди. Мекам ишлеуде Юнюс аны баш затланы бирине санайды. Ферма ишлеу башланъанлы да ол сагъыш Юнюсю башындан кетмейди: мекам ишлеуде джашлыкъны да, заманны тулпарлыгъын да танытхан бир тамгъа болургъа керекди.

Ючюсю да атладан тюшюб, аланы кишенлеб, хансха бошладыла. Юнюс дуббурчукъдан энишге тигеледи. Ма бусагъатда ол не джукъ эшитмейди, не ферманы хакъындан болмагъан сёзге къулакъ тикмейди. Ферманы уа бусагъатда огъуна тамам къол аязындача ачыкъ кёреди... Уллу атламла бла барыб, ол, таланы суугъа тигелеген кыйырында тохдады. Хамит бла Ислам да ызындан уакъ-уакъ атлай, сёлеше

кетдиле. «Ийнек орунну ма былайда ишлерге керекди. Аны узунлугъун алты тизгиннѣ бѣлюб, хар тизгининде 30-шар ийнекге орун болса 180 саўлукъ ийнек турургъа боллукъду. Былайда бузоў орун, былайда кызылагъа джашаргъа, былайда да джашлагъа юйле, былайгъа конторасы бла кызыл уголк»,— деб Юнюс ал бурун башында бичим этди.

Ислам бла Хамит ол талада Юнюс тенъли джюрюйбюз деб тамам арыдыла.

Кеси башында бичим этгенден сора Юнюс ташха олтура, нѣгерлерине кѣлюне келгенни айтды.

— Мен айтырыкъ, ферманы бусагъатда мал саннъа кѣре ишлетмей, джетиджыллыкъны аягына боллукъ саннъа кѣре ишлерге керекди,— деди Хамит.

— Ишни къолгъа алгъанлай Юнюс анасындан джанъы тууб къалады, биз айтыр керекли этерик тюлдю, теъри,— деди Ислам онъ къолундан къамчисин солуна ала, онъу бла кийиз бѣркюню къанатларын манъылайындан ѳрге эте.

Юнюсю халисин ол керти билиб айтады. Бир ишни къолгъа алыб, аны битдиргинчи ол не джукълай, не солуй билмейди. Джанын-къанын да ишине бериб къояды. Не гитче ишчикде да кесин уллу джуаблыгъа санайды. Аны къара кѣзлери ол кѣзюуде кесини планларындан тышында джукъ кѣрмейдиле. Ол югъай къобузну, музыканы мардасыз суйген Юнюс ол кѣзюуде таб аланы да эшитмей тохдайды. Аны ол халисин билген тенълери:

— Энди Юнюс бизден кетди, саў кѣреик,— деб накъырда этедиле.

Кенъ манъылайыны терин къол джаулугъу бла сюрте, Юнюс:

— Сиз не кереклини да джыйышдырыгъа мен былайда боллукъ мекамланы планын кесибизни болумгъа кѣре тюрлендирликме, бери энтда талай жере желирге керекди,— деди нѣгерлерине.

— Хо, сен кеси ишинъи тындыр, биз да таш къазарыкъ

джерибизге барайыкъ да бир къарайыкъ,— деб Ислам хамитни аллында кетди. Сора алайдан иги огъуна кенделен барыб, уллу къаяны тюрюнде тохдады.

Бир джыл колхоз былайдан таш чыгъарыб, экинчи ферманы ишлегенди. Джангъы ферма ишленник джерге уа джолу къыйынды.

— Джашланы бир къауму алгъы бурун келиб, джолну осал джерлерине къарамасала не арба, не машина чыгъалыкъ тюрдю, тамбла бери адамла джиберирге керекди,— деди Ислам Хамитге къарай.

Хамит ол сёзле кесине айтылгъанларын билди...

* * *

Кюнорта замангъа ала элге тюшгенлеринде колхозну конторуну аллында машинаны ичине тыкъ сыйыннган бир джашны кёрдюле. Ала агъач кесерге Уллу-Хурзукга тебрегендиле.

Атлыланы кёргенлей Тохдар машинадан тюшюб, алларына барды. Саламлашхандан сора ишден хапар сорду. Алай болса да кабинада олтурган, мекам ишлеучю бригаданы бригадири къарт Джаммолат:

— Кечикмейик, кел, ашхы улан, кел,— деб къычыргъаны бла машинаны гюрюлдегени тенъ болду. Тохдар чархны юсю бла минер-минмез, машина джолну букъу этдире, эки арт чархны ортасы скремден джашил тютюнчук чыгъа, тас болду.

Джаз бла джай кёзюуде Къобан ёзенни кёрмеген адам дуня ариулукъну билеме демезчады. Джангъы-Ташкёпюрге дери джырны къутуртуб барган джашла, алайдан Къобан ёзеннге кире башлагъанларында «тюшюбюзмюдю, тюнюбюзмюдю» дегенча тегерекден кёз алмай барадыла.

— Эй, Унух, машинаны былай учуруб барма да бираз сериуюн къой, — деб Тохдар кабинагъа баурлана къычырды.

— Керти айтаса, былайтын адам машина бла джюрюмей,

джаяу джюрюрге керекди. Алайсыз бу ариулукудан кезю тоярыкъ тюлдю,— деди Петро, ёзенден кезюн алмагъанлай.

Ёзенни эки джаны тауланы мийикликлери кекге тиреу болуб тургъанча керюнедиде. Огъаргъы джел теббелеринде тереклени чайкъаса, аланы булчуклары бир-бирине чалышыб, узун тилимдича керюннъен кекню джабадыла дерчады. Тауланы ёшонлеринде алты тюймени киришлерича чегет расадан башлаб, нарат, нызы тереклеге дери болмагъан джокъду. Тауланы къююлларында олтургъан джазгъы нарат хауа джашланы джалан боюларына, чубур дженълерине соруусуз сугъулады. Къобуб желген Къобан, таушу бла джагъа-сындагъы чегетлени, къаяланы тынчлыкларын буза эсе да, тегерегине ол энчи къуатын салгъанды.

Къыл кепюрге ушагъан къыйн джолланы гыланч-мыланч аулай, машина Аманныхытха джетди. Алайдан энишге къарасанъ башынъ тегерек айланыб, джюрегинъ дженъил-дженъил урады.

Джолну баш джанында мазаллы къая дорданын тургъу-зуб, эзиб къояйым дегенча джолоучулагъа алай къарайды.

— Къарачайлылагъа джигитледиде, не къыйын ишден да къоркъмайдыла деб тюз айтханларын мен кезюм бла кердюм,— деди Петро, ёзенни ёрге айланыб бара.

Бираз баргъандан сора машина тохдады. Джаммолат кабинадан чыгъыб:

— Джашла, майна Хасаука тау. Бу тауну юсюнден джыр да этилгенди,— деб керюздю.

Къарачайны историясына кирген таугъа джашла бек эс белюб къарадыла. Ол Къобанны онъ джанындады. Тауну къачан эсе да къан бла сугъарылгъан бетлери энди джашил чегетлени тюблеринде рехат джатадыла.

Джолну кенделен-кенделен кесиб, къара суучукъла Къобаннъа саркъадыла. Суусаб тюл эсенъ да аланы хар биринден бирер уртларынъ келе бараса.

Джол джанында джассы хыршы ташлада, алагъа уша-

гъан талгъыр кеселекгечикле къая къобулагъа голчу аякъларын тутдуруб, ары-бери сылджырайдыла. Джолоучу къатларына джетсе сан этмей, къоркъутургъа излегенча, анъа къайырылыб къарайдыла. Тауш эшитгенлей бир къаум суучукладан чынъаб, макъала къурмашча акъ чакъгъан чъртлеуюк кёкенлени тублерине киредиле.

— Ма кёремисиз, Коста Хетагуров суратын салгъан кёпюр буду,— деб Шамил нёгерлерине Ташчыны кёпюрюн кёрюздю. Уллу-Тюзню огъары джанында Къарачайны Къадау ташы да джукъусу келиб тургъан къойчу къартча алларында кёрюндю. Ол, джолну онъ джанындады.

Бу ёзен билмеген, бу ёзен кёрмеген Къарачайны не заты барды!

Къылыян-Аягъы кёпюрден ётуб, машина Къарт-Джурт элге кирди. Бу элни, Учкуланны, Хурзукну къынъыр-мынъыр таш орамлары тыш элчилеге суююмлю кёрюне болмазла. Алай'а арымай, талмай бу хуналаны ишлеб, чаулну ташын ариулаб, анда бичен, гардош ёсдюрюб, табигъатны тубюнден зорну кеминде битим алгъан джигер таулула эллерин джаныларындан да бек сюедиле.

Совет правительство берген эркин джерлеге бу элчилени асламысы кёчуб кетсе да, аладан айырылалмагъан къаумла элени энтда ёлле этиб турадыла.

Кюн кеч бола машина Уллу-Хурзукда агъач кесер джерге джетиб тохдады. Джашла шатр къура башладыла. Экинчи кюн'а бу джерлени агъашчысы аланы келтирген къагъытларына къараб, кесер джерлерин кёрюздю. Томурау мычхыла бла гида балталаны алыб, джашла Джаммолат кёрюзген тереклени кесе башладыла. Кесилген агъачланы элде мычхыгъа дженъил къоратыргъа керек болгъаны себебли, Унук кетмей машинасына джюклюк сакълай, кеси да болушады.

Балта, мычхы таушла чегетни занъырдатыб тебредиле. Шамил бла Петро бир-бирлеринден узакъ болмай, экиси эки

терекни кеседиле. Суйюн бла Юсуф да мычхы бла бир ба-
зыкны юздюрюб томалтхандыла.

Къолунда балтасы бла Тохдар, Джаммолат кёргюз-
ген терекни къатында мурукгу этеди. Терекни ариулулгундан
анъа балта уруру келмейди. Ол тюбюнден ёрге къарагъанын-
да, къалгъан терекледен ёрге чыгъыб, тёббе булчуклары-
н сабыр желчик къалтырата тургъанын кёрдю. Ол да кёзюн
терекден алгъынчы, бир къанатлычыкъ тёббе булчугъуна къо-
нуб, джырлай башлады. «Джырында не айтады экен? Сакъ-
лар къарыуунъ бар эсе уахдынъдан кесинъи сакъламы» дей-
ди экен терекге деб Тохдарны кёлуне алай келеди.

Кёзю алайдан бутакъларына джетди. Белкъаууракъ бит-
ген узун бутакъларын кёксюлдюм джашил ийнелери джаб-
хандыла. Адам къолу бла ишлегенча ала бир-биринден бирча
узакълыкъда битгендиле. Кёз тиймесин дегенча терекни не-
ден да къоруулайдыла.

Тохдар бир бутакъны юсюнде къанатлы уяны эследи.
Аузунда къурту бла бир чыбчыкъчыкъ анъа барыргъа Тох-
дардан къоркъуб, ары-бери уча, дыгалас этеди. Аны балала-
рына бошлар ючюн Тохдар узагъыракъ кетиб, бир башха те-
рекни тюбюнде олтурду. Чыбчыкъчыкъ эрлей уясына мыллык
атыб, балаларына къуртчукъну къабдырыб чыкъды. Терекни
тёгерегине бираз да айланыб, дагъыда аш излей джайылды.
«Ол келирге терек да джокъ, балалары да джокъ»,—деб Тох-
дар боллукъ затны кёзюне кёргюздю.

Туруб дагъыда терекни къатына келди. Аны тамырлары
джерге терен киргендиле. Синъирлеча баш джанлары ёрге
тургъандыла. «Была аны керти да джашау синъирлериди-
ле»,—деб кёлуне келди.

«Мен аланы кёлюм барыб юзеллик тюлме»,—деди кеси-
кесине.

Башха тереклеге къарагъанында аланы да джазыкъ-
сынды.

Ол алай эте тургъунчу нёгерлери кесиб баргъан тереклени

тублери баш кьобусдалача агъара, кёбден кёб болуб баргъанларын кёрдю.

«Сен былайгъа джюрек сезимлеринъи кьозгъаргъа келмегенсе, иги джаш. Алчы, балтанъы кьолунгъа»,— деб кесине кёл бере, терек таба джууукълашды, алай'а чыбчыкъ уя эсине тюшюб, дагъыда башха терекге таукел атлады.

Джити балтаны аузу терекни этине киргенлей, джанъы джарадан къан тамгъанча суу агъыб башлады. Юсюне кьонгъан къанатлыла хахайгъа къалыб, ары-бери чачылдыла.

Кесилген агъачланы кенъ джерге чыгъарыб, кюнорта замангъа машинаны джюклей башладыла. Юренмеген ишлеринде джашла мардасыз арыгъандыла. Санлары ирин этгенча ауруйдула.

Джюклеб бошай кетгендиле. Хусей бла Шамил бир агъачны машинагъа салгъанлай, тёнъереб ол ызына тюшдю. Шамил дженгил аякълы болуб джалласа да агъач келиб Хусейни аягъына тийди. Кёзлеринде чегет тегерек-тегерек айланыб, Хусей къайры эсе да бир къаранъыгъа ташайды...

БЕШИНЧИ БАШЫ

Булбул

Ленинград шахарны джити тёббелли юлерини башларын-дан толгъан Ай багъыр тазча къарагъанды. Ол сют уюгъанча шош тургъан Нева суугъа кесини суратын салгъанды. Быллай кечеледе Неваны джагъалары ленинградчыланы кеслерине тартадыла. Былайда бетон буруучукълагъа таяныб, кёзлерин суугъа чыракъ ийиб тургъан адамланы кёрлюксе. Бу суу кёблени къайгъыларын, муратларын, суймекликлерин кесини ичинде сакълайды. Мамукъча акъ булутла, кёкню бетине джабышхандыла. Алай'а суу джагъагъа тегюлген адамланы аягъанча, ала айгъа джууукъ бармайдыла.

Бу кезюучюкде джюреклени учундургъан бир тиширыу джыралагъан тауш эшитилди. Неваны толкъунлары ол джыргъа къулакъ ие, бютюн да шош болгъанча кёрюнедиле. Джыр ал бурун гитче ауаз бла джырлана келиб, ардан кёлтюрюлдю. Энди аны сёзлерин да айырыргъа боллукъду, алай'а иш сёздеде тюлдю, джырчыдады. Аны къыйналмай тынч джыралагъаны, джыралагъан джырына бютеу кесин бермеклиги, ким эсе да ол адамны уллу фахмусу болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Ол суу джагъада кесинден сора да адамла болгъанын унутхан болур. Адамла уа сагышларындан бёлюнюб, джыр тауш чыкъгъан таба къулакъларын ийгендиле. Ол артист тиширыу болур, алай тюл эсе да джюреги артистди деб кёблени кёллерине келди.

Тиширыу дагъыда башха джырны башлады. Ол джыр Алябьевни «Булбул» деген джырыды. Хар ким анъа сюелген джеринде тылпыуун алмай тынъылайды. Джырламай тохдаб къалады деб къоркъадыла. Аллай кирсиз, керти да булбулча, тамагъы болгъан бир насыблыды!

Джыр Неваны джагълаларын занъырдата, хар кимге кесин суюдюре, къайры эсе да узакъгъа джутулады.

Джыралагъан къызын тегерекден хапары джюкъду. Ол таб кеси-кесин да унутхан болур. Эки къолу бла цемент буруугъа таяныб, Невадан кёз алмай къарайды. Ол огъай, джырлайма деб да билмейди: бютеу саны, джаны, джюрек тамырлары бирден джырлайдыла. Тамагъы уа ала айтханнъа бой салмай не этсин!

Ол джырааб бошагъынчы кенъирекде туруб, къанъич кибик ариу сюекли джаш аякъ тауш этмегенлей къызын къатына барыб, акъырын дженъине тийди. Къыз илгениб ызына къарагъанында, Алийни кёрюб ышарды. Дагъыда ызына къабланды. Алий селешиб къызын акъылын бёлмей, бир билеги бла буруугъа таяныб, кёзюн алмагъанлай анъа къарайды. Фахмулу адамгъа бир-бирде кеси джанъыз къалмакълыкъ

амалсыз керегин Алий биледи. Алай'а ол адам кеси джанъыз ёмюрде да болмайды: аны башында бютеу дуня джашайды десек, ётюрюк айтырыкъ тюлбюз.

«Розаны башында бусагъатда не сагъышы болур экен»,— деб Алийни кёлюне алай келгенлей:

— Билемисе, Алий, ма бусагъатда биз къарагъанча, Невагъа былайдан Халилланы Саид да къарагъан болур,— деди Роза.

— Мени кёлюме да алай кёб келеди. Ким биледи, ма бу сен къарагъан джерден къабланыб къарагъан эсе да...

— Мен Невагъа къарасам, къулагъыма андан тюрлю-тюрлю симфонияла келедиле. Къулагъыма келген огъай, марда-сыз кёб санлы оркестрни кесин кёргенча болама.

— Саидни кёзюне ўа сени оркестринъи орнуна сууда къазауат кемелени юслеринде революцион морякля кёрюне болур эдиле,— деди Алий.

— Ол морякланы революцион джырларыны симфониясы анъа эшитилмегенди дебми тураса? Саид джырны бек сюйгенди. Тебердиде школну полларын джуууучу орус къатын Ульяна «Бродяганы» джырлагъанына Саид босагъадан тынъылаб тургъанды. Къатын ызына бурулуб къарагъанында, джыламукъла Саидни сакъалын джуууб баргъанларын эслегенди. Джырны анъылай билмеген джашай да билмейди,— деб Роза кесини акъылын билдирди.

— Роза, шо «Булбулну» энтда бир джырла, мен кеч келиб аягъына джетиб къалдым,— деб Алий тиледи.

— Билемисе, аны кесибизни тилибизде джырлаб кёрюрге сюе эдим. Мен назмучу тюлме, сёзлерин таб кёчюралмам деб къоркъама, бизни назмучуларыбыз'а акъырын кымылдайдыла.

— Мен кёчюргенни джаратырмыса?— деб Алий джунчуя-ракъ сорду.

Роза аны джашыртын джырла джазгъанын биледи, алай'а джырларын адам окъуйду деб къоркъгъаны да эсиндеди.

— Сен кимден да иги кѣчюрюб кѡоярыкъ эсенъ'а,— деб Роза Алийге джити кѡарады.

Роза ол джырны сѡйгенин билиб, Алий аны ана тилге кѣчюрюб ючюн талай кечесин джукъусуз ашыргъанды, алай болса да Розагъа аны билдирмейди.

— Кѣрмегенме, алай'а сени ючюн не затны да этерикме, сен мени ючюн бусагъатда бирчик джырла деб тилейме,— деди.

— Мен хар кимни тилегин да толтуруб бармайма, сенин бюгюн толтурургъа боллукъма.

— Къуру бюгюнмю?— деб Алий мыдах сорду.

Роза соруугъа джуаб этмей, «Булбулну» джырлаб башлады. Энди ол Невагъа сыртын буруб, гокга хансла битген орунгъа таяныб, Алийге кѡараб джырлайды. Алий андан кѣзюн алмайды: бал бетли чачы мангъылайын аз джаба, тюз эки айырылгъанды. Чирчигирек тѣгерек бетине акъыллы дугъум кѣзлери сѡйюм тѣгедиле. Базыкъ, толу эринлери чыртда киши билмеген бир затны билиб ышара тургъанча алайдыла. Ол огъай, джырлагъан заманда да алай кѣрюнедиле.

Розаны хар ышанын Алий кесини беш бармагъын билгенча джашыртын сынаб билгенди. Сюеги уа? Аныча ариу сюеги болгъан Алийге бир къыз кѣрюнмейди. Кѡошун бетли, къысха жекетли костюму бет тюрсюнюне кемсиз ариу джарашады. Жекетини тѣгерек кыйылгъан ал этеклерини джаны бла акъ капрон блузкасыны тѣгерек кѡара тѡймечиги ай джарыкъда кѡаралады. Къамыжакъла ёрлеб баргъанча ала бойнуна дери да тизилгендиле. Кѡара мийик табан джай туфлялары аны орта бойлудан онгъу кѣргюзедиле.

Роза джырлаб бошады.

— Сен мени джырлагъанымы эшитмегенинге толу ийнама,— деди Роза ышара.

— Джангъыласа,— деди Алий.— Мен эшитген огъай, джыр бла сени бир этиб, арагъызны айыралмай кюрешеме. Сен

булбулса. Къысхача айтыргъа, халымы мен сеннге айтыб анылалаталлыкъ тюлме...

— Къыбылаханны бармакъларыча къатышыбмы тураса?— деб Роза кюлдю.— Асыры кёлтюрте болурмуса? Мени кёлуме уа билемисе, къалай келгенин...

— Айтсанъ билirme,— деб ышарды Алий.

— Сен мени джырлагъанымы махдайса. Бу джеринъ терсди деб'а тюзетмейсе. Мен бир-бирде кесими кёрюб болмайма. Суюсенъ кюл, суюсенъ кюлме.— деб Роза сагъышлы айтды.

— Мен сени джырлагъанында, не къалгъанында терс джеринъи кёрмейме, сора непи тюзетирикме,— деди Алий.

— Мени акъылым бла ол эки затдан болады.

— Билеме. Бири билимсизликден. Кесинъ билмесенъ, башханы тюзеталлыкъ тюлсе, экинчиси суюмекликден. Суюген адамынъы хар неси да сеирлик кёрюнеди.

— Сенде аланы экиси да джокъдула,— деди Роза сынай.

— Джанъыласа. Аланы бири мени джашауъга учундуруб, эки къанатым болса учарча этиб барады. Алай'а къанатларым сыныб тюшерик эселе да билмейме,— деб Алий мыдах ышарды.

— Сеннге къанаџ салгъанны биз танымайбызмы экен?— деди Роза.

— Сенден бек аны киши да танымайды...

— Сора сенден салам айта турургъа боллукъмуду?

— Саламымы алырын билсем, анъа салам ийгенден башха иш этмей туруп эдим...

— Да сора аллай боџбелге ол барлыкъмыды да?— дегенинде Роза, Алий табсыз айтханына джунчуб, сёзюн башха джары бурду.

— Сен кеси-кесинъи бир-бирде кёрюб болмайма деб не ючюн айтдынъ, Роза?

— Джетишмеген кёб затым барды да аланы тюзетиб бошялмагъаным ючюн айтама.

— Джетишеген затларынъ сени да бар эселе, сора мени чыртда джетишимли затым джокъду.

— Композитор болуб келликди деб бизни халкъыбыз сени аллынъа къараб турады, сора сен алай нек айтаса?

— Мени композитор этиб баргъан бир зат барды...

— Затмы?

— Кеч. Адам...

— Да ол адам насыблыды сора. Анъа сен аз кѣб джыр джазмагъанса...

— Сен аны аузу бла айтха эдинъ ол сѣзлени иги сагъан...

— Ол адам да иги сѣзлени айта эсе уа... ичинден. Джыр бла болмаса ол сѣз бла джукъ анъылата билмей эсе уа...

— Роза...— деб Алий аны къолун кесини къолуна алды.

— Кетерге заман болду,— деди къолун ызына ала Роза.

Алий онъ джанына салыб, Розаны театр институтну общежитиесине ашырды. Эшик юсюнде бираз скулдиле.

— Энди уа каникулда барлыкъмыса юйюгюзге, Роза?

— Атама письмо джазгъанма, джуабына жѣре этерикме.

— Сени атанъ Къарча акъыллы адамды. Къарангъы болса да джангъы джашаугъа таб къошула биледи. Сени юсюнде былай нек болгъанды ансы. Алай'а сен джюрегинъи кыйнама, ол зат бир кѣзюуге дериди,— деди Алий.

Роза мыдах болду. Аны да эслемей Алий:

— Тюнене эгечимден письмо алгъанма,— деди.

— Тынчмыдыла юйдегиле?

— Тынчдыла.

Письмода атасы Бекмырзаны Къарчагъа терслик этгенине эгечи кечим салалмай джазгъанын Розагъа къалай айтыр...

Саламлашыб айырылгъандан сора ала кеслерине къайтдыла. Розаны тенълерини кими дерсин этеди, кими эскисине итиу урады, кими да джатханды. Роза кишиге да сѣлешмегенлей, орнун ачыб джатды. Эки къолун башыны тубюне салгъанды, кѣзлери не затха эсе да чыракъ барыбдыла. Биягъы эринлери таймаздан ышаргъанча кѣрюнедиле. Аны кѣз-

лерине къарагъан не гынтдылы, не налат къызды дерикди. Алай'а тюрсюню алай кёрюнсе да, ол сагъыш этерге суйген, хар нени эджигин, юстюнюн излеген къызды.

— Биягъы Роза энтда башында бир джыр ишлей турады,— деди нёгери Вера кюлюмсюреб.

— Джыр ишлемейме, кесими халымы не джыр бла айтыргъа билмей кюреше турама ансы.

— Да не джыр бла айтырыкъ эсенъ да бир айт да биз да билирбиз сора халынъы,— деди Тамара.

— Мени халым сеннъе да джетсин деб къаргъасам не этерсе?

— Къаргъышынъ джетерик тюл эди. Мен эртде къаргъалгъанма, ол къаргъыш меннъе эртде джетиб турады. Кёремисе, «суймеклик меннъе синънъенли суу-салам болду санларым» деб сценада ойнагъанча кёзлерин да сюзюб, Тамара санларыны «суу-салам» болгъанын кёргюзгенча этди.

Анъа бары да кюлдюле. Андан сора ол оруннъа джатыб, кьолларын да Розача башыны тубюне салды. Хар ким ишин кьоюб анъа къарайды. Роза да башын аны таба буруб ышарады. Тамара кёзлерин Розагъа чыракъ ийиб, «Биринчи суймеклик» деген джырны джырлаб башлады. Бары харх болдула, Роза да кюлдю.

— Тамам мен табалмай тургъан джырны табдынъ,— деб Роза да кьошулуб, джырны аягъына дери бары да джырладыла.

— Ой мен бир джашны сюеме да,— деди Тамара кызлагъа кёз кысыб.— Аны ким болгъанын бир билге эдигиз. Алай'а билмей турсагъыз игиди. Билсегиз сыйырыб да алырсыз, таб,—деб орнундан кьобду. Сора аузу бла бир джанъыз сёз айтмагъанлай, кьоллары бла аны сыфатын кёргюзюб башлады:

...Узун сюекли, къатанъы, бели кьош ууучунъа сыйынныкды. Къара чачы кенъ манъылайын ача, ёрге таралыбды. Инъичге, кысха мыйыкчыкълары аны джылындан эсе та-

мада кѣргюзедиле. Хар кимге да джумушакъ къарагъан уллу тѣгерек кѣзлери таймаздан кюледиле. Узун иничге акъ бармакълары, пианинону сокъгъанча, къымылдагъанлай турадыла.

— Алийди, Алийди,— деб къызла бары бир ауздан айтдыла.

— Ким болгъанын анъа иги билдириб къоюгъуз,— деб Тамара Розаны кѣргюздю.

— Тамблагъы дерсинъи алапат хазырладынъ. Мени себбли эртденбла сен дерсинъден беш алмасанъ кѣрюрсе,— деб Роза кюлдю.

Ол кѣзюуде Алий'а консерваторияны залында пианинону согъады. Къуру сокъгъан бла къалмай, не зат эсе да бир джанъы затла джазгъанын сторож кечени ортасы озгъандан сора да кѣрюб турду. Аны ишине асыры эси кетгенин сезиб, «чыракъланы джукълатыргъа керекди, бар да джат» дерге сторожну тили айланалмады.

АЛТЫНЧЫ БАШЫ

Джерни джаш иелери

Джандет эртденбла ийнек сауа тургъанлай келини Кемисхан, Хусейни анасы, шыбыла ургъанча, арбазгъа кирди.

— Анабыз, Хусей сизде джатама деб кетген эди бюгече, не болду?—деб сорду.

— Майна джатыб турады, хариб, кеч келгенди уятма,— деди Джандет.

Кемисхан юйге киргенинде, школгъа хазырлана айлангъан Мурат болмаса, кишини кѣрмеди. Мурат Муслиматны ишге кетгенин айтды. «Хусейни уа мен кѣрмегенме»,— деди.

Кемисхан аузуна, тилине не келе эсе да къайын анасына, джашына да къуя, арбаздан атылыб чыкъды.

— Джарлы Асланны сениъе тубеген кюн огъуна да къургъан эди насыбы,— дей Джандет андан юйде джатыб къалгъан Хусейни думп болуб къалгъанына сеирсинди.

Ол кѣзюде уа Хусей конторну аллына ашыгъыб джетди. «Менден алгъа келген бармыды экен»,— деб ичине киргенлей, Сеит бла Хамитни кѣрюб саламлашды. Аны ызындан да бир талай джаш кирдиле. Алай бла къысха заманны ичинде джарым джюз адам къуралды. Эки джюк машина, арбала да келдиле.

— Машина адамланы ташый башласын. Ала планнъа кѣре, фундамент сала тебресинле. Строитель техник Юнюс бла плотник Джаммолат таймаздан юслеринде боллукъдула,— деб Сеит Хамитге алай айта, хурджунундан бир къагъытны чыгъарыб къарады.

— Мен да бу джол барлыкъла бла барыб анда къарасам иги болурму, Сеит?—деди Хамит.

— Хо, тюз айтаса,— деб Сеит къагъытындан кѣзюн айырмай, разылыгъын билдирди.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Джашла, къызла да ишге джараулу кийиниб, тауъга чыгъаргъа кѣзююлерин сакълайдыла. Чемоданла бла уакъ хабджюклерин, кийимлерин алгъандыла. Буйрукъ сакълаб тургъан машинаны кабинасында къызыл къумачны юсюне «Коммунизмни ишлеген джаш тѣлюге махдау!» деген лозунг джазылыб тагъылгъанды. Бир машинаны капотуна да «КПСС-ге махдау!» деген сѣзле джазылгъандыла. Аланы къайсыла джазгъанларын не Сеит, не Хамит билмедиле. Ал машина бла барлыкъла кимле болгъанларын Хамит къагъытха джазыб джыйылгъанлагъа окъуду. Ала машинагъа эрлей миниб-миниб, джырны къутурта сакълайдыла.

Элде эртденнѣиде ийнек, бузоу къысдагъан да, башха иши болуб юйден чыкъгъан да тауъга барлыкъланы адамлары бла былайгъа джыйылгъандыла. Джаш къауумну джарыкълыгъы, джырлагъаны, машиналада лозунгла — бары

кёлюнъю кёлтюрюб, бир тукъум бир учундурады. «Насыблыла. Бусагъат заманда алача джаш болуб бир къалыр эди, иги сагъан»,— деб алайдагъы бир къаум уллайгъан адамны кёлуне келеди.

Таугъа бу машина бла чыкъмагъанла алагъа аузлары бла маршны согъуб башладыла. Алай'а ол сагъат къайсы эсе да клубдан келтириб, Абидатха къобузну тутдурду. Ол согъа башлагъанлай харс таушла уллу болдула. Машинагъа эртдеден къонуб тургъанла тебсерге чынъаб-чынъаб тюшдюле.

— Бу ишни алгъа башлагъанла алгъа тебсесинле,— деди къайсы эсе да.

— Ала барысы да бирден чыкъсала ким харс уруб, ким къобуз согъарыкъды да сора?

— Комсомол башлагъаны себебли Хамит чыкъсын.

— Керти айтады, керти айтады,— деб Хамитни тартыб арагъа атдыла.

Аны бла тебсерге Нинаны чыгъардыла. Ол къарачайча тебсерге усдады. Экисини кёзлери бир-бирине джетгенлей, бетлери къызардыла. Алай болса да «Эй, марджа харс»— деб Хамит бир-эки тегерек айланыб, андан сора Нинагъа черс бергенча аллына бир кере ийилиб, санларын ойнатыб тебреди. Аны аякълары этмеген бир амал къалмады: бир къуру бармакъларыны учлары бла тебсейди, бир инчиклерин бошлаб аякъларын кёзюу-кёзюу ойнатады, бир чалады, бир тюз тебсейди. Билеклери, санлары да анча сайын анъа кёре къымылдайдыла. Аны къатангъы синъир санлары, тебсерге ишленнъенча, тойгъа таб джарашадыла. Нина да андан артха къалмайды, тегеран тебсеген заманда бузмай джашны аякъларына къараб баргъаны бираз мусхам этеди. Мангъылайына тюшюб тургъан бурмасын да юреннъен къолу бла ёрге эте, Хамит къызгъа бюсюреу этиб ортадан чыкъды. Аны ызындан экишер-ючюшер къаум болуб, джашла, къызла талай кере чыгъыб-чыгъыб тебседиле. Ногъай джаш Суююн'а

стемейге ариу баргъаны бла хар кимни уллу сеирсиндирди. Къобуз, харс ол огъай уллайгъанланы да силкиндирдиле. Аладан да бир къауумла тебседиле. Къолтугъундан тутуб келиб Сеитни да тебсетдиле. Алай'а урушда асхакъ болуб келген буту алгъынча чанчылыргъа къоймады.

Сагъат тогъузгъа элде болуб алайгъа джыйылмагъан хазна адам къалмады. Комсомолчуланы хапары барына джетгенди. Бары да къоллары бла аланы ашырыргъа сюедиле.

Бу джол кетерикле биягъы машинагъа миндиле. Сеит колхозну конторуну болконундан джыйылгъанлагъа бир-эки сѣз айтды.

— Джолдашла,— деди ол не ючюн эсе да биягъы кызыл тышлы блокнотчугъун джан хурджунундан чыгъара.— Бюгюн сиз уллу магъанасы болгъан ишни башлайсыз. Бойнугъузгъа сыйлы борчну алгъансыз. Биз барыбыз да кюн сайын сизни ишигизни аллына къарарыкъбыз. Комсомол дунягъа туугъанлы бери не кыйын ишни да этиб, не ачы джауугъа да къаршчы барыб тургъанды. Алай бла, аны сыйлы байрагъында бюгюн беш орден джашнайды. Коммунист партия сизге не уллу, не кыйын ишни да толу ышанады. Ашхы джолгъа, джолдашла!—деб сѣз бошады. Анъа харс урдула.

Машина гюрюлдеб тебрегенлей:

— Тохдагъыз, тохдагъыз!—деб бир тауш чыкъды. Ол Хусейни анасы Кемисханды. Эки чынасы бла адамланы арыбери тюрте, ёшюн уруш эте келеди. Кѣзлери бла Хамитни табыб аны юсюне джанды:

— Ёлетден къалгъанча джаны балахдан кючден къалгъанды баламы, юйюмден эрек этиб нек айланаса, не ишинъ барды, ишинъи сыннъа саллыкъ, мени сабийимде! Не фермады ол!? Колхозну мени баламмы бай этерикди, окъургъа барлыкъ джеринде иймей, туарчымы этериксе аны!?!—деб аузун келгенни къуйду.

— Аркъа джиклерим къалтырайдыла, Кемисхан, джа-

нынъа болайым, джанъыз джанны къаргъама,—деб Хамитни анасы Залихат билегине тийди.

Ачыуланыб тургъан Кемисхан Залитхатны сан этмей, «Къой, Кемисхан, сёлешме алай артыкъ» деб сёз къошхан адамлагъа:

— Менде не карыгъыз барды, басдагъыз болмагъан джеригизге къалагъыгъызны урмачыгъыз,—деб адамланы ичлеринде джашын излер къайгъылы болду.

Ол'а машинадады. Асыры уялгъандан джерге кирирча болуб, башын ёрге кёлтюралмай тюшдю. Анасыны къолтугъундан алды. Тёгерекдегилеге уа:

— Мен терсме, анама джужъ билдирмей къарт анамладан тебреб къалгъанма да,—деди.

— Билдирсенъ этери да алай боллукъ эди аны,—деб бир джаш сёз къошду.

— Этиуде этилгин сен огъесе, мени къой да бурнунъу сюрте бил,—деб Кемисхан анъа да адебсиз джуаб этиб, Хусей аны къолтугъундан алыб баргъанына, къайтмаздан барады деб уллу кёллю болгъаны танылады. Адамланы орталарындан чыкъгъандан сора Хусей:

— Анам, меннъе балам дерик, эсенъ, хар заманда мени бетсиз этиуюнъю къой, алай тюл эсе уа...

— Не «алай тюл эсе уа»? Мени не бла къоркъутургъа умут этесе? Ашатыб, ичириб, кесим тенъли бир этгенимден сора, меннъе джуаб этибми башлагъанса? —деб джумдуругъун Хусейни аузу таба тиреди.

— Къоркъутмайма, анам, не зат ючюн этесе, айт?

— Кючден джанынъ къалгъанды, юйюнде олтур дейме. Юйюнде ишинъ тёгюлюб тургъанлай колхозгъа неге бараса? Колхоз сенсиз да джашарыкъды дейме! Менден эркинликсиз бир атлам атлаб бир кёреим мен сени!

— Анам, мен не этгеними кесим билеме. Аягъым сау болгъанды. Мен сабий тюлме. Сау къал,—деб Хусей эрлай ба-

рыб машинагъа олтурду. Хар ким къол силке, ашыра машинаны ызындан джолгъа чыкъдыла.

— Хыйны этгендиле мени балама ансы ол меннъе джуаб нек этеди,— деб джылай, Кемисхан «мени джаллы адам бармыды экен» дегенча эслетмей тёрт джанына къарады. Алай'а аны къайгъылы болгъан киши кёрмедиди.

— Сени аузунъа бир кирит тагъарча хыйны ким этер эди,— деб бир къарт кюлдю.

— Ол морт тишли аузунъ къабышсын огъесе,— деб Кемисхан аны да къабды.

— Акъыз, алай бетсиз къалай сёлешесе. Къартны къачын этмеин! Сени аузунъу ким джуугъан болур эди экен,— деди бир къатын.

— Кемисхандан уят излеген сен да тели кёреме,— деди анъа бир уллайгъан тишырыу да. Кемисхан аланы эшитмей, юю таба айланыб кетди.

Таугъа баргъанланы ызларындан уакъ-тюек кереклилерин да ашырдыла. Ферма ишлерге оноулашхандан сора машина джашланы ары джол ишлерге, таш къазаргъа хар кюн сайын ташыб турады.

Фермачыла кетгенден сора Сеит да ат бла ызларындан таянды. Ол джанъы ферма боллукъ джерге тюгел джетгинчи, уллу харифле бла джазылыб, эки багъанагъа кенделен уругъан къанъада «Ленин атлы колхозну комсомол-джаш тёлю фермасы» деген джазыуу окууб «Ой, аперимле», дей алагъа къуанды. Андан да арлакъда, къызыл къумачда: «Къысха болджалгъа ферманы битдирирге!», «Борч алдынъ—аны толтур» деген джазыуулары да окуду. Сеит «Была эталмаз зат болмаз» дей атындан тюшдю. Хусей джетиб аны ёзенъисин тутуб тюшюргенлей, атын элтиб джабышмакъ кёкеннъе илиндирди. «Бу джашчыкъны анасы Кемисхан унукъдуруб турады ансы, бу хар нени эскерген акъыллы джашчыкъды. Анасы бла сёлеширге керекди, алай'а анъа не сёз анъыла-

тырыкъса. Аны ёмюрю алайлай кетиб къаллыкъ болур»,— деди Сеит кеси аллына.

Кесек заманъа былайы стауат болгъанды. Тёрт брезент шатр къурулгъанды. «Шатрла азлыкъ этедиле»,— деб Сеит анъа да бир тыхсыды. Арлакъда уллу ташны джанында тю-тюн чыгъады. «Азыкъ бишире болурла». Фермагъа керекли таш, агъач да джер-джерде джыйылыбды. Юнюсю планына кёре, бир къаумла юй тюблени бичиб башлагъандыла. Бу затланы барын да Сеит кенъден кёре «аперим джашлагъа», «аперим Хамитге» дей джарыб келеди.

— Иш къолай болсун, джолдашла,— деб ол, ишлей тургъан джашланы къатларына барды.

— Ой, сау бол, Сеит, сау кел,— деб джашла джарыкъ саламлашдыла.

— Да сиз башлар керекли тургъанды ансы андан бери беш ферма да битерик кёре эдим.

— Тейри къолларыбыз бюгюн асыры къолай къымылдаялмайдыла. Юренмегенибизге болур,— деди Суююн.

— Къайгъырмаз, кёл къоркъакъ да, къол батыр дейди. Тамбласында мындан таукел къымылдарыгъызгъа сёз джокъду.

Ишлегенлери кёллерине джетмесе да джашланы къоллары тири къымылдайды, аузлары да тохдамайды: накъырдалары, кюлкгюлери, джырлары, оюнлары иш къоратыргъа болуша, хар кимни кёзюн ачады.

Сеит шатрланы джарашдыргъанларына къарады, отун-нъа, суугъа эс бёлдю. От этиле тургъан джерге барыб, къызла бла джылы саламлашды. Эки от агъачда эки уллу къазан къайнайды. Қызла гырджынма дегенни этиб къалагъандыла. «Колхозну ётмек этиучю юйю болмагъаны къалай аман-ды»,— деди ичинден биягъы Сеит. Алай'а дагъыда кеси-кесине «Тохда, неда болур, къош да бара-бара тюзеледи» деди.

— Қызла, къайсыгъыз усдасыз ашарыкъ этерге?

— Барыбыз да оу бла шаубуз, тоба,— деб Зурият табадан гырджынны чыгъара, Сеитге да, тенълерине да къарай, джуаб берди.

— Да энчи юй болсагъыз къалай боллукъду да сора?— деб Сеит накъырда этди.

— Экинчи кюнюбюзде къоюлуб келлик болурбуз,— деб ышарды Нина.

Бары да кюлдюле.

— Баргъан джашларыгъыз бек суйселе, сизни кыйнамай, кеслери ушхуур этиб турлукъдула,— деди Сеит.

— Суу алыргъа ыйлыкъгъанла ушхуур бек да этерле,— деди накъырдачы Зурият.

— Этмененъе барма да къал,— деди Хабий.

— Айхай бармай...—деб Зурият джуаб бергенлей, бары да харх болдула.

— Иги, кызлача азыкъ бла хар кимни иги баджарыгъыз, ансы эки ара къолайсыз болса, иш бармаучусун билесиз,— деди Сеит алайдан кете.

— Хо, бизге джетдириб барыгъыз ансы, биз аланы чий, биш болса да сыйлай билирбиз,— деди кызла.

Сеит биягъы джашла таба бурулду. Табсыз салгъан ташларын Джаммолат бла Юнюс таб салдыра, джангъыдан къалата, джашла межам тюбню саладыла.

— Дженгил узата киригиз. Сиз былай бериу бла беш айгъа да битдиралмазсыз,—деб, Суйюн мангъылайында терин сюрте, таш узатханлагъа ачыуланады.

— Тебсейми турабыз экен биз?

— Тебсеген огъай, стемейге бара да келтир, дженгил келтир ансы.

Дженгил, деменгили деген сёзле былайгъа ие болуб башлагъанларын Сеит ангылады. Аладан сора дуняны башында сёз болмагъанча хар кимни аузунда бу эки сёз къалганды. Къызла ушхуурну дженгил, деменгили этерге излейдиле: тылдан этген джашла бир-бирине «Тылданны деменгили эт,

дженъил бер» дейдиле, юй туб салгъанла аныча айтадыла, таш узатханла да аладан бытдырдыла, «ай аперим былагъа» деб Сеит къуанады.

Къаранъыдан кёз байланнъынчы ишледиле. Андан сора шатрланы алларында къырдышха олтуруб, инъирги азыкъгъа джарашдыла.

— Алан, от таба джанына алай дженъил-дженъил нек къарайса? — деди Петро Хусейге.

Уялчакъ Хусейни бети къызаргъаны, насыбына кёре, инъир къаранъыда танылмады. Алай'а Петрону сёзлерине бары да кюлдюле.

— Къызла гынтдылыдыла. Тейри, хар кимни тёзюмюн сынай тура болурла дейме,— деди Шамил.

— Да сени тёзюмюнъю сынарыкъ тюлдюле. Сени джюрегинъ Бийчесында къалыб тургъанын биледиле,— деди Тохдар. Кюлдюле.

Къызлагъа да бир талай джаш болушуб, азыкъны, ашны олтургъанлагъа джууукъ джерге келтирдиле. Хар ким кесини аягъын, къашыгъын хазыр этгенди. Зурият къазандан джаулу гардош шорпаны къуюб тебреди.

— Эм мухар эм алгъа узатыр,— деб ол алай айтханлай, киши да узатмай тохдады. Къызла кюлдюле.

— Ашда уялчакъ мухар болады,— деб Хабий алай айтханында уа бары бирден кюлюб аякъларын узатдыла.

Зурият бла Хабий бирем-бирем шорпа къуя башладыла. Нина тууралгъан гырджынланы уллу табакъла бла джашланы алларына джер-джерге салды.

— Тейри, мындан татлы шорпа ёмюрде ичмегенме,— деди джашланы бири.

— Огъай, эрге барсакъ да къоюлрукъ тюлбюз, кёремисе джашла шорпабызны махдай башлагъандыла,— деб Нина бюгюн сёлешген сёзлери эсине тюшуб Зуриятха шыбырдады.

— Тохда, алкъын сабыр бол, махданма,— деди ол да.

Кёзюу джетгинчи Сеит бла Хамит бир джерде олтуруб, ишни юсюнден сёлешедиле.

— Сиз къаллай керекли затны этгенигизни билемисиз? Ол эки эски фермагъа туар малларыбыз сыйынмай, бусагъатда джангъы ферма да ишлеялмай тели болуб тура эдик. Хар бир ийнек саууучуну ийнек саны мардадан артыкъды. Сора сютню планын къайдан толтурлукъса!? Мекам тарлыкъ бла, адам къол азлыкъ бу иште бизни уллу артха созгъан эди,— деди Сеит.

— Биз колхозну алгъа чыгъарыб иерикбиз деб бюгюн мен да ышандыралмайма, Сеит. Ким биледи. Алай'а ишибизни не джаны бла да сюзюб, къолгъа алай алгъанбыз. Бет джоймазбыз деб акъыл алайды. Комсомолчула барыбыз бир тилли болуб, джетиджыллыкъны ал ташларын колхозубузда кесибиз салмай, окъургъа бармазбыз,— дегенбиз.

— Окъургъа кетгенле да болдула шойду да?

— Ишлегенлерине къагъытлары болмай, кёбюсю къайтыб келгенди.

— Бу фермада ашхы ишлегенледен бир къаумун кесибиз стипендия бериб окъутурукъбуз. Энди аллай мадарыбыз боллукъду.

— Тейри, алда боллукъ джашауубуз эске тюшсе, хар не ишни да кесим этиб къояйым деб учунаса. Ма быланы былай учундургъан да олду,— деб Хамит олтургъанланы кёзлери бла аўлады.

Сеит бла Хамит ушакъгъа къызыб, алларында шорпаларын да суўутхандыла. Къалгъанла уа эт юлюшлерин огъуна тындырыб барадыла. Шынъкъарт отну джарыгъы бла джашланы джаў эринлерини джылтырагъанларын эслеб къызла:

— Сеит, неда эт бизни джашлагъа бирер сакъаллыкъ этдириб ий,— деб къолмей, ышармай айтсала да, джашла анъылаб харх болдула.

Хар ким иги ушхууур этгенлери ючюн къызлагъа бюсюреу

эте, бирем-бирем кьоба башладыла. Кьобхан-кьобхан юй тубню тегерегине айланады. Алай айлана да олтура, бары былайгъа джыйылгъанды.

— Анда-мында кьалгъан бар эсегиз да келигиз, марджа, олтуругъуз, оюлдукъ тюлдю, келтюрлюкдю,— деди Суююн.

— Да Тохдар бла сен ишлеген кьоркъмай оюламыды,— деб кюлдюле. Сеит да алайгъа барды. Бир кьауумланы аузларында папирослары кьарангъыда джылтырайдыла. Ала анда-мында уча айлангъан джылтырауукъ кьамыжакълача керюнедиле.

— Сизни бюгюн ишлегенигизге бир сёз джокъду. Элден да кеч келгенлей эки-юч мекамны тубюн башлагъансыз,— дей Сеит кетерге тебреди. Эки джаш, отлай тургъан атын келтириб, ёзенгъисин тутуб миндирдиле.

— Кечегиде бара айланмай, мында кьалсангъа, кызланы бир шатрларын сыйырыр эдик,— деди Хамит ангъа.

— Эл джууукъду, джеталмаймы кьаллыкъма, ашхы кечели болугъуз,— деб Сеит атын джолгъа бурду.

— Ашхы джолгъа бар, Сеит.

Бары бир джерге джоббу джыйылыб, Сеит кетгенден сора да ишни дженгил бардырыуу юсюнден оюмлашдыла.

— Бюгюн майны онбешиди. Июлну аягына баш ишлени бошаргъа керекбиз. Энди, Хамит, тамбла кьалай тукъум ишлирикбиз, оноу эт,— деди Ваня Сорокин.

— Оноу барыбыз да этейик,— деди Хамит.— Бу кызла турлукъ юйню Джаммолатны усдалыгъы бла тамбла кьабыргъаларын кьалаб башларгъа керекди. Ишге Петро башчылыкъ этсин...

— Этсин деб айтыу тынчды. Алайгъа хар не зат да айтыуда болуб кьалмайды,— деб мурулдады Хызыр.

— Этмесенгъ иш кеси аллына игитда болмайды,— деди ангъа кызланы бири.

— Колхозну кючу джетерикди, ишчиле тутсун да ишлетсин,— деди биягъы.

— Сен да сыртынъдан тюшюб, атанъы бойнуна мишиб турлукъ эдинъ. Алаймыды? Сени бери зор бла киши келтирген болмаз да,— деди, Хызырны халисин билген, Шамил.

— Сенден азмы ишлегенме мен бююн,— деди Хызыр.

— Шо аз-кѣб эсе да муну хакъын беригиз да ызындан маршны да согъуб бир ашырыгъыз,— деб къайсы эсе да алай айтханлай барысы да кюлдюле. Хызыр кишдикден къоркыгъан чычханча джыйырылды.

— Хусей бригадасы бла бузоу орунну тюбюн салсын. Бир къауумубуз да Тохдарны башчылыгъы бла джашла турлукъ юйню къаласын. Къызла да ушхууурну баджарсынла,— деб Хамит оноу этди.— Джатыгъыз, тынчайыгъыз,— деб кеси орнун кѣлтюре барыб, гитче дуббурчукъну джанында салды. Джашла бары да эшикте джатыб, шатрланы къызлагъа къойдула.

— Къызла, джанъы джерде не тюш кѣргенигизни айтыргъа унутмагъыз,— деб биягъы Шамил накъырда этди.

Хар ким орнун къырдышха салыб джатханды. Хамит джатса да кѣзюне джукъу кирмейди... Кечени шошлугъу бла аны джюрегини тынъысызлыгъы бир-бирине келишмейдиле. Къызланы шатрларындан кюлген таушлары чыгъа туруб, сора бираздан тохдады. Джашла уа хурулдаб джукълайдыла.

Хамитни башында кѣб сагъышы болса да не кесек да шыкырт эшитгенлей къулакъ салады. Кечеги хауада битдирле бир-бирде бетинъе къанатларын ышый учадыла. Джукълагъанланы юслерин мутхуз джарыта, къаранъыда джылтыраукъ къамыжакъла да кѣрунедиле.

Ай алкъын чыкъмагъанды. Ёре турукъладан къобарылгъан джаркъала отда тугел кюйюб бошаматгъандыла. Хамит тюз сыртындан тюшюб, эки къолуна башын салгъанды. Кечени къаранъысына кѣзлерин къысмай къарайды. «Айтхан сѣзюбюзге толу болалырбызмы? Мекамланы башларын джабаргъа шифер джокъ»,— деб джюреги экили болду. Дагъы-

да кеси-кесине «Эй хомух, адамлагъа ышанмаймыса?» деб айыб этди.

Джукъ билмей тургъанлай Тохдар анъа айланыб:

— Хамит, джукъламазгъа антмы этгенсе?—деб сорду.

— Уяу эсенъ андан бери кымылдамай къалай тургъанса?—деб Хамит соруугъа соруу бла джуаб этди.

— Да сен тургъанча тургъанма.

— Аланла, сизге къошулургъа боллукъмуду?—деб да арлакъдан Хусей шыбырдады.

— Шыбырдамай огъуна сѣлеш, былайда кишини джукъусун бѣллюк тюлсе!—деб къошду Шамил да.

— Аланла, джукълагъыз, джукълагъанланы да уята-сыз,—деди Хамит.

— Бизни джукълатмагъан бир зат барды,—деди бусагъатха дери таушу чыкъмай тургъан Петро, Хамитни бир джанындан сѣз къоша.

— Джанъыз кюннѣ кѣремисе, былайы башха тюрю болуб къалгъанын. Тейри, адам къолу отду деб керти айтадыла,—деб Тохдар Хамитни джюрегинде акгыллылыкъны сезгенча айтды.

— Подумаешь, бир ферманы ишлеяллыкъ тюл эсек, комсомолчулабыз деб неге айтабыз да сора. Сеирсинирча жанъыз кюннѣ не зат этгенбиз да,—деб Шамил анъа джуаб этди.

— Павел Корчагинни эсигизге тюшюрчюгюз. Ол заманда кеси-кесигизден кѣлюгюз чыгъарыкъды. Биз аны къатында небиз,—деди Хусей.

— Павел Корчагин да бизничаладан болгъанды. Бизни ичибизде да бар эселе уа Павкала...—деб Петро кѣл этди.

— Ол урушда да айлангъанды, айхай,—деди Хусей.

Джашла, джукълагъанланы уятыб къоябыз деб къоркъа, къюдлюе: ала Хусейни офицер болургъа сюйгенин биледиле

— Сени ананъ бираз джангылгъанды: урушну кѣзююне

сен командир болурча таба билирге керек эди,— деб биягы Петро накъырда этди.

— Джашла, шум, ким алгъа сѣлешсе, анъа тазир. Джукъларгъа керекди,— деди Хамит.

Сѣз тохдады. Алай'а джукълаялмай, джулдузлагъа къарай талай заманларын ашырдыла.

Хамит уянынъанында танъ белги берген эди. Алай'а джулдузланы бир къауму анда-мында кѣз къысады. Орнундан къобхунчу ол бир джанында бир от жарыкъны кѣрдю. «Кѣзюме кѣрюне болур»,— деб къолуну сырты бла джукъудан аязыб бошамагъан кѣзлерин ууа, ёрге тургъанында, отну тѣгерегинде эртден азыкъ бишире тургъан къызланы кѣрдю. «Ай, аперимле»,— деб Сеит айтычу сѣзле эсине тюшюб, габырайын къаблай, ала таба кетди. Аны ызындан бирем-бирем джашла бары да джыйылдыла. Хар къобхан джаш нѣгерин уятмазгъа суюе къобса да, ол отха джетер-джетмез нѣгери да ызындан джетеди. «Джарыкъ кесине тартмагъан джан болмайды»,— деб Хамитни кѣлюне келди...

Айны оналтынчы кюнюню эртдени да ал кюнюча чуакъ болду. Джукъа кийиннѣннѣ сууукъчугъу татыйды.

Бу арт кюнледе накъырдаасы сѣл болуб тургъан Шамил хар кимни кюлдюрюб тебреди. Башын эки имбашарасына джыйыб, тишлерин бир-бирине чакъдырыб, эки къолун да къурушдуруб, джашланы сууукъсурагъанларын эниклейди.

— Эй, аланла, Фатимадан бир джылы хапар алыб ачылгъан болур Шамил ансы, ол халек аузу джабылыб къалгъан эди,— деди Суююн.

— Огъай, кесини сууукъсурагъанын джашырып ючюн, бизни эниклейди,— деди Юсуф.

— Тейри, экигиз да кертирек айта болурсуз,— деб Шамил кеси аузу бла къобуз согъуб, стемейге чанчылыб тебрегенлей, бары къошулуб, харс да уллу болду.

— Азыкъ ашаргъа хазыр болугъуз,— деб Валя эки къолун быргъы этиб аузуна сала, къычырды.

— Иги хапар айтхан аузунъа къурман, садагъа болайым,— деб Шамил джанджаулугъун да имбашына ата, чынъай-чынъай барыны алларында къулакъ суучукъгъа энди. Ол энишге ийилиб бетин джуа тургъанлай, тюз сыртына къайсы эсе да челек бла бир сууну къантарды. Сууну сууугъу Шамилге татыса да, ол белин ёрге тюзетмегенлей, башын бир джанына азчыкъ бура:

— Шо энтда алай бир этсенъ'а,— деб ышармагъанлай, кюлмегенлей айтды.

— Бек джалынсанъ этерме,— деди челеги бла сюелиб тургъан Ваня Сорокин.

— Мен кесиме да джалындырмагъанлай къуяйым джогъанъа суу,— деб Шамил къош ууучу бла суу алыб, къатындагъына къуюб тебреди. Тамам суу алышмакъ оюн ачылды. Алай болса да кёбге бармады. Ушхууурну сууутургъа джарамай эди.

Кюн башлагъа аз къакъгъанды. Минъи-Тауну тёббеси алтын суугъа алыннъанча саргъалгъанды. Хар не шошду. Ол шошлукъну бузама деб къоркъгъанча, къулакъ суучукъ таушсуз акъырын барады.

Былайгъа алкъын кюн тиймегенди. Джерге хурмет салыб тургъан джашил кырдыкны юсю алкъын мылыды. Анда-мында баббаханчыкъла саргъала, кёзюню алдайдыла. Алай'а бусагъатда былайда ала къайгъылы киши джокъду...

Хар ким ишинде къызыу ишлейди. Джаммолат барына кёзюу бара арыгъанды. «Шайтанлача джензил къымылдайдыла. Бети къара болгъа эди аланы киши озмаса».

Юнюс салгъан планындан джукъ не артыкъ, не кем болады деб къоркъгъанча тынъысыз айланады. Аны алимини бетине ушаш хурметли джаш бетин кёзлюкле бираз уллаяракъ кёргюзтедиле. Ол, кече да юйюне энмей мында къалгъанды.

— Бизни ёмюр джанъы затла ишлеуню ёмюрюю. Ишленибизни биз ёмюрлюкге ишлейбиз. Ол себебден деменъи-

ли, ариу, таб болургъа керекди,— деб Юнюс ол сёзлени ненча кере да айтады.

Юнюс ишин деменъили этген бла бирча, элде бу усдалыкълагъа кёблени юретеди. Эртденблагъа къуру юй тюбле болмаса башха джукъ болмагъан джерледе межам къабыргъала ёсе башладыла. Шамил А. Островскийни «Бизге джолла бары да ачыкъдыла» деген джырын джырлаб башлады. Ишлей тургъанла бары анъа къошулдула. Алагъа къаяла да эжиу этедиле. Джашла тюгел джырны аягъына да джетгинчи «эжиу этген алай тюлдю ма былайды» дегенча аладан узакъ узакъ болмай тоб атылгъан таушча бир тауш эшитилди. Хар ким къулагъы санъсыб ызына къарагъанында, къаяланы башларында, тубанны ичинде аджашхан къанатлылача, букъу къатыш кёкге чыкъгъан ташланы кёрдюле. Ферманы ишлей тургъанла бу таушдан илгенселе да, ташлары бошала тебрегенлей, джанъыдан таш атдырыб башлагъан бригадгъа разы болдула.

Къабыргъала адамны тюгел белине джетгинчи таш бериучю машина къуйгъучуна да бир машок гардошну салыб элден келди.

Биягъы тынъысыз Джаммолат келиб, джашланы да тынъысыз этди.

— Майна, тейри аллыкъла, шнурун тюз тартмагъансыз да къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. Мени къарт кёзлерим чакълы бир кёрмеймисиз?— деб Джаммолат бир къолу бла драп къабдалыны этегин къарасауут бояулу белибаууна чанча, бир къолуну орта бармагъы бла да къабыргъаны кёргюзте айтды.

— Энди не этебиз да, акга? — деди Петро.

— Акга энтда сизни акга болуб кёргюнчю джашаргъа умут этеди. Энди джашаб башлагъанбыз биз, акга къаум. Сиз къайнайсыз, туугъанлай кемпекге, къалачха туугъансыз. Биз... Джаммолат алай башласа тохдатхан къыйын болгъанын биледиле.

— Джаммолат энди къалай этебиз?— деб Тохдар тилеген халда сорду.

Ол тилекде «сѣлешгенинъи бусагъатда бир къой да, къалай этебиз бир айт» деген магъана анылашынады.

— Ызына седиретигиз ол башында эки тизгинни,— деди Джаммолат.

Джашла мыдахдан аузларындан сѣзлери чыкъмай, ташланы бир-бир къобарыб башладыла. «Биз окъугъан заманда да сохда бригадада болсала былай этерик болмаз эдик»,— деб Тохдарны кѣлюне алай келди. Бир сагъатны ичине къобарыкъ ташланы къобарыб, джашла Джаммолат айтханча тюз къалай башладыла.

Джаммолат джашланы арыгъанларын таныб:

— Бир тютюн да ичигиз, солугъан да этигиз, марджа, джашла,— деди.

Тюзю бир кере терс къалаб, джанъыдан аны да тюз къалай тургъунчу джашланы тер кебдирликлери, солурлары да келгенди. Джашла бирем-бирем ѳрлеб, мийик джити дуббурну башында олтурдула. Былайдан Минъи-Тау кѳрюнеди. Аны башында сынъар бир булут да джокъду. Ишчиле «кимни иги папиросу барды» деб махданнъанча, хурджуунларындан тюрюлю-тюрюлю папиросланы чыгъардыла. Кими «Қазбекни», кими «Беломорну», кими «Волнаны». Папиростютюн джашланы башларына къалач-къалач бурула чыкъды.

Шамил папирос учунну уф деб хауагъа учура, Минъи-Тау гъа кѳзюн чыракъ джибериб, «Минъи-Тау» деген джырны джырлаб башлады.

Сен кѳкге джете мийиксе
Уакъ тауланы ичинде,
Мияла кибик джылтырай,
Қанъа бузларынъ юсюнде.

Юсюнде барды акъ тонунъ
Сен джай да, кыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе...

Фермачыла джырларын бошаб, солугъан да этиб, джанъы-дан ишге кирдиле.

Джаммолат Петрону звеносуна баргъанында Ююсю да анда кёрдю. Ол джашлагъа челени эсе да кёргюзте, юретеди. Тохдар бла Петро бир-бирин социалист эришиуге чакъырыб ишлегенлерин Джаммолат да биледи. Алай'а бу хорларыкъ-ды, бу артха къаллыкъды, деб бирин да айыралмайды. Айырыргъа да кыйынды. Нек десенъ, экиси да ишге бирча мыллык атыб кюрешген эриш къабчыкъладыла. Алай'а иш тынч болмагъаны аланы терлеб тургъан бетлеринде да белгиледи. Аны ююне да экисини да къоллары таш кысыдыра, джара болгъандыла...

Петро тюбюнден берилген ташны эки къолу бла алады. Аны ары-бери айландырыб, дукъуш-мукъушун эсеблегенден сора, салыныб келген тизгинни кыйырына орнатады. Ол, ишни ююнде кёб тюрюлю халгъа киреди. Ишлеб баргъан хунасыны кынъырына, тююне къараргъа энишге ийилсе, сары джумушакъ чачы манъылайындан энишге озуб, кызынкылача иничге къашларын джабады. Ташны сынарын сынаб салса, башын силкиб, чачын артына ата «бу да кетди» дегенча тюбюнден ташны узатыб келген машинагъа адамгъача кёз кысыб, ышарады. Тюбюнде тылдан этген Юсуф:

— Петро, былайда суратчы болмагъаны къалай аман иш болду,— деди.

— Таныш кызынъа суратынъымы иерик эдинъ? — деб сорду Петро.

— Огъай, сени суратынъы алдырлыкъ эдим. Сени кызынъ алктын сени артист болгъанынъы биле болмаз. Аны

билмей кьалыр да деб кьоркьуб айтханлыгъымды,— деди Юсуф.

Кюнорта азыкь битгенин билдире, темир кьагъылды. Звенода джашланы бир кьаумлары ишни кьоя башладыла. Петро Тохдар бла Хусейни звеноларына кез джетдире, аланы азыкьгъа тохдар акъыллары болмагъанын анъылады. Ишни кьоюб азыкьгъа кетмедиле.

— Къызланы юлерин ишлейбиз сора ала бизге мамат ашны бери келтирлик болурла,— деди кьайсы эсе да.

— Иги кьуаныб сакъла...

Къызла джашланы алларына не бек кьараб кюрешдиле эселе да, бир джанъызы ашаргъа келмеди. Бир-бирине эришиб тургъанларын анъылаб, сора юч кьаумгъа да ушхуур алыб бардыла. Джашла дагъыда бирге тохдамай, бир-бир келиб ашадыла.

Хамит джашлагъа башчылыкь этгени бла бирча, кеси да тохдаусуз ишлейди. Фермагъа керекли затланы хазырлагъынчы аны не кечеси, не кюню болмай айлангъанды. Алай болса да мекамланы башларын джабар зат алкъын табылмагъанды: район организациялагъа ненча кере барсала да ал бурун юй мекамланы башларын джабмай, фермалагъа кезюу джетерик тюлдю деб кьоядыла. Тюз айтханларын Хамит да, кьайсы да биледиле, алай'а комсомол ферманы башын да салам бла джабаргъа болалмайдыла. Ма бусагъатда да экиджюз бузоугъа орунну тюбюн сала, Хамитни сакъышы олду. Не да этиб не кьошун, не шифер табаргъа керекди дей, акъ сызла баргъан кек келегини дженълерин ерге кьайырыб, ташны ары-бери бура, аны таб кьабар джерин излей, хунагъа орнатды. Дагъыда джерде ташладан сайлаб алыб, ол ташны джанына салды. Хамитни хар кьымылдагъаны аны оюм, эсеб этиб ишлегенин танытады. Ата, кьарнаш орнуна да кеси кьалыб, ол гитчеликден огъуна да иште чыныкьгъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джокъду: тюз бурну, узун кысха да болмагъан джаякълары, таймаздан кюле тургъан кёзлери себебли Джаубалары кеслери ичлеринде да аны эм ариуларыны бирине санайдыла. Къолунда ишине кесин бер-меклик аны ол суююмлю бетине бир тукъум бир хурмет тёкгенди. Таш къазгъан заманда баш бармагъын эки ташны арасында къююб эзген эди. Ол байланыбды. Аны ючюн да къарамай, ишин рахат бардырады. Къатындагъы Ваня Со-рокин уакъ-уакъ Хамитге кёз джетдире, аныча ишлерге кю-решеди.

Юнюс иги кесекден бери Хусейни къатында сюелибди. Ху-сей аны эслемейди. Белин тюзетирге излемей, танъ атханлы мурукгусуз ишлейди. Къарт атасы Къарча бла атасы Аслан бла бирге сабанда, малда, биченде да бола тургъанды. «Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду»,— деген сёзле-ни Хусей къуру да эшитиученди. Хусей, Павел Корчагинни не кюн окъуду, андан бери хар ишин аны ушатыргъа кюре-шеди. Бусагъатда аны башы ауругъандан чачылыб барады. Алай'а «алкъын аякъларынъы юсюндесе» деб ол кеси-кесине кёл эте ишлейди.

— Аналары бергенни тёксюнле бу ишни башлагъанла,— деб Хызыр ким да эшитирча айта, барыб къырдышха тёнъе-редди. Хар ким башларын аны таба бурдула.

— Кимни анасын тойдураса, кимге аман айтаса, не зат адамса сен?— деб Шамил аны таба тебреди.

— Кет, сени да ананъы...— деди джанъыдан Хызыр.

— Алаймыды?— деб Шамил тюз къатына кысылды.

— Алайды, эт этеринъи,— деб Хызыр да ёрге къобду. Ол-сагъат алайгъа Юнюс, Хусей, Хамит бирден джетдиле. Аланы юслери бла экиси да бир-бирлерине мыллык атдыла, алай'а ортадагъыла джибермедиле.

— Хызыр, айтчы кёлюнъе джетмеген не зат барды, ким къыйнайды джюрегинъи?

— Джюрегими, санымы да иш кыйнайды. Сен башынъа сый тарта, бизни кыйыныбыз бла махданыргъамы излейсе? Бир ташха, бир агъачха деб джылджарым болду сен бизни аллынъа сюрюб айланнъанлы. Хватит, кесими кыйнаб ишлерик болсам, дуняда джашаб не этеме,— деди Хызыр тегерегиндегилеге хыны къараб.

— Ишлегенинъе, таш къазгъанынъа алдынъмы кыйынынъы?

— Алдым! Сени анда не карынъ барды?

— Тюз айтаса, ачханъда ишим джокъду. Алай'а сени хакъынъы киши ашамагъанын, сени кыйынынъ бла киши энчи махданмагъанын, кыйналмай иш этилмегенин билсенъ сие эдим,— деди Хамит.

— Комсомолчуларынъа билдир, менде ишинъ джокъду.

— Комсомолчула аны сенне дери да биледиле,— деди Хусей.

Алайда иги кесекден бери сюелиб тургъан Джаммолат тюз Хызырны аллына барыб:

— Ашхы улан, бир джылгъа къоян тери да чыдайды да, айыб тюлмюдю тенълеринъи аллында аллай бир мухоллугъуну кѣргюзтюрге. Эркиши тюл кѣреме сен'а,— деб андан тегерегиндегилеге айланыб:— Джанъызды дей да атасы хар нени да кеси эте да айлана, бошбоюн юретгенди да кыйгъанды. Чыбыкълыгъы бюгюлмегенин къазыкълыгъы бюгюлюрмю. Школдан тохдагъанлай огъуна да белгили эди муну джоюлгъаны. Атасы аллында джашыра туруб, артдан кѣб тарыкъгъанды менне мындан,— деб, «джоюлгъанды» дегенча къолун силке, Джаммолат ортадан чыкъды.

— Сагъыш эт, джанъылмазса. Биз сени зор бла келтирмегенбиз. Кесинъ келгенсе. Ойнаргъа келмегенибизни уа билирге керек эдинъ,— деб Хамит да, нѣгерлери да ишлерине джарашдыла.

Хызыр къырдышда кеси джанъыз тютюн тарта къалды.

ДЖЕТИНЧИ БАШЫ

Къарчаны сагъышы

Бекир бла Ахмат къошну башын джанъыдан джабхандан сора, къой къашбакъны джарашдырдыла. Аны чачыла тургъан гезенеклерин алыб джанъыла ишлеб сюедиле. Къашбакъны башы агъыб тургъан себепли ичи батмакъ эди, аны да къырыб тышына чыгъардыла.

Фатима да эки юйчюкню ичлерин акълаб, азыкъ этиу бла эски джуууугъа джарашды. «Сюрючу къарнын, юсюн табса малны джарсытырыкъ тюлдю»,— деб анасыны алай айтыучусу Фатиманы эсиндеди. Бош заманында ол не китаб окъуйду, не чыгъыб табигъатха къарайды.

Къошдагъы юч эркишини бири, кёбюсюне-Къарча къойла бла айланады. Бекир бла Ахмат кёзюу-кёзюу гезет этедиле.

Бюгече гезетчи Ахматды. Бийчесынны эртденнъи, инъирги сууугъу чыныкъмагъан адамгъа бютюн да бек татыйды. Ол себепден Ахмат джылы кийиниб, къойланы джанына алай барды.

Кюндюзюнде къаты джанъур джауугъанды. Инъири аязлыды. Алай'а къашбакъны тюбюнде къургъакъ мешхут бла къойланы аузларындан Ахматны бетине джылы тылпыу урду.

Къойланы кёбюсю джатыб кюушене турады. Аланы хамхотлары кюндюзюнде мылы хансда джууулуб, бусагъатда, ай джарыкъда агъарадыла. «Алгъын кюушенмей чулгъаныб туруучу эдиле, энди джарыймы башладыла экен»,— деб ата-сы айтыучу сёзле Ахматны эсине да тюшдюле.

Къойланы тегерегине айлана-айлана туруб, джамчысына да чырмала, юзгере джанында томураугъа олтурду. Бу биринчи гезетиди. Атасы Къарча къойчуланы юсюнден кёб хапар айтыучанды. Ненча айтса да бёрюлени юсюнден айт-

май кьоймайды. Ол хапарла Ахматны эсиндедиле. Аны ючюн болур, бюгече бёрюлени кёрлюкме деб акьылы алайды. «Он-тогъуз джылгъа кирген джаш, бёрюню алкьын кинода, зоопаркда болмаса кёрмегенсе, эркишилигинь недеди да»,— деб кеси кесин уялтады. «Менича заманында уа атам бёрюле бла джагъалашыб айланнъанды»,— деди дагъыда. Бусагъатда бёрюле келселе, Таризель кьаблан бла сермешгенча, Ахмат ала бла сермеширге хазырды. Алай'а къалайында эседа джюрегини бир джерчигинде кьоркьуучукьгъа ушагъан бир затчыкь да кьысыла болур дейме.

Ахмат бираздан ёрге туруб, тегерекге айланды. Кьойланы кюушеннъен таушлары бла чючкюрген таушлары болмасала кечеги шошлукьну бузгъан зат джокьду.

Джата туруб Къарча Ахматха чыкьды.

— Не этесе, кьайдаса, гёзетчи, ант джетмезлик? — деб Къарча босагъадан огъуна кьычыра, кьойла таба келди.

Джарыкь заман болса Ахмат бусагъатда атасыны тюрсюнюнде разылыкьны танырыкь эди.

— Атам, джатмагъанмысыз, кече бираз кетген шойду да? — деб Ахмат атасыны аллына барыб таягъына таянды.

— Эй, ант джетмезлик, кече энди башланады, алкьын'а кебериксе аязда, кьоркьма,— деди.

— Атам, былайда бёрюле боламыдыла? — деб сорду Ахмат, ол сагъат соргъанына сокьурана.

— Былайда джокьдула деген джеринъден чыгъыб кьа-ладыла ала, ант джетерикле. Чыкьмасынла де да аны тиле ансы, Халигер хансдан чыкьгъанчадыла. Кёрюргеми сюе эдинь? — деди.

— Да кёрюрге да кьоркьмайма,— деб таукел джуаб этди.

— Энди керти да джигит бола айлана болурса дейме сен, ант джет... Кьошха кёл сала башлагъанынъ белгилиди. Мал кесин бек сюйдюреди адамгъа. Малны да башы башхача, халиси да башхады. Ма бара барсань кёрюрсе кесинь... — деб кьабдалыны тешилиб тургъан тьюмелерин этди.

Атасыны халы хыны болмагъанын, аны сѣлеширге суйгенин ангылаб, Ахмат башха заманда сорургъа къоркъарыкъ затларын сорду.

— Атам, комсомол фермада Фатима да, мен да ишлесек иги боллукъ эди.

— Мен анъа сагъыш этмейди дебми тураса? Тень тенъи бла, тегене бауу бла дейдиле. Мен сизден артха къалмазгъа кюрешсем да сизге тенълеригизча тенълик эталлыкъ тюлме. Алай'а бу сюрююню мен ючюбюзге алгъанма, сен кетсенъ бизни джунчурубуну кесинъ билирге керексе.

— Гитче бармакъ да асыудуму дейсе, атам?

— Огъай, сен энди гитче бармакълыкъдан озгъанса,— дей Къарча агъачха олтурду. «Атамы мени бла сѣзю барды бир ишексиз»,— деб Ахматны кѣлюне алай келди.

— Сен меннѣ билексе. Сагъыш эт, Аслан кеси башына бир юйдю. Кеси тамада къойчуду, Харунну къуллугъу да аурду; Азрет аскердеди, Муратны алкъын хагъа-хыйгъа да къошма. Сенсѣ мени эркиши билегим,— деди.

Ахматны кѣлю кѣлтюрюлюб, керти да алай шойду дегенча атасыны сѣзлерине къабыл болду. Къарча дагъыда башлады:

— Джаз кѣзюуде сюрюу алгъан къойчу болмаучанды. Алай'а къарар керекли боладыла дегенлеринде, огъай деелмедим. Джюрегим тѣзмеди. Энди бу токълуланы былай не къарыуубуну да салыб этлерин, джюнлерин ѳсдюрген бла бирча, юч джылгъа эки кере тѣлю алырча бир хазырламай аллах ѳлтюрмесин деб тилейме...

Атасы ѳлген сѣзню сагъыннъанына ырыслаб, Ахмат ичинден «сенден эсе мен алгъа ѳлсем игиди» деди. Тышындан'а:

— Атам, колхозну ненча къюу боллукъду джетиджыллыкъны аягына?— деб сорду. Ол сагъат кеси билмегенине ыйлыкъды.

— Быйыл алтмыш минъ къюу барды, джетиджыллыкъны аягына уа ол эки къат кѣб болуруна не сѣз барды,— деб

Къарча дженъил джуаб этиб, дагъыда сёзюне къайытды.— Сен быйыл мени бла ишлегенинъча ишле, ишни къыйынын тынчын да чек, экинчи джыл суйген школуна барырса. Былтыр нёгерлеринъ бла ишлединъ, быйыл мени бла да бир кёр. Азрет да аскер къуллугъун бошаб келсе биягъы шоферлигин этер. Фатима да сени бла окъургъа барыр,— деб ёрге къобду. «Атам барыбызны да сагъышыбызны этиб тура кёреме»,— деди Ахмат ичинден.

Къарча Ахматны къоюб кетелмегенча туракълаяракъ болду. Ахмат да кетмезин онъсуна:

— Атам, Роза къачан келирге боллукъду юйюбюзге? — деб сорду.

Адам дженъиллик бла бир терс затны этиб, анъа кеси артдан сокъураныб тургъанлай, башха адам аны кёзюне тутса, ол джюрегине къыйын тиеди. Адамланы бир къаумлары «мен терс болдум» деб айтыб къоялмайдыла. Терсликлерин билселе да кеслерин тюзча кёргюзюрге кюрешедиле. Къарча Розаны юсюнде кесин терсе санагъанлы бек кёб заман болады, алай'а «терсме» деб юйдегисинден кечгинлик къалай излесин... Ма бусагъатда да Ахматны сорууу анъа башындан таш тышгенча тийди. Алай'а...

— Аны къой да джумушунъу эт, ант джетмезлик, келсе аны ким къысдарыкъды,— деб къош таба гузаба кетди.

Ахмат къаранъыда атасыны ызындан ышара «Эй къарт, кесинъи не хыны этерге кюрешсенъ да огъурлуса» дей, къойланы аллары бла ёрге-энишге бара башлады. «Алтмыш минъ къой, талай къош, бизни къош да аланы ичинде. Сюрючюле уа ненчадыла. Бютеу къралдагъын айтсанъ'а, ой-ой-ой! Джетиджыллыкъны аягъына джумушакъ джюню, этни учу-къыйыры боллукъ тюлдю деген акъыллагъа джете, Ахмат къошха чыгъаргъа суймей сылтаула этгенине кеси кесинден уялды. Таб бети да къызарды. Неден эсе да Ахматны эсине Максим Горькийни». Джашаугъа адам къабыргъасын айлан-дырмай, бетин буругъа керекди» деген сёзлери да тышдюле.

«Къалай тюздю. Бизде адамла кзуру кеслери ючюн джашамайдыла, ол себебден хар ким да бирча юлюшлю болады»,— деб Ахмат алай ойлашды.

Къойланы асламысы кюушенненин къоюб, боюнларын бир джанларына салыб джукъугъа джарашды. Ахматны кезюне джылы орун бекден бек керюне башлады. Алай'а анча сайын эсин башха джары бурургъа кюрешеди. Бу джол'а ферма ишлеген негерлерине джетди. Эки къанаты болса учуб кетерча болду. Андагъы джашла бла къызланы кёбюсю Ахмат бла бирге окъугъанды. Татлы тенъле уа къарнашдан, эгечден да багъалыдыла. Онунчу классны бошагъанлай ала ишге джарашдыла. Энди уа майна, бир ишде бютюн да бирикдиле, деди Ахмат. «Абидат да окъургъа тенълерин къоюб кетелмей, фермагъа джарашырыкъды дейдиле. Бусагъатда аны бир керюр эди»,— деб келюне келди. Тюне не келген разетде журналист Алибекни узун очеркин окъугъанында Ахмат ферманы юсюнден кёб хапар билди. «Бизни комсомол-джаш тёлю ишлеген ферманы юсюнден бютеу область окъурукъду»,— деб къуанды. Окъугъан огъай, суратларын да керлюкдю. Суратда Петро къабыргъаны къалай, Суююн да таш узата тургъаны керюнеди.

Ахмат тюрлю-тюрлю сагъышлагъа эсин бёлюб, бираз заманны ашырды. Джюрюй-джюрюй арыгъан да этди. Бёрюле уа не эсе да керюнмейдиле... Ахмат аланы керюрге разы болгъанын биле болмазла...

Ахматны кез къабакълары аурдан аур бола тебретиле. Бутлары да джюрюгенден эсе джюрюмесе разыдыла. Ала къоргъашын тагылгъанча аурла болсала да, къымылдамаса джукъу чулгъарыгъын анылаб, Ахмат джюрюрге кюрешеди. Джукъусурагъаны бла сууукъсурагъан да этди. Атлай барыб чалманна къабыргъасы тийгенлей не кюрешиб ол таянчакъдан кесин айыралмады. Андан сора уа не болду эсе да хапары джокъду... Кёбю-азмы турду, билалмады. Къой тюшюнде макъыргъанлай, къойлагъа бёрю чабды деб илгениб уян-

нъанында, рахат тынчайыб тургъанларын кѳрюб, кесини хы-
религине ыйлыкъды. Энди кѳрюшейикчи деб джау бла дем-
лешгенча джукъу бла демлеше, таягъын да алыб ѳрге бла
энишге тири-тири бара тебреди. Ол огъай, кесине кѳл этер
ючюн Аймушну джырын да кѳйиланы уятмазча акъырын
джырлай башлады.

Эртденбла танъ иги огъуна бозаргъандан сора Къарча
тѳрт джанын сынай, къарасы боялгъан чебгенини халы тѳй-
мелерин эки кѳолу бла да эте, эшикге чыкъды. Ахмат аны
кѳргенинде «къаллай кюн боллугъун эсеблейди» деб алай
кѳлюне келди.

Къарчаны кѳрпе бѳркюню тѳюклери асыры къарадан
джим-джим джылтырайдыла. Эки аягъында ышымла бла
кийилген чарыкъларыны джаулары да джылтырайды. Къар-
ча асыры бек къарагъандан кенъ манъылайыны териси джый-
ырыла, Ахматны эследи. Ахмат да аны эслеб аллы таба бар-
гъанында:

— Танъ ашхы болсун, гѳзетчи. Къалайды джолунъ-ызынъ?
Джукъуну тѳбге быргъаялдынъмы, огъесе кесинъи хорла-
тыбмы кѳйдунъ, ант джетмезлик,— дей аны таба бурулду.

— Ашхылыкъ кѳр, атам. Огъай, джукъламагъанма, къал-
къыгъан эсем да азчыкъ къалкъыгъанма,— деди Ахмат.

— Сен азчыкъ къалкъыгъанлай джетиб къалады джал-
лы, алай'а сени джанъы болгъанынъы билиб аягъан болур,—
деб, Къарча накъырда эте, кѳйлагъа къарады.

— Гѳзет этген былай эсе, атам, аны неси къыйынды,—
деб Ахмат крти да кѳлюн айтды.

— Эй джаш, сен алкъын кѳоз сындыра тураса, кѳуру да
бюгюнча болуб турса, сора сѳрюу кютген къыйынды деб
нек айтадыла да. Малны къыйыны уллуду, алай'а ах деме-
ген, ох демеиди, аны билирге керекди... Бар, тынчай, мен
сѳрюуюню джаяйым. Габрайымы, башлыгъымы да былай
чыгъар,— деди.

Къошха чыкъгъан кюнѳнден башлаб Къарча кѳйиланы

кишиге ышанмай, кеси айландырады. Кыыш кёзюүде ала бар ашларын да заманында табмай джарсыргъа башлагъан эдиле. Бекмырза алагъа къарар орнуна саудюгерчиликге айланыб, къойланы да гитче джашчыгъы бла сакъат къарнашына атыб тургъанды. Къарча алагъа бир джолгъа кёб бермей уакъ-уакъ мюрзеу ашата эс джыйдырды. Орунлары батмакъ болгъаны себебли къарыусузуракъларын ал кёзюүде (Фатима онъсунмаса да) юнню бир джанына джыйыб турду. Энди ала хайт деб эс джыя башлагъандыла. Аман малы айнытсанъ эрнинъи, бурнунъу май этер дегенлей, токълула джарый тебрегендиле. Ма бусагъатда, Къарча аланы акъырын джайыб бара, кесини юдегисинде адамларыча бирерини бирер затын эсине тюшюре барады. «Майна ол шкырна мюйюзчюк, бир кюн ёрге къобалмай сойланыб кългъанында шыша бла аўзуна биямукъ къууб кючден аязытхан эдим. Бусагъатда уа кёк хансха да иги турсунмай солумлаб алларына ётуб барады. Ол кьоланбурунчукъа? Сюрюу бла джюрюялмай, кьошда къауум бла неллей бирни тургъанды... Джитимюйюзчюк'а... Джюнюне батмакъ асыры бек синъенден печни къатында кебдириб, Фатима батмагъын уууб кючден ариулагъан эди...».

Алай эте, Къарча къойланы акъырын джая, дубурну артына ташайды. Кёк бюгюн булутлуду. Токълула хансха мыллыкларын атхандыла. «Ала кеслерини ишлерин биледиле. Сен'а къарт Къарча»...—деб Къарча къойларындан кёз айырмай, терен сагъышха киргенди. «Сен байлагъа къой кютген заманларында къойла ач болмасынла деб къойланы джакъсыннъан болмаса, байны кюю кёб болсун, джюнюнню кёб алсын деб излемегининъ хакъды, ант джетмезлик... Энди уа этгенинъ башынъады. Аны билесе... къойларыны санын къалай бла кёб этерге боллукъса, айтчы бир аны»,— деб ким бла эсе да сёлешгенча тышындан айтды.

Къралда алчы къойчуланы юслеринден Фатима анъа гаетлени, журналланы кече сайын окъуйду. Аладан бир сёз

къалмай къарт Къарчаны башына синъенди. Синъенча да болмай, барындан ол кесине оюм ала, тутхан ишин къалай бла ёсдюрююне сагъыш этеди. Кёбню кёрген акъыллы кёзлерин къойладан айырмайды. Къойла десек да была озгъун токълуладыла. Быланы юсюнде Къарча кёб сынагъыулу зат этерге излейди.

Джазгъы шылпы джибиген джерни юсюн джабды. Токълуланы джюнлерине ол, къумгъа синъен суўча синъиб джутулуб барады. Аны онъсуна-онъсуна, ала аузларын джерден айырмай отлайдыла. Къарча да хиджисине таяна, ызларындан уакъ-уакъ атлай барады. Неда хиджисини башындан эки къолу бла тутуб, анъа да тегерек, чал сакъалын салыб къайры эсе да узакъгъа, къойланы аллары болгъан джерге, къарайды. Башында мор башлыгъына, юсюнде мамукъ габрайына шылпы синъенден синъе барады, алай'а Къарча ала-ны аурлукъларын эслемейди. «Гитче бармакъ да асыуду дегенча, адам ара мюлкге аз болса да кесини джарагъанын эсерге, ол анъа къалай уллу насыбды. Кюч, къарыу берген да ол кереме»...

* * *

Экинчи кюню да джауумлу кюн болду. Алай'а тубан чачылгъанды. Бюгече къойланы Бекир сакъларыкъды. Ол себеден кютерге Ахмат барыргъа керекди. Эртденбла орундан къобуб кийине, «айхай, атам энтда барлыкъ болур бирге. Мен сабийчикмеми, огъесе менъе ышанмаймыды экен» деб Ахматны келюне келди. Дагъыда «Ашхы улан, сен атанъ ышанмазча аз затмы этгенсе. Игитда ышанмайды. Атанъ анымуну эт десе, арт бла, ал бла сыбдырылыб кетиуюнъю унутханмыса!?» — деди. Алай эте келиб кийиниб эшикте бет, къол джуууб, ашаргъа стол джанына чекдю. Атасыны къобар акъылы болмагъанын таныб, къуанаракъ болгъаны бла бирча, сеирсинъен да этди. Кетерге тебрегенинде, ызына акъыллы къараб:

— Атам, мени бла бюгюн къайсыгъыз барлыкъсыз?—деб сорду.

— Кесинъ барлыкъса, ант джетмезлик, сен къой кютерге мени озгъанса,—деб Къарча ышара айтды.

Энтда сокъураныб къалады дегенча Ахмат къойнуна «Къойчулукъ» деген журналны да сугъа, плащы бла акъ кийиз бёркюн кийди. Джанджаулукъгъа суу къолларын сюрте тургъан Фатимагъа босагъадан ызына айланыб, атасы кёрмезча тилин чыгъара кетди.

Ахматны келгенин кёргенлей, юзгереди къойла бир-бир къоба, бары да туруб, башларын аны таба бурдула. Кече гёзет этген Бекир да агъачны юсюнден джамчысын къолтугъуна ала, ёрге къобду.

Ахмат къойланы джая, къошдан иги огъунакъ узакъ кетиб чегетге джетди. Эрденнъи къонакъ къонакъ болмаз дегенлей, шылпы джауум кечени кече узуну джаууб чыкъса да энди къара джон усдукгулача чачыла тебрегенди. Джауумлу тюзледе битген гокга хансла аур гинасыу тамчыланы кеслерини юслеринден тамырлары таба силдейдиле. Кендирлеча, бирча битген субай нарат чегет, башындан къоргъашынча шылпыны ташлагъанында, дженъилленнъенча кёрюнеди. Алай'а къызлача субай ёсген нарат тереклени джумушакъ хыртдылы сары къабукълары бла энишге, туар кёзлеча акъгъан балбетли чайырла юслерин джуа, гокга хансланы тюблерине, джерге кириб тургъан хуртда къабукъларына, аланы ийнели джашил чапракъларын тараб, джанъур тамчыла агъадыла.

Къойла силкиниб, джюнлериндеги суу тамчыланы джигил хауагъа бюркедиле. Джемли гокга ханслы кырдыкга мыллыкларын атдыла. Бираз баргъандан сора алларындагъы сюрюучюню аллына ётерге тартыннъанча, резин джыджым кибик эки джанларына созула, учуб баргъан къушха ушадыла. Къушну къуйругъу, эки къанаты къойла болсала да, бурну Ахматды. Бу кёзюучюк сюрюучюге уллу джюрек

къяуанч болады. Не ючюн десенъ, джерге къойла сют уюгъанча уюйдула. Аланы тоярыкъларына къяуана, сюрюучюню кёлюне да ашхы муратла, талпыула келедиле.

Ахмат бир тегерек ташха олтурду. Элдеги тенълери кёзюне керюндюле...

...Абидат... Абидатны ариугъа киши да санамайды. Алай'а ма былтырдан бери ол Ахматны джюрегинден кетерге унамайды.. Ким бла селешсе да аны юсюнден айтылса, аны харкюнде керюб турургъа амал болса, Ахмат бек разы эди. Сюймеклик деген алай бла башлана болур... Биринчи болуб Фатима аны алайлыгъын эслеб, «Абидатны сурсе» деб алай айтханында, анъа джуаб эталмай Ахматны бети къан къуйгъанча кызаргъаны бюгюнча эсиндеди. Узакъгъа кетгенинде сюймеклиги теренден теренне баргъанын анъылайды. Сюймеклик аны «суу-салам этмей» тириден тири эте, Абидатха кесин иги джаны бла кергюзтюрге излетеди.

Абидатха ол алкъын письмо джазмагъанды. Алай'а тамбла кетерик почта бла письмо иерге таукел болуб, аны къалай джазарына сагъыш эте башлады. Сора эсине бу назму тюшюб, анъа джанъы магъана бере, тышындан актырын айтды:

АЛ СЮЙМЕКЛИК

Таныш кызынъы, джашынъы
Джанъы кергенча болсанъ,
Кёзге кергюзтюб аны
Джукъламай танъа чыкъсанъ.
Аты айтылгъанлай аны
Бетинъе кызыл урса,
Джашырама деб халынъы,
Джашыралмайын къалсанъ.
Керюрге излеб кюнюню
Къараулукъда ашырсанъ,
Тюбегенлей'а тилинъи
Буруб сёз айталмай къалсанъ.
Солургъа хауача ансыз
Джашаялмайын башласанъ,

Хар ким да аны юсюнден
Сёлеширлерин онъсунсанъ.
Теркден, тенъизден ауарча
Къанат бите тебресе,
Ал суймекликди. Сакъларча
Керти джолланы изле.

Бырмамытны башындан буз кеме бузну джыргъанча кылды булутланы джырыб, кюн алтын таякъларын джерге тѣкдю. Джер да мылысын тылпыу этиб хауагъа кѣлтюрдю. Хар джаныуаргъа къуанч келди. Джуртла суйюндюле. Гокга хансла джылы тылпыуну тубюнде джашнайдыла. Булутла да кѣкден тас болдула. Кюйген Тоханаланы тѣбен джанларында нарат, наз тереклени ичлеринде джазтаукъла къуанчлы джырлаб тебредиле. Минъи-Тауну къабыргъасындан Джаным-Елген тѣбеге бираздан чоюн киришча джанкъылыч турду. Тѣбени къабыргъасындан кюннѣе къуаныб, тешиклеринден чыгъыб, шын-шын туруб, джубуранла сызгъырадыла. Аланы кѣзлери кѣмюрлеча джылтырайдыла. Ахматны къара Самыры къысыла барыб, къара тюлкюча аланы марайды. Ол алагъа чынъагъаны сайын тюю джанкъылычны окууларына туюшуб ала бетли болады.

Ахмат анъа къарай, ышара къоюн хурджунундан «Къойчулукъ» деген журналны чыгъарды. Не зат эсе да кеси излеген бир хапарны табыб, къойлагъа да дженъил-дженъил кѣзю джете, окъуб башлады. Окъуб бошаб башын ёрге айыргъандан сора, «керти айтады муну джазгъан, малчылыкъны эски джорукъла бла бардырыуну хайыры джокду. Эки джылгъа юч тѣлю алыуну башларгъа керекди. Харун келсе аны бла сёлеширге керекди» деб атасыча аны да кѣлюне келди.

Ахматха кюнорта азыкъны да башлыгъына сала, Къарча акъырын-акъырын сюрюуге келди. Ахмат ашаб бошагъандан сора журналны ачыб, эки тѣлю алыуну юсюнден кѣлюне келгенни атасына айтды. Тутхан ишине джашы кесин бере башлагъанын анъылаб, Къарча мыйыкъларын сылай, джюрегин-

ден къуанды. Алай'а халын джашына билдирирге да суй-
мей:

— Тюз айтаса, джашым, алчы сюрюучюлени сыналгъан
ишлерин биз да этерге керекбиз. Алай бла бизни ишибиз да
алчы болуб къаллыкъ эсе ўа,— дей, не ючюн эсе да ёрге
къобуб, къолу бла кёзлерине салктын эте, узакъгъа къарады.

* * *

Фатиманы къолунда китабы ачылыб болса да аны ичине
къарамай, кёзлери къайры эсе да чыракъ кетиб тургъанлай
Харун тюшдю. Ол къарнашыны келгенине асыры къуангъан-
дан чабыб барыб бойнундан къучакълады.

— Атам аурумай иги тынч турамыды?— деб Харун олтур-
гъунчу огъуна сорду.

— Атам ауругъан огъай, тутуучу джелли да бери келгенли
тутмай турады. Розаны письмосун алгъанлы къалай эсе да
сагъышлы болгъанча кёрюнеди,— деб Фатима Харунну ге-
тен плащыны тюймелерин кеси тешди.— Бизни ўа, мени ўа
сормайса,— деб къарнашындан кёлкъалды болду.

— Сизге, сениъе не болгъанды да сора?— деб Харун хур-
джунундан таракъчыгъын чыгъарыб, джылтыраукъ къара
чачын тюклюрек къолу бла ёрге тарай, Фатиманы сёзюне кё-
ре сорду.

— Комсомол ферма ишлене башлагъынчы бизге джукъ
да болмагъан эди,— деди Фатима сернек алыб эшикте от
этерге тебреб.

— Энди ўа?

— Энди ўа биз, мен былайда туралмайма...

— Ким биз?

— Ахмат бла мен дей эдим да ол энди былайдан джукъ-
гъа да кетерик тюлдю. Мен'а...

— Да къалайда ишлесенъ да не башхасы барды!—деб
Харун бирча чыммакъ тишлерин ача, эгешчигине къараб
кюлдю.

— Сен да алай айтсанъ сора...— деб Фатима кѣбдю.

— Да къалай оноу этесе да, айт, эшитейик.

— Биз былтыр школду бошагъаныкъда колхозда нѣгер-лерибиз бла бирге ишлегенбиз, энтда мен алай ишлерге сюе-ме,— деди Фатима.

— Атама айтханмыса да?— деди Харун.

— Мен ферма ишленнигинми биле эдим, сабыр болугъуз дегенди,— деди Фатима, кѣк чындай жекетини тюймелерин бир теше, бир эте.

— Деген эсе дегенича этерге керекди. Атам сагъыш эт-мей айтмагъанды,— деди Харун ѳрге къобуб кѣлегини белин сыртына джыя.

— Ферманы биз баргъынчы битдириб къойсала бетибизни нѣгерлерибизге къалай кѣргюзюрюкбюз?— деди Фатима Ха-рунну аллына джауу бла басда, кофе сала.

Харун эшикде къолларын джуууб келиб, столну джанына чѣкдю. Столну къаты къабыргъагъа тагылыб тургъан къы-зыл агъач аякъ бла къашыкъны кѣрюб:

— Атам быланы къачан къоярыкъды экен?— деди.

— Атам джанъы затла бла бирге эски затланы да джю-рютеди. Кече сайын меннѣе китаб, газет окъутуб тынъыла-гъандан сюйгени джокъду. Бойнунъа галстук такъ десенъ да тагъарыкъды, агъач аягъы бла агъач къашыгъын'а ѳмюрде да къоярыкъ тюлдю,— деди, Фатима къызылы бла агъы тѣгюл-ген бетинде насыб джашлыкъ ойнай.

Бираздан Бекир арба бла отун алыб келди. Харун анъа болушургъа чыкъгъанында, стауатны тюрленнѣенин эследи. Элекча башлы алгыннъы къой къашбакъны тѣгерегинде гѣ-зенеги джанъыргъанды. Къашбагъыны башы да джанъур ѳтмезча, акъмазча джанъыдан джабылгъанды. Къойла джат-хан джерни мешхутуну башы къургъакъдан букъу эте ту-рады.

Бекир бла Харун отунланы къотарыб юйге кирдиле.

— Айт хапар, Харун, бизге алай дженъил джетиб къал-

майдыла хапарла,— деб Бекир орундукъну къатында гитче шиндикчикге олтурду.

— Да мен элге бармагъанлы иги кесек болады. Джайлыкълада кесими ишими да эте, агитаторлукъну да бардырама. Партбюробуз тауда айлангъан коммунистлени барына да ол борчну салгъанды,— деди.

— Да Къарча бла Ахмат да энди къош таба ышырыла болурла. Къарча Ахматны кесин ийиб къоймай бу арт кёзюу-леге дери биргесине джюриоб тургъанды. Бююн'а азыкъ алыб кетгенди,— деди Бекир.

— Да сора Ахмат кеси къоркъгъанмы этеди да?

— Эшда, эшда.

— Огъесе къачар дебми къоркъасыз?

— Огъай. Бери джангъы келген кюнюбюзню алтынчы кюн-нюнде Ахматны табсанъ къойма.

— Сора къайда эди да?

— Къачар мурат бла бара баргъанды да къайсы колхозну къошу эсе да бир къой къошха тубегенди. Кеси тенъли бир джашны къой кюте тургъанлай юсуне баргъанды. Сё-леше келгендиле да, Ахмат къачыб баргъанымы биледи деб ыйлыкъгъандан «къойларым тас болгъандыла да къошул-гъан болурламы деб излей келеме» дегенди. Алайдан ызына къайытыб бизге кечени бир ортасында келген эди,— деб Бекир ышара хапар айтды.

— Сора къайдан билдигиз да аны алай этгенин?

— Кеси артдан айтды. Къойлагъа да, Бийчесыннъа да кёл салыб бошагъандан сора бизге алай айтханды. Энди уа кет деб кюрешсенъ да кетерик тюлдю, алай'а ол ферма ишле-ген тенълерине кёзю къарай болур дейме ансы.

Фатима эшикден эки челек бла да къара суу алыб, келтириб мюйюшге салды. Инъир ушхуур эте башлады.

— Да Ахмат бла сюрюуде нек джюриюгенсиз сора?

— Юретирге, сюрюу кютерге юретирге. Бизни да ёмюрле-ден бери сынагъан усдалыгъыбыз барды,— деди Бекир.

— Аны тюз айтаса. Кёбню кёрген кёбню биледи. Сизни усдалыгыгыызгъа да сёз джокъду.

Ала да алай эте тургъанлай Къарча бла Ахмат къойланы да ышыра, стауат тегерегине джыйылдыла. Къошдан узакъ болмай, кишени бла тору атны отлай тургъанын кёргенлей, Харунну келгенин билдиле. Къойланы юзгерее джыйгъандан сора экиси да юйге ашыгыш кирдиле. Харун эрлей ёрге туруб атасыны къолун эки къолу бла да тутуб, Ахматын уа бир къолу бла кесине къысды.

Къарчаны юйдегиси бири-бирин суйген юйдегиди. Ол себеден бири-бирине дженъил тансыкъ боладыла.

— Атам, саулугъунъ къалайды?—деди Харун ала теши-ниб олтургъандан сора.

— Саулугъум игиди, ананъы саулугъу къалайды?—деди Къарча аягында ышымын Фатимагъа тартдыра.

— Мен юйден чыкыгъанлы тогуз-он кюн болады, аман тюл эди,—деди Харун.— Къошлагъа айлана келеме. Маллагъа да къарай, малчыла бла да ушакъ эте айланама.

— Бизге дуниядан хапар айтыргъа келеди,—деди Бекир, Къарчагъа къарай.

Ахмат юйге киргенли да Харундан эки кёзюн алмай къарайды. Аны кенъден къыйылгъан къалын къара къашлары тум къара кёзлерине келекеге бола, андан да къара кёргюзедиле. Кюн, аяз кюйдюрген бетинде джигерликден сора да бир тюрлю бир джумушакълыкъ танылады. Ол зоотехник болгъанлы быйыл ючюнчю джылы барады. «Харун кёрмеген джер къала болмаз, кеси да къойланы юсюнден джанъы сынамла эте болур, дейме. Зоотехник болгъан игиди»,—деб Ахмат Харунгъа тынъылай, «мен да зоотехник болсам» деб кёлуне келди.

— Асланны къошуна да бардым,—деди Харун.— Аслан бек тынч-эсенди. Къойлары къызыу тёлю бередиле. Джюз къойдан джюз къыркъ къозу алыргъа кечелерин-кюнлерин де аямай кюрешедиле.

— Асланны уа, хариб, малъ бла джаны бирди,— деди Бекир.

— Да сен да алайса да, Бекир, ма атам да алайды. Ол огъай Ахматха да бир сорчу къалай эсе да,— деб Харун ата-сына кез къыса, Ахматха къарады.

— Ахматны муратлары кѣбдюле, ант джетмезликни. Бюгюн тамам мени кѣлюмде болгъан затны айтыб къойду. Аны юсюнден бизни сени бла сѣзюбюз барды. Брахат сѣлешир-биз. Бизни не бла сыйларыкъ эсенъ да бир сыйлачы Фатима,— деди, Къарча туруб къолларын джуа.

Фатима уллу тебсиде саханнъа кѣл кибик джау бла исси хычынла салды. Аны ызы бла шай къуйду. Къарча къойгъунчу олтургъанладан киши къоймады. Къарча къойгъанында Бекир, аны ызы бла Харун, эм артында уа Ахмат бла Фатима къойдула.

Къарча аллында джанджаулукъ бла эрнин-бурнун сюртдю.

Фатима тебсини джыйыб Ахматны къатына олтурду. Олтура баргъан заманда чуругъуну табаны бла Ахматны аягъын ачытыб къычыртды: ала бири-бирин бир чибиллетмей тынны табмайдыла.

— Колхозну джетиджыллыкъ планын область бегитиб бошадымы?— деди Къарча Харуннъа.

— Бошагъанды, атам. Мен ишими да эте, малчыла бла аны юсюнден сѣлеше айланама. Хар ким да билирге сюеди ол затланы,— деди Харун.

— Энди ма бу къойланы кѣб этер ючюн, джюнню, этни къралгъа кѣб берир ючюн не этерге керекбиз, аны бир айтчы сен меннѣ, мени сагъышым аны юсюнденди,— деди, Къарча «мен'а билеме, алай'а сени сынаргъа сорама ансы» дегенча, джашына селекерек къарай.

— Атам, мен окъугъан эдим да сенинѣ,— деди Фатима.

— Бюгюн сорюуде мен да айтдым да,— деди Ахмат да.

— Сиз'а сора, Агай бла Гагайча бир-биринѣ шагъатлыкъ этесиз да тебрейсиз.

— Атам, бизни колхозубузну бусагъатда алтмыш минъ къюю барды. Джетиджыллыкъны аягъына ол сан эки къатха джете кетерикди. Аны мадарлары кѣбдюле. Алай'а баш мадарланы бири—бир джылны ичинде эки тѣлю, эки джылны ичинде юч тѣлю алыуду.

— Хы, аны бусагъатда къой сен. Аны мен билеме. Башлагъан заманымда болушурса. Джетиджыллыкъда джюнюбюз, этибиз, башха малыбыз къалай боллукъду?

— Туар малларыбызны саны бусагъатда 2 650 болады. Аланы ичинде ийнеклени саны бусагъатда 950. Хар ийнекден бизни ийнек саууучуларыбыз бусагъатда тѣрт минъ килограммгъа джууукъ сют сауадыла. 1965-чи джылгъа уа андан да кѣб сауарыкъдыда. Алай болур ючюн мал ашны, эм алгъы бурун нартюхню, битимин хаман уллу этер джолланы излерге, аланы джашауда бардырыргъа керекди.

— Бизни Фермада кѣрюрсюз андан да кѣб саумасала,— деди Фатима («бизни ферма» деб ишлене тургъан комсомолджаш тѣлю фермагъа айта).

— Сизни фермада огъай, къалгъан фермала да сауарыкъдыла артыгъы бла,— деди Харун.

— Къойла барысы да джумушакъ джюнюлюлеге бурулукъ болурла,— деди Бекир.

— Хо. Алай'а таулада къарачай къойланы да джаярыкъбыз.

— Тейри, мен аны-муну да билмейме, джашау алааматдан алаамат болуб барады,— деди Бекир.

— Алаамат болуру энтда аллыбыздады. Бизни районда 1965 джыл хар джан башына бир джылгъа 1 020 килограмм сют, 157 килограмм эт, 366 гакгы, 19,4 килограмм джюн, 31 центнер мюрзеу, 195 килограмм тахта кѣгет джетерикди. Бу санладан огъуна да белгиледи джашауубуз игиден иги бола баргъаны,— деди Харун, хурджунундан чыгъарыб къаргъан блокнотчугъун ызына сала.

— Биз аланы барысын да баджарлыгыбызгъа сёз джокъду. Сенича коммунистле бизге кёб болушадыла. Мен къарт болсам да ишден къоркъмайма. Алай'а уруш болмай къалгъа эди ансы,— деди Къарча джашларына кёзюү-кёзюү къарай.

— Атам, бизни кърал башчыларыбыз урушну болдурмаз ючюн не мадарланы да этедиле. Бизге чабаргъа кюрешгенлени уа тишлерин уатырча къарыуубуз барды. Ол къарыуну барын да къан тёгюуге бурмай, адамланы джашау болумларын мындан да иги этерге хайырландырыргъа бизни правительствобуз хабба хазырды,— деди Харун.

— Тохда, тохда, тохда. Аскерлени юлерине ашырыб саутну, сабаны да джашауда хайырландырайыкъ дейди, алаймыды?— деди Къарча мардасыз сеирсине.

— Хо, атам, тюз анъылагъанса.

— Мен ёлюр тюгом чыкыгъан къарт болгъанма, кърал башчы ёмюрюмде алай айтыб билмейме. Керти да адамны джашаууна джан аурутхан тамадала айтырыкъдыла алай. Ай, аллах разы болсун дегин,— деб Къарча таза джюрегинден разы болду.

— Ол огъай, хар бир кърал кесини аскерлерин бошласын, саутун-сабасын кзурутсун, кесини ичинде адамларыны джашауларынын иги этген бла бирча, инджилиб джашагъан къраллагъа да болушайыкъ деб бизни партиябыз, кърал тамадаларыбыз алай айтадыла,— деб кюшду дагъыда Харун.

— Андан уллу адамлыкъ не барды. Аллай тамадалары болгъан кърал кыйынлыкъ керлюк тюлдю. Барыбыз да анъа темир багъана болургъа керекбиз. Турчу, Ахмат, кюйлагъа къара да кел,— деб Къарча кеси да ёрге тири кюбду.

«Атамы джюреги учунгъанлай хар нени да кесим этиб кюяйым дегенча эрлей кюбуб тебреученди. Бусагъатда да ол халгъа кирди шойду»,— дей, Харун кёзлери бла ийнакълай, Къарчагъа къарады.

СЕГИЗИНЧИ БАШЫ

Сурат

Кечени бир заманында Суратны телефон тауш уятды. Алай'а боран улугъан бла телефон зынъырдагъанны джукъу арасында айыралмай, джууургъан тюбуне бютюн да бек къысыдырлды.

Къоймаздан телефон дагъыда зынъырдады. Сурат энди орнундан дженъил къабланыб, къатында столчукъда телефонну трубкасын алды. Шахтаны десятигини ауазы къулагъына ачыкъ келди.

— Бешинчи лавада метан вентиляция штрекде бир процентге джетгенди. Лаваны ишин тохдатыб турама,— деб ол телефон бла ашыгъыш билдирди.

— Сен лаваны тохдатханлы неллай бир заман болады? — деди Сурат.

— Он минут чакълы бола болур.

Сурат къулагъындан трубканы алмагъанлай ёрге къоба:

— Бусагъат джетеим. Комбайнны ишин тохдат. Къалгъан ишлени барын да барма къой. Планыбыз мусхам болургъа боллукъду. Шахтагъа тюшерге меннъе машинаны хазыр этдир,— деб ашыгъыш кийине башлады. Уюкъларын тарта туруб столгъа кёзю джетгенинде, кечени ючюнчю сагъаты баргъанын эследи. Тонуну туймелерини барысын да дженъил этиб, кёзлюклерин къол джаулуугъу бла сюрте, юйден чыкъды. Кетиб къалады деб къоркъгъанча боран Суратны дженъине, джагъасына зыбыр къар бурчакъланы ашыгъыш къуйду. Джылы орундан айырылгъан санлары джызылдадыла.

Юйден шахтагъа джолу беш минутдан кёб болмаса да, Къарагъанданы боранын хорлагъынчы он минут огъуна кетди.

Шахтагъа тюшюучю кийимлени бериучюле рахат джукълайдыла. Сурат аланы уятхынчы да талай заман къо-

рады. Асыры ашыкыгъандан Суратха ол кийимлени кийиу узакыгъа баргъан аур иш тенгли бир керюндю.

— Бююн шахтагъа тюшген эдигиз да энди уа нек барасыз, джукъ затмы болгъанды? — деб сорду кийим бериучю кыатын.

— Заманын асыры аяб ишлеген инженер шахтада ишлялыкъ тюлдю,— деб джуаб бере,— аякларыма кургакъ чулгъау бармыды?— деб Сурат чулгаргъа хазырланды.

Кийиниб бошаб шахтагъа адамла тюшюучю джолчукыгъа барды. Суратны келирин билген машинист машинаны хазыр этгенди. Шахтагъа тюшюб бара да «метан нек чыкды экен, кыалай болгъан болур» деген сагышла джаш инженерни башын кючлегендиле. Вентилиация штрек бла бара ол, терт джанына не бек эс ийиб кыарады эсе да метанны бошлагъан чурумну бир да табалмады: хар зат орнундады, «алай эсе сора метан кыайдан чыкыгъанды да?!»

Лавагъа баргъанында вентилиация штрекде аны десятник, газны ёлчелеучю кыыз, лаваны начальниги сакылаб тура эдиле. Ала бары да Суратха кыайгылы кыарадыла. Сурат ол болумну эслемегенча эте, Вольф лампа бла метанны ёлчелеб, керти да бу халда шахтада ишлерге болмазлыгын анылады. Былайыны начальниги уа иши тохтагъанына асыры кыйналгъандан хыны бет алгъанды.

— Бу худжу метан амалтын мени планым толмай кыалады. Мен аны-муну билмейме, кыайдан да табыгъыз менне хауа табыгъыз! — деб ол Суратха джанды.

Сурат анъа джуаб бермегенлей десятникге айланыб:

— Митрофаныч, сиз сол джанын тинтигиз, мен онъ джанына кыарайым. Бек кысха заманны ичинде муну сылтаун табаргъа керекди. Смена керти да планын толтуралмай кыалады. Настя, сиз бютеу кутоклада хауаны ёлчелегиз. Ишлерге бусагъатда боллукъ тюлдю. Хауда метан 0,75 процентге тюшсе, лавада ташкёмюр кызаргъа менсиз да эркинлик

берирсиз,— деб Сурат десятник бла бирге алайдан энишге туюшду.

Ишлерге эркинлик берилгинчи ишчиле бирер джерде олтуруб уакъ-уакъ селешедиле. Къатлары бла оза, Сурат аланы селешгенлерин эшите барады.

— Шахтаны вентиляциясыны начальниги келгенден ары метанни кзуруруна ишек джокъду.

— Сагъат джарымны ишлемегенли кзурушабыз. Ишлей бир кирге эдик.

— Начальник джолдаш, тышында боран шош болмаймыды?

— Огъай,— деб Сурат ташкёмюр вагонла джорюючу штрекге чыкъды. Вагонла бары да кзурудула. Электровозну машинисти Суратны кёргенлей:

— Инженер джолдаш, сиз бюгюн бизни джалсыз кюяргъамы айланасыз? — деб селешгени сайын кёмюр джугъу бетинде акъ тишлери агъара сорду.

Сурат алайсыз да сагъышлыды. Планны толуюуна чырмау болуу, ишчилени джалларына кемлик тюшюрюу аур затды. Трестде иги инженерлени бирине саналыб, метандан хауаны дженъил тазалаялмай, Сурат негерлерине бетин не айтыб кёргюзюрюне сагъыш этеди.

Десятник бла ол, экиси эки джары айырылышдыла. Десятник джыллыгы келген адамды. Бу иште сынамы игиди, ол себебден Сурат аны не этерин айыртама деб заманын алдырмады.

Кёмюр алыууна хазырлагъан джерде Сурат вентиляция штрек бла бара барыб, штрекни кыйырында вентиляция эшикни ачылыб тургъанын кёрдю. Ким эсе да чыгъа барыб, эшикни этерге эслемей кериб кетгенди. Ол себебден хауа терс джары кетиб тургъанды.

Ким эсе да эшикни джабмай кетген бошкългъа Суратны ачыуу мардасыз къайнайды. Ол адамны эссизлиги амалтын шахтада талай заманы иш тохдады, аны амалтын Сурат

бююн эки айланыб бери тюшдю. Тюзю, кеси кечегиде бери тюше айланмай, десятникге «не болгъан эсе да бил, изле да чурумун таб» деб къояргъа боллукъ эди. Алай'а десятник кеси шахтагъа бютеу айлана тургъунчу кёб заман зыраф къораб, лава ишлемей турлукъ эди. «Десятниклени уа вентиляция эшикге къарамагъанлары ючюн тамбла кереклерин берирге тыйыншлыды»...— деб кёлюне келди.

Сурат лавагъа дженъил огъуна къайытды. Энди уа мында иш толусу бла барады. Лавадан рештакланы башха джанлары бла чыкъды. Комбайндан къалгъан ташкёмюрню вагонлагъа къуя тургъан, лаваны бегитген ишчилени джунчутургъа суймей, Сурат джаллаяракъ барады. Алай'а бирча къызыу ишлей тургъан ишчиле аны къайгъылы болгъанын кёрюб, кёлюн джазаргъа изледиле.

— Начальник джолдаш, сагъыш этмегиз, планны голтурлукъбуз,— дедиле. -

— Сау болугъуз.

Ишчиле аны халын анъылаб джюрегин джазгъанларына Сурат уллу разы болду. Бир-бирде атаны, ананы айтыб сёлешиучю, тышларындан хыны кёрюннъен бу адамла, бу къыйын эркиши иште керти да эркишича ишлей, кесин джюрюте билген къызын мардасыз джаратадыла, айтханын да суйюб этедиле. Бюгече да борангъа, къаргъа къарамай шахтагъа салыб келиб иш барырча этгени, аланы алларында Суратны сыйын бютюн да ёсдюргенди.

Сурат институтну бошаб, инженерлик этгенли эки джыл болады. Шахтаны ишин, ишчилени халилерин не къадар иги билир ючюн ол, джер тюбюнден чыкъмагъанча ишлейди.

Бюгече да шахтадан чыгъары келмеди. Джылы орну бла орундугъу кёзюне кёрюнсе да унутургъа кюреше, мылы шахтада къалды. Эртденбла нарядха барыргъа керекди, ол себеден тешине, кийине айланыргъа суймеди.

Шахтагъа бютеу айланыб энгда тёрт джанын тинтерге изледи. Алай этер ючюн джерни тюбюнде онбеш километри

айланыргъа керекди. Ол джолну этгинчи уа башынъа аз затмы келеди...

Джукъусу бѣлюннѣни ючюн болур, къулакълары шууулдайдыла. Асыры аурдан эки аягын кѣлтюрюб алалмайды, алай'а бу арт кюнледе аны джюрек къайггысы неден да аурду... «Ийнаннъан, ышаннъан адамынъ сѣзюне табылмаса, андан аур не зат боллукъ болур»...

Бара барыб Сурат къарасуучукъну джанына олтурду. Аны къарыусуз шыбырдагъаны гюрюлдеб баргъан Къобан сууну, аны джагъасында юйюн, адамларын, сабийлигин эсине тюшюрдю...

Ол шахтагъа айланыб бошаб онбешинчи горизонтха келгенинде, эртденнѣ алты сагъат бла джарым болгъан эди. Шахтада джюрюучю трамвайны келтиртиб, аны бла башына чыкъды. Кѣзлерин джарыкъ къамата, наряд джыйылыучю юйге барды. Анда адам кѣбдю. Кюле, накъырда эте, хапар айта ишге кѣзюлерин сакълайдыла.

Ишчилени тюрлю-тюрлю ишлеге юлешиб, этериклерин айыртхандан сора, Сурат сменагъа неллей бир кѣмюр къазылгъанын телефон бла сорду: сутканы ичинде 700 тонна кѣмюр къазылгъанды, план толгъанды.

Тамада инженерни кабинетине кириб, шахтада болумну анъа айтхандан сора Сурат кете тебреди, алай'а тамада инженер аны сабыр этдириб, аллыбыз ыйыкъда не зат ишле этирлерин айтды.

Сурат кабинетден чыгъыб, наряд юйге да къайыта, юйюне айланды.

Кѣбно кѣрген, кѣбно билген уллаяракъ шахтачы Иван онъ къолундагъы шахтер лампачыгъын сол къолуна ала, Сурат бла джылы саламлашды. Къалгъанла да бир-бир келиб къолун тутдула. Сурат ала бла джарыкъ саламлаша чыкъды.

Шахтачылагъа кесин алдыртмакълыкъ инженерге уллу сыйды, алай'а ол алай тынч болмагъанын Сурат биледи. Ин-

женер болуб бери джанъы келгенинде, анъа шахтачыла ийнанмагъанлыкъ этгенлерин да унутмагъанды...

Иванны инженер диплому болмаса да шахтаны ишине усадады. «Айырма шахтачы» деб да анъа аны ючюн аталгъанды. Иван эшикден чыгыб баргъан Суратны кёргюзюб, тегериндегилеге кез кыса, ышарды.

— Сиз мен билгенча билсегиз эди бу кызычыкыны. Шо мени кызым горняк болса не бола эди. Ма бу кызыча болса. Кюреше бездим шахтаны чотундан окъу деб. «Мен кинода ойнаучу артистлик окъурукъма» деди да кетди. Билеме, ол да игиди, алай'а шахта мени джаныма-къаныма да синъненди да хар кимни да ол ишге тартаргъа суйюб турама. Неда болгъа эди да, мени Суратча бир ёхдем кызым болгъа эди,— деб Иван керти термилгенин айтды.

Хар сёзю бирер алтын болгъан адам да сёзге Иванча кызыгъанч болмаз. Бу джол'а бу кызыны юсюнден сёлеширге излегиине кёбле сеирсиндиле.

— Да не зат этгенди да аллай бир бу кызы? — дедиле билмегенле.

Иван кысыха чал мыйыкчыкъларын сылай, ышаргъаны огъурлу бетин андан да огъурлу эте, арлакъ атлаб узун шиндикте олтурду. Къалгъанла да кими чегелей, кими ёрелеб аны тегерегин алдыла. Иван сагъатха къараб сменагъа киргинчи энтда заман болгъанын билди. Сора джетгенине айтыргъа излеб тургъан хапарын башлады.

— Ма бу къарачай кызычыкыны институтну бошагъанлай ишлерге бизге, «Кировугольтрестге», джибергендиле. Талай айны 30-чу шахтада ишлегенден сора аны бир джеринде авария болургъа джетиб тургъанын айтхандыла. Сурат алайгъа кимден да алгъа баргъанды.

— Ишлеген бир тынчды деб ашыгыбмы айлана эди экен? — деди джаш шахтачылары бири.

— Тохда, ашыкъма, оюнну кёрюрге,— деб биягъы Иван кез кыса, дагъыда башлады.

— Барса уа аллайгъа барсын. Шахтада керти да авария болурча кьоркьуу чыгыб тура. Сурат алайда болумну дженыл анъылагъанды.

— Да не болгъан эди да сора шахтагъа? — деб биреу тѣзалмай ашыгыб сорду.

— Болуб'а не болгъанды. Кѣмюрю алыныб бошагъан джер, бу шахталада отха кьоркьуулулугъун кесигиз билесиз. От тюшмез ючюн алайгъа батмакъ суу джибериучюлерин да билесиз. Быргы бла аллай батмакъны къачан эсе да шахтагъа ийген заманда быргы керилиб, штрекге батмакъ къуюлуб къалгъанды.

— Сора аны ючюн не боллукъду да? — деб бу эки-юч кюнде ишге джанъы джарашхан бир джаш шахтачы сорду.

Иван хурджунундан къагъыты бла карандашын чыгъарыб, сызла тартыб анъылата башлады.

— Ма шахтаны ичи. Ортасы бла кѣмюр ѳзек былай барды. Аны эки джаны джолладыла — штрекле. Бир джаны вентиляция штрекди, бир джаны штрек бла да кѣмюрню ташыгъан вагонеткала джюрюйдюле. Кѣмюрню тѳртгюл тутуб ала барадыла. Аны алай алыр ючюн'а вагонеткала джюрюген штрек табадан печь айырадыла. Печь десек да ол, эки штрекни бир-бирине ачарча бир коридор болады. Анъа врубмашина бла транспортер сыйыныргъа керекдиле.

Хы, да сеньѳе айыртама деб созуб ийдим хапарымы. Мен башында айтханча, штрекге да, ташкѣмюр къазар джерге да батмакъ къуюлгъанды. Ол коридоргъа джайылмаз ючюн вентиляция штрек бла коридорну арасында бетондан тыйгыч ишленнѳенди. Алай бла талай заманланы тура тургъанды. Коридорну башха штрекге чыкыгъан джанында уа ташкѣмюрю къазылмай къалгъанды. Алай бла бир джаны бетон бла джабылгъанды, бир джанында да къазылмагъан ташкѣмюр болгъанды, ортасы дорбунлай къалгъанды. Ол джерни кѣмюрюн къазар ючюн коридорну неда печни, къазылмагъан джанын къазыб вагонеткала джюрюучю штрекге

чыгъаргъа керек болгъанды. Ма бу бизни шахтача, категорияны тышында болгъаннъа саналгъан шахталада ташкёмюрню къаза, печни тубюнден ёрге кирирге джарамайды. Былайда ўа бютюн да бек бу эки джаны да бителген газ машокну ичинде не болгъанын киши билмегени себебли да къоркъуўлу эди. Аны ичинде суў да, метан да джыйылыргъа боллукъ эдиле.

— Сора къаллай амал табхандыла да? — деди биягъы джаш.

— Ол бетон тыйгъычны тешиб, печге къараргъа керек болгъанды. Аны атылтыб чачуў барындан да тынч эди, алай'а аны тегерегинде хаўада метан төрт-беш процент болгъаны себебли не кесек джилтинчик тюшсе да метан шахтаны атылтырыкъ эди. Аны тышында да «печни» ичинде хаўагъа метаны къаллай бир проценти къатышханы да белгили болмагъанды, ол да ишни къыйын, къоркъуўлу этгенди.

— Бу ишни къолгъа ким алады? — деб начальник адамлагъа къарагъанында кёбле разылыкъларын билдиргендиле. Алай'а ол ишлеге къараўчуланы тамадасы:

— Бу мени ишимди, мен барама,— дегенди.

Джанъы келген бурмачач инженер къызчыкъ аны да, трестни начальнигини да кёзлерине кёзюў-кёзюў къарай, не зат эсе да айтыргъа излегенди. Сора ол сагъат начальникни къатына барыб:

— Начальник джолдаш, эркинлик беригиз, ол ишни мен этеим,— дегенди.

— Ол къыйын ишди, сен джашса...

— Билеме, алай'а мен джанъызма. Ол уллайгъан адамды. Сабийлери болурла...

Начальник не джуаб этерге табмагъанды. Хар ким къызны таўкеллигине сеирсиннъенди. «Бу керти да бизден кереме»,— деб кёб шахтачы бир бирине къараб ышаргъанды.

Авария ишлени тамадасы шахтагъа тюшерге хазырлана, джюреги къызгъа халал болуб:

— Огъай, сау бол. Мен ишлегенли джыйырма джылдан атлады. Мен этерикни алкъын биреу этмегенди. Сен джашау-гъа джангы къошула башлагъанса. Джашау сение менден эсе кѣб керекди. Не уа мен ары ёлюргеми барама. Биз къоркъгъан къоркъуу джокъ эсе уа, — дегенди.

— Начальник джолдаш, авария ишле барлыкъ джерге 700 кубометр хауа ийигиз, мен тюшеим. Мен юренирге керекме, — деб биягъы Сурат ал бермей тохтагъанды. Андан башын алалмазын билиб начальник эркинлик бергенди.

Ол бетон тыйгычны уатыр ючюн тюрлю-тюрлю ишле суткала бла бардырылгъандыла. Алагъа Сурат башчылыкъ этгенди. Қъоркъуусуз кѣмюр алырча болгъанды. «Ол кюнден сора кесими инженерге санадым», — деб Сурат кеси да алай айтады. Трестни начальниги уа чакъырыб шахтачылада адетча, тюрлю-тюрлю накъырдала бла анъа разылыгъын билдиргенди. Шахтачыла да кеслерине Суратны керти тенъне санагъандыла. Бизни шахтада алкъын аны хапарын билмей турадыла, — деб Иван биягъынлай кѣз къыса, тилин да чаркъ этдире, ёрге турду.

Джыйылгъанла, джангы кѣргенча, Суратха башха кѣз бла къарадыла. Аны уа аладан хапары болмай, шахтачыла бла арлакъда нени эсе да юсюнден къызыу сѣлешеди.

Смена бошалабы, шахтадан ишчиле чыгъа башладыла. Чыккъан чыккъаны да, тышындагъыла да кѣзлери бла Суратны ийнакълай чачылдыла.

Ючюнчю бис шахтаны вентиляциясыны начальниги Суратны бюгюнню иш кюню инъир беш сагъатда бошалды.

Сурат юйуне келгенинде кесини аты бла эки письмону кѣрдио. Конвертлени тышларында хатладан, ала кимледен болгъанларын билди. Бир письмону алыб аягъына дери къуача окъуду. Бирин'а къолуна ала тебрегенлей, оту болуб кюйдюргенча эрлай ызына атды. Бютеу санлары джызылдаб титиреди...

Қъолундагъы письмо юлеринденди. Аны эгешчиги Фати-

ма джазгъанды. Тюбюнде уа «Фатима бла Ахмат» деб кьол салыннъанды, дагъыда: «Ахмат былайда тюлдю, алай'а мен кьол салгъан джерде аны кьолу салынмаса болмайды»,—деб биягъы гынтдылы Фатима алай кьошады. Сурат ышарды. Юлеринде бютеу барысын да эсине тюшюрдю, кезюне кергюздю. Атасыны кьошха баргъанына, Ахмат бла Фатиманы да кьошха чыкьгъанларына сеирсинерек болду... Эм гитче кьарнашчыгъы Муратны кезюне кергюзюб, кьойнуна кысары келди. Кеси уа гитче заманындача анасы Джандетни тобугъуна башын салыб, несин да унута, бир кесекчикни турур эди деб талпыды...

«Къарачайда шахталагъа кечерге керекди. Къайда ишлем да не башхасы барды, юйюбюзге джууукъда болсам игиди»,—деб келюне келди. Письмода атасы Къарча Розаны юйге кьояргъа унамай тургъаныны юсюнден да джазылады. «Джазыкъ атам, амал табса бизни барыбызны да не зоотехникле, не мал дохтурла этерик эди»...

Столда джатхан письмо уа Суратны джюрек джауун ашайкы. «Ачайыммы экен? Алай'а ачханлыкъгъа, ачмагъанлыкъгъа да не файда»...

Сурат электроплиткагъа шайнекни салды. Столда письмогъа кез джетдире, эки кьолун да артына этиб шифоньерге таянды. Письмогъа не къадар къарамайма десе, ол къадар къарары келеди. Акъ кьардан кебиннъе бёленнъен кьотур дуббурлагъа терезеден кезлери чыракъ бара, письмону иесини юсюнден кёб зат эсине тюше, биразны сагъышха кетди...

Гитчеликден огъуна да ол бла Сурат бир элде ёсендиле, бир школда окъугъандыла. Сюймекликни юсюнден сезню эм алгъын Сурат андан эшитген эди. Ол сёз кызыны джюрегинде уя ишлеб, семиз джерге тюшген урлукъ бюртюкча кюнкюнден джашнаб, чагъыб башлады. Институтну бошагъанлай бир юй болургъа оноулашдыла, алай'а не келсин...

Плиткада шайнекни къайнаб тегюлген таушу Суратны сагъышын бёлдю. Шайнекни тюшюрсе да аузланыр къайтгы-

лы болмады. Джюрекни къайгы басса, ичинъе аш къайдан барсын...

Бир кере письмогъа узала башлаб, дагъыда ызына турду. Алай болса да таукеллениб «боллукъ бирди» дегенча конвертни башын джырта, джюрегини ургъан таушун ачыкъ эшитеди. Къалай окъугъанын да билмегенлей аягъына чыкъды... Сора кёзлери алас-булас кёре, санлары кыйылыб, диваннъа таяннъанлай эшик къагъылды.

Сурат эшикни ачханында инженер нёгерлери Екатерина Васильевна бла Сабыр Тугельбаевич кирдиле. Ала къуанч келтиргенча, юнню ичи ол сагъат джарыды.

Кирир-кирмез Суратны мыдах кёргенлеринде Екатерина Васильевна аны вальсге буруб, Сабыр Тугельбаевич да радиоланы сокъдуруб тебретиле, Алай'а бир кесекден ашыкъгъанларын айта, тебсеуню тохдатдыла.

— Катюша, Сабыр, олтуругъуз, шай ичеик,— деб Сурат столгъа саутланы ала башлады (худжу письмо энтда кёзюне тюртюлдю).

— Суратчик, огъай, бизни сакълаб турадыла. Сени элтирге келгенбиз,— дедиле бир ауздан.

— Къайры?

— Клубха.

— Клубда бюгече не барды?

— Не зат болса да бир зат болур. Тебре...

— Мени бюгече бир джары барырым келмейди. Кечигиз...

— Огъай, сен бизден кечгинлик излерден озгъанды чот. Тебре.

Сурат керти да къоймазларын анъылаб шифоньерден кийимлерин ала башлады. Бираздан ол, башха юйден кийиниб чыкъгъанында:

— Тамам профессоргъа ушадынъ,— деб Катя накъырда этди. Сабырны уа башха тюрлюрек къарагъанын эслегенинде Сурат джунчуяракъ да болду.

Кертиси да, аны наныкъ бетли ариу этилген чебгени се-

миз да, арыкъ да болмагъан этин таб къабыбды. Акъ джагъасы акъ бойнун бютюн да ариу кѣргюзеди. Дженълери тугел бууунуна джетмейдиле, ол себеден сол бууунунда гитче алтын сагъатчыгъы къолу кымылдагъаны сайын джылтырай, джукълана турады. Аягъында къара туфлилери аны орта бойлу сюегин мийигирек кѣргюзедиле. Бурмагъа тартхан ариу чачы бла кѣзлюклери уа керти да Катя айтханча профессоргъа ушатадыла.

Клубха баргъанларында Сурат иги кесек адамны кѣрдю: шахтачыла, инженерле, башха къуллукъчула. Ючюсю эшикден киргенлеринде олтургъанланы кѣбюсю кѣзюу-кѣзюу ала бла джылы саламлашдыла. Сурат нѣгерлери бла шиндикге олтурду.

Бираздан шахтачыланы комсомол организациясыны секретары Джетибаев Сабит сценада кафедрачыкъны джанына чыкъды. Бир къолу бла ол кафедрадан тута, бир къолуна да къагъытны ала, даурну сѣл болурун сакълай, джыйылгъанлагъа къарады. Ала да шум болдула.

— Джолдашла, биз бюгече былайгъа кимни «балахы» бла джыйылгъанбыз десегиз, Суратны «балахы» бла джыйылгъанбыз.

Олтургъанла харс урдула. Сурат'а «кесим билмей тургъанлай керти да бир балах этибми къойдум» деб тиерсиз джунчуду. Олтургъанла аны алайлыгъын эслеб харх болдула. Катя бла Сабыр да алагъа къошулдула.

— Айтханымча, терслик Суратдады. Ол джыйырма бла беш джылны мындан алгъа бюгюнню кюн туугъаны себбли, аны кеси унутханы себбли биз, комсомолчула бла джаш тѣлю, аны былайда алгъышлаууну кесибизге борчха санайбыз,— деди биягъы Джетибаев. Анъа харс урдула.

— Джыйылыуубузгъа президиум айырайыкъ деб кѣлюме келеди.

— Тюз айтаса. Биринчиге Суратны. Андан сора белгили алчы шахтачыбыз, комсомолчу Василий Денисенко, инженер-

ле Екатерина Васильевна бла Сабыр Тугельбаевич, комсомол организацияны секретары Джетибаев Сабитни, библиотеканы тамадасы Клара Коганны,— деб биреу кандидатурала берди. Алагъа бары да разы болуб къол тутдула.

Айырылгъанла орунларына олтурдула. Джетибаев биягъы кафедрогъа барды.

— Джолдашла, былайда биз Суратны джашау джолуну юсюнден доклад этерик туюлбюз. Анъа алкъын эртдерекди. Сурат джолун кѣб болмай эндиледе башлагъанды. Мындан ары ол джол бютюн да джарыкъ, бютюн да кенъ боллугъун биз да, кеси да билебиз. Бюгече былайда биз, нѣгерибиз кеси туугъан кюнюн унутса да аны эсине салыб, хар барыбызгъа башха-башха къайгъырыб тургъан Коммунист партиябызгъа разылыгъыбызны айта, бюсюреу эте чачылыргъа джыйылгъанбыз. Кѣремисиз, ма Сурат кимди. Совет властха дери джалчылыкъ бла келген таулуну кызыды. Бююн'а ол къралны эм уллу шахталарыны биринде инженерди. Былайда ол тургъанланы барынъы джашау джолу да алайды.

— Тюз айтаса, Сабит, тюз айтаса.

Сабит дагъыда башлады.

— Экинчиси, кѣремисиз ма былайда олтургъанлада ненча миллетден адам барды. Алай'а мен бу миллетден, сен ол миллетден деб кишини эсине келмейди. Барыбыз бир юйдегича ара джашаугъа ойнай-кюле урунабыз. Бизни бир ахлуча джашата, барыбызгъа эркин джол ачхан партия ёмюрлеге джашасын, джолдашла!— деб ол сѣзюн бошар-бошамаз бары харс урдула.

Андан сора Василий Денисенко сѣз алды.

— Джолдашла, Джетибаев айтхан сѣзле бары да тюздюле. Туббе тюздюле. Горнякланы ишлери тынч болмагъанын билесиз. Ол къыйын ишни кесине джашау джолгъа сайлаб алгъан тишируу керти да адамлыгъы, тирилиги болгъан тишируу болгъанына ишек джокъду. Аллайны шахтачыла бек джаратадыла. Сурат'а керти да толу инженер болгъанын та-

нытханды. Биз, шахтачыла, Суратны сыйын аны ючюн артыкъ да кѣлтюрербиз. Мен анъа шахтада ишлеген ишчилени атларындан узакъ ёмюр излеген бла бирча, ишинде да бет джарыкълы болурун излейме.

Бары харс урдула.

Дагъыда талай адам алгъышлады.

Эм артында Сурат сѣз алды.

— Багъалы тенълерим! Сиз меннѣ бюгече этгенигизни, мени ючюн деб былайда багъалы заманыгъызны алдыргъаныгъызны, мени юсюмден айтхан джылы сѣзлеригизни ёмюрюмде да унуталлыкъ тюлме. Ала бары да мени игилигим ючюн айтылмагъанларын билеме. Ол себебден айтылгъан иги сѣзню, мени адам этиб аякъ юсюне салгъан партияны керти помощниги комсомолгъа буюрама. Сау болугъуз,— деб олтурду.

Андан сора Суратха саугъала бериу башланды. Къараб къарагъынчы столну юсю тауъа къаланды.

— Джолдашла, сѣлеше-сѣлеше аузубуз бираз къургъакъ-сыгъанды. Суратны саулугъу ючюн барыбыз да ресторанныа барыб аузубузну бирер кюйдюрсек къалай кѣресиз? — деди Джетибаев.

— Тебре аллыбызда,— деб бары да хазырлыкъларын билдирдиле.

Нѣгерлери Суратны юйге ашырыб ызларына къайытханларында кечени онеки сагъаты бола кетген эди. Джукъусу келмейди. Уллу терезеден ургъан ай джарыкъ юйню ичин кюнча джарытханды. Сурат лампа джандырмай, тешиннѣен да этменлей диванныа олтурду. Биягъы письмо джюрек джауун ашай, столда джатады. «Аны джазгъан адам бла бюгече клубха джыйылгъан адамланы кертиликлери бир-бирлеринден къалай узакъды»,— деб Суратны кѣлюне алай келди. «Аны биле эсень джюрегинь андан нек айырылмайды да»,— деб дагъыда кеси кесине чамланды. «Акъыл бла суймеклик бир-бирине къаршчыдыла деб керти айтадыла»,— дей,

Сурат дивандан ёрге кьоба, лампочканы джандырды. Не этгенин да билмегенлей столда джашил кьатапа тышлы альбомну ача башлады. Чынъ аллындагы сурат студент нёгерлерини, аланы окьутхан доцентлени, профессорланы суратыды. Андан ары ача баргъанында тюрлю-тюрлю джерледе нёгерлери бла кесини, башхаланы да суратларына кёзю джетди. Дагыда ача барыб кеси джанъыз тюшген бир суратда тохдады. «Чырайлы адам кёреме» деб кьарагъан анъа алай айтырыкъды. Суратны акъылы кьарама десе да джюрегин айыралмай иги кесекни анъа кьарагъандан сора альбомну джабды. Не ючюн эсе да трюмону аллында да биразны сюелди. Андан сора да бираздан папкадан ариу кьагъытны алыб столгъа чёкдю. Талай заманны эки кьолуна сакъалы бла таяныб, сагъышха кирди. Джаш джюреги кьалайлагъа джетиб къайытды, къайдам... Автомат ручканы перосуну кьаблауучун алды. Алай'а аны дагыда джабыб, кьагъытны да аллындан арлакъ тюртдю. Ёрге кьобду. Юй тубюнде бир-эки айланыб дагыда ызына олтурду. Бу джол'а кьагъытны аллына таукел тартыб, джаза башлады:

«ИСМАИЛ!

Джазаргъа керек болмагъанлай джазгъанымы билеме, алай'а бир-бирде акъылгъа джюрек бой бермейди... Талай джылны сёзюбюз сёздю деб туруб, сёзюнью теблеб кетгенинъи унутургъа кесимде къаруу табалмайма... Экили сёлеше билмейме. Ол себебден тюзюн айтыргъа излейме: мени джюрегим сеннъе илешгенча энди кишиге да илешаллыкъ болмаз. Аны бла бирча, сени кёрюб болмагъанымы да ачыкъ айтама.

Сен меннъе «сенсиз джашаялмайма» деб джазаса. Ол сёзлени джазгъан заманында кеси-кесинъден уялгъандан бетинъе джылыу урмай кьалдымы!? Алай'а бу сорууну мен бош сорама: бетине джылыу урлукъ адам юйюнде тишируу тургъанлай башхагъа алай джаза турурму?!

Адамлыгъынъы меннѣ белгили этгенинъ ючюн сау бол. Сен мени суймеклигими теблегенча, сенинъе ышаныб сени юй-юнъде тургъанны суймеклигин мен теблеяллыкъ тюлме. Таб, ол адамдан кесинъи бош этсенъ да, энди сенден меннѣ джокъ, менден сенинъе джокъ..

Джолунъ мамукъдан...

С.»

ТОГЪЗУНЧУ БАШЫ

Бизни джолдузубуз

Хамит элге тюшюб завхозну болушлугъу бла фермагъа агъач керекни ийгенден сора юйлерине бармай, колхозну конторуна ашыкъды. Кесини нѣгерлери — аслам адамны къатында юреннѣенине тюл эсе, былайда къуу-шуулукъ аны сеирсиндирди. «Хар ким ишге чачылгъанды», — дей, ол Сеит олтуруучу кабинетни эшигин ачды. Аны ичинде Сеитни тѣгергине джыйылыб кѣб адам олтурады. Хамит эшикни ачханында, ала башлары бла саламлашыб, дагъыда алларында къагъытларына кѣз ийдиле. Аланы ишлеринден бѣлгенине тартына, кереклисин ол Сеитни къулагына айтды.

— Джолдашла, бир кесекге бѣлеим мен сизни, кечигиз. Комсомол-джаш тѣлю фермабыз ишлениб бара турады. Правлениени, партбюруну членлерини да кѣбюсю былайдасыз. Ферманы мекаямларыны башларын не бла джабабыз? Хамит аны къайгъысындады, — деди Сеит.

Хар ким сагъыш бет алды.

— Да тейри, салам бла джабарыкъ болурбуз, ансы джаны юй ишлеген кѣбдю да башха зат табылгъаеди, — деди тамада бухгалтер, аллында къагъытха бир бош санланы джаза.

— Огъай, энди ол буруннъу халны унутургъа керекди.

Къарачы, бу элни шахардан не башхасы барды: къанджал, шифер, къошун башы болмагъан, мияла коридору болмагъан хазна юй табарыкъ тюлсе. Сора аллай элни саламбаш фермасы болса джараймыды?! — деди анъа зоотехник Харун, чуругъуну ичинден башы чыгъыб тургъан къамчисин ийилиб ары баса.

— Харун тюз айтады, алай'а бусагъатда бизде болгъан шифер кесек джетерик тюлдю. Табаргъа уа керекди. Мен кесим талай кере аны юсюнден районнъа баргъанма. Райисполкомну тамадасы «бираздан бир амал чыкъса кёрюрбюз» деген эди,— деди Сент. Сора аллында къагъытха нелени эсе да джаза башлады.— Сен, Хамит, райисполкомну тамадасына бар да бу къагъытны бериб, болумну айт,— деб джазыб бошаб Хамитге узатды.

Хамит кереклини табмай ишге чырмау чыгъады деб асыры къайгъылы болгъандан алайда не айтылгъанын, не этилгенин да билмегенлей акъырын саламлаша, чыгъыб тебреди.

Районнъа машина сакъларгъа баш орамгъа айланды. Кеслерини юй таба къарагъанында «Арабин, анам бусагъатда не эте болур, аурумай тургъа эди» деб кёлуне келди. Юйге дагъыда кёзю джетди. Элни узунуча баргъан экинчи орамда тизилген юйле бары бирча тёртгюлле, башлары да шифер бла бирча джабылгъанлары себебли, кесинъи юйюню кенъден къараб танымакълыкъ къыйынды. Алай'а Хамит юйюн кёзлерин къысыб тургъанлай да табарыкъды.

Юйге кириб, ёретин анасын бир кёрюб чыгъары келсе да ишине асыры ашыкъгъандан эки аягъы джер тутмай, ол машина сакъларгъа гюрбеджини къатына чыкъды. Кёб да турмагъанлай Къарачай шахардан келген автобусха миниб районнъа кетди.

Автобус Къобан-Калаус каналны ишлене тургъан джерине тюгел джетгинчи Хамитни къатында олтуруб баргъан бир къартчыкъ:

— Кёремисиз, ол мийик бетон багъаналаны? Ма энди ол

теренде бара тургъан Къобанны бери бурлукъдула, багъаналаны башы уа кѣпюр боллукъду. Бу канал джетиджыллыкъны аягъына битерикди. Ол битсе уа, ай, къой сен... 60 минъ гектар джер сугъарыллыкъды, ненча элге, шахаргъа джанъы шыбыла чыракъ салынныкъды. Бу машина кючден сеир зат болурму ха? — деб кишиден джуаб да излемегенлей терезеден башын ийилтиб, джер къаза тургъан экскаваторгъа къарады. Къалгъанла да бу уллу ишге андан аз сеирсине болмазла, алай'а ала аныча тышына билдирмейдиле.

Хамит райисполкомгъа баргъанында, секретарь тиширүү тамаданы бир колхозгъа айлана кетгенин айтды. Ишинден сагъышлы болуб тургъанлай Хамит узун коридорчукъну онъ джанында, эшик юсюнде талай адамны кѣрюб туракълады. Аланы сѣлешген сѣзлерине къулакъ салды. Ала да шифер алыргъа келген адамла болгъанларын сезгенинде, къатларына сюелиб кѣзююун сакълаб тохдады.

Райисполкомну тамадасыны заместителине кириб чыкъгъанланы кѣбюсю къуаныб чыгъадыла, алай'а бурунлары салыныб къайытхан адамла да кѣрюнедиле.

Хамит киргенинде председателни заместители анъа не керекди деген халда къарады.

— Мен Ленин атлы колхозданма. Биз джанъы сют ферма ишлейбиз, аны башын джабаргъа не шифер, не къошун керекди,— деди Хамит.

— Ашхы улан, къанджал берсек аллыкъмыса? — деб ышарды заместитель.

Хамит аны накъырда этгени бла, кѣлю бла айтханыны арасын аныылаялмай кѣзюне джити къарады. Аны эслѣб заместитель:

— Эски юйледе турургъа киши да суймейди, хар ким джанъыча джашаргъа излейди. Аны тюз этедиле. Мекам ишлерге керекли затны барын да табдырыб бармакълыкъ алай тынч тюлдю. Сиз фермагъызыны башын не бла джабсагъызы да джарарыкъды, юй башына салам джаб деб бир адамгъа

да айтыр къарыу джокъду,— дей, сёзюбюзню бошадыкъ дегенча, заместитель столда тургъан «Беломор» пачкадан бир папиросу ал бурун анъа узатыб, кесине да бирин алыб, сернек тартыб къабындыртды.

— Мекиям башны кыйын табылгъанын мен да билеме, алай'а джанъы ферма ишлеб, аны башын да салам бла джабыб кыймакълыкъны табсыналмайбыз,— деди Хамит.

— Ашхы улан, сени бла сёзюбюзню бошагъанбыз, алгъын адам мекиямланы башларын тындырыб, мал мекиямланы башларына артда кечерфиз,— деб заместитель «энди келлик келсин» дегенча эшик таба къарады.

Саламлашыб кетгенден ары Хамитге зат да къалмады. Андан чыкъгъанында Хамит къалай этерге билмей тентиреди. Нёгерлерине джукъ баджаралмай къайтхандан эсе, ёлсе анъа разыды. Ол къайыта барыб комсомолну район комитетине кирди. Бютеу болумну аллындан артына дери тизди.

— Да сиз сора ол тукъум ашхы ишни башлаб бизге айтмай нек тургъансыз? — деб сорду райкомну секретары Даут.

— Битдиргинчи кычырыб айланыуну суймейбиз, — деб джуаб берди Хамит.

— Огъай, терссе!

— Да алай да болур.

— Сиз иги ишни башлагъансыз, сау бол, джаш тёлюню тегерегинъе джыя билгенинъе,— деб Даут столну юсю бла узалыб Хамитни къолун тутду.— Энди шиферни неда этиб табаргъа керекди. Алай башламгъа чырмау болургъа джарамайды. Мен партияны секретарына да, райисполкомну председателине да барайым,— деб Даут ёрге къобду. Телефоннъа узала да бир башлады, дагъыда къолун силкиб эшик таба атлады. Ол эшикни ары ачаргъа тюртгенлей «боллукъмуду» деб андан биреулен Даут тюгел да эркинлик бергинчи кабинетге кирди. Алай'а къараб Хамитни кёргенлей джаллар къайгъылы болду. Дагъыда кетиб къалыргъа ыйлыгъыб туракълады. Даут аны къатыш стол таба атлады.

— Сен биягы ишни юсюнден келе болурса. Мен ол джолда да айтханма сеннге, ишни колхозугъузда учу-кыйыры джокъду деб, ма Хамитни нѳгерлери бла сен да ферма ишлесенъ не болады. Бизде сеннге иш джокъду,—деб эшикте чыгъа башлады.

Кирген джашны кѳргенлей Хамит тюшюммюдю-тюнюммюдю деб бек сеир болду. Кеси да аны ызындан коридоргъа чыкъды.

— Абрек, сенмисе, огъесе джанъыламамы?

— Огъай, джанъылмайса, Альберт менме,—деди ол адам. Сора бир кесек къараб, Хамитни ишге кийген кийимлеринден джийиргеннгеенча, артына ыхдырылыб, мыйыкъ тюбюнден ышарды.

Хамит дагъыда кесине ийнанмагъанча анъа джити къарады. Алай'а къараса къарасын, Абрек бла Альбертни бирбирине ушагъан не затлары барды! Сегизинчи классда аны бла бирге окъуй туруб, школдан тохдаб къалгъан Абрек кѳзюне кѳрюндю. Олсагъатда аны кийиннгеенини къалгъанладан башхалыгъы джокъ эди, бусагъатда уа аты тюрленнгеенча кеси да тюрленнгеенди. Къара бурма сакъалы хончалары бла бютеюдю. Базыкъ эринлерини башында иникте къара мыйыкъчыкълары сѳлешгени сайын, къыл джыланчыкълача ары-бери бююледиле. Башында кѳк чындай бѳркюн бурма этдирилген чачы ѳрге кѳлтюргенди. Боялгъан къашларын ийната сѳлешгени сайын, чындай бѳркю тюшюб кетерлей къымылдайды. Кѳнчек бучхакълары асыры тардан, ала бла бутуну арасына сынъар сернек сыйынмазчады. Джюрек сурат салыннгеан тюксюз кѳкюреги бели бошланнгеан кѳлегини ачылгъан джагъасындан дух ийис этеди. Абрек, огъай Альберт, Хамитни кесинден энишге кѳрюб сѳлешгени ачыкъды. Кийине билмеген нени билликди дегенча Хамитни юсюнден акъылы алайды.

Хамит аны ишексиз таныб бошагъанды. Ол Абректе:

— Алан, къайда кърюнмейсе? Элде нек джокъса, атыны уа нек тюрлендиргенсе? — деб сорду.

— Элде культурный адамгъа джашау джокъду, разве ты не знаешь?! Мени духовный потребностум'а аны теньлиди, видишь,—деб омакъ таякъчыгъын Минъи-Тау таба бурду. Атымы тюрлениуюн'а неге сораса. Къарангы атала, аңала алгъын ат атаймы билгендиле. Ну их к чорту, эски атланы... то ли дело Альберт... Альберт самый культурный атды. Къызлагъа ыйлыкъмай айтырыкъса,—дей потолокда нени эсе да къргенча кезлерин ары-бери ойнатды, бурнун кекге тутду.

— Не ишлеб джурюйсе? — деб сорду Хамит.

— Иш'а кѣб да барды, алай'а доходный местечко излейме ансы. Я не такой дурень, билемисе, как ты,—деб тилин чаркъ этдирди.

— Мени сениге айтырым: джоулгъанса, Абрек,—деб Хамит алай айтханлай, къатлары бла озуб баргъан къызла Абрек деген атны эштейдиле деб ыйлыкъгъандан Хамитге «тсс» деб бармагъы бла тийиб эринлерин кѣргюзтдю.

— Джоулгъанса, Абрек, мындан амангъа кетгинчи кел бизге, бизни бла ишле, адам болурса,—деди биягъы Хамит.

— Дураков тут нету, знай об этом,—деб Хамитге алай айтыб, ары айланыб бир къызгъа черс береме дегенлей, чындай бѣркю тюз къызы аякъларына тюшдю. Къыз кесин тыялмай джашха селеке къараб къюлгенинде, къалгъан къызла да андан хутдур болдула. Анасыны къолундан тутуб баргъан бир гитче къызчыкъ бармакъчыгъы бла Абрекни кѣргюзтюб:

— Ання, ол циркде ойнаучу олмуду? — деб соргъанлай, хар ким андан да бек харх этдиле. Альберт къызланы къатында алай хыликгелик болгъанына ыйлыгъа, кесин амалсыз ышарта, Хамит бла да саламлашмай, арты бла коридордан чыкъды.

Ол ташайыб кетгинчи Хамит ызындан кѣз къакъмай къа-

рады. Кёзлеринде джашны джазыкъсынмакълыкъ бла бир-гелей, аллай джашауҕа джийиргенмеклик хал танылды.

Коридорну ол къыйырындан мычымай Даут кёрюндю. Хамитге джарыкъ ышарыб ол:

— Эшда, Хамит, джолубуз бола болур. Бу эки-юч кюнню ичинде кёб шифер келликди. Райкомну биринчи секретары кёрюрбюз дегенди.

— Къайдам, кёрюрбюз дегенни къуйругъу узун болуб къалмагъа эди,— деб Хамит салпыланды.

— Огъай, Казим айтханын этмей къоймаз,— деб Даут Хамитни кёлюн басды.

Хамитни атасы къазауатда ёлгенден бери анасы Залихатны джюреги ауруу табыб къалгъанды. Ол себебден Хамит джукъгъа кетгенлей кёлуне не аман сагъыш да келгенлей турады. Фермагъа чыгъаргъа ашыкъса да Хамит юйлерине къайытмай кетелмеди.

Алкъын къабакъ эшик салынмагъан арбазына кире, Хамит юйде сёлешгенлени эшитди. «Эшда, анам ёре болур». Юйге киргенинде Хамит Нинаны анасы Акулинаны да, Залихатны да олтуруб шай иче тургъанларын кёрдю. Саламлашыб, юсюнден къара жекетин да тешмегенлей, къолларын джуууб ала бла тебсиге олтурду. Анасыны бети джарыб, Хамитни стаканына наныкъ вареньеден аслам сала, теджеди. «Анасы бла былай джарашыб, анам Нинаны унамай къалай къояр»,— деб эртдеден къайгъысы Хамитни башына шаркъ деб тюшдю. «Да Нина ўа сени унарыкъмыды да»,— деб дагъыда кеси-кесини къоркъууун этди.

— Биз да сизни ююгюзден сёлеше тура эдик,— деб къарачайча усда билген Акулина Хамитге къарады.

— Не болсун, Кулина бла мен бир-бирибизни эски этмей-биз. Къуанчыбыз бушууубуз болса да биргеди. Сизге къайгъы этгенден бусагъатда ўа тынъы табмайбыз,— деб Залихат джашыны кёзюне джити къарады.

— Да бизге бош къайгъы этесиз, бизни ишибиз аллынады.

Ферманы айтхан болджалыбызгъа битдирликбиз, Нина да бек тынч-эсенди,—деб къошду Хамит бетине къызыл ура.

— Кемисхан бизге джашау бермейди, джашын биз ийдиргенча келиб юсюбюзге алыныб турады. Бизден чыкса не Тохдарлага, не Шамиллеге барады,—деди Акулина.

Аны айтыб къойгъанын Залихат бир да онъсунмады, Хамитни джюреги къыйналыр, джарсыр деб къоркъду, алай'а Хамит:

— Да аймысына, къоюгъуз, къачан болса да бир тюшонюк болур,—деб кетерге ёрге къобду.—Анам, джарылгъан хазыр отунунъ бармыды?—деб эшикге чыгъа, баугъа къарады.

— Мени ючюн къайгъылы болма, джашчыкъ. Кереклим да, ауругъаным да джокъду,—деди анасы.

— Хамит, Нинага бир туюмчекчигим барды, ала бар, келтиреим,—деб Акулина юлгерине кетди.

— Бу тиширыу менъе эгечлик, къарнашлыкъ да этеди,—деб Залихат джашына джюрегин айтды. Дагъыда: «Джашчыкъ, кийимлеринъи аушдурурменъ?» —деди.

— Кийимлерим кирсиздиле, анам, сенден тилерим ауур затны этме, мен джете да кете турурма. Ауругъанынъ болса билдирмей къойма,—деб къолунда акъ туюмчеги бла келе тургъан Акулинаны кёрюб, аллына барды. Аны къолундан туюмчегин да алыб, Хамит экиси бла да саламлашыб колхозда ат орундан ат тутаргъа кетди.

Элде Хамитни аллына тубеген джаш, къарт да ферманы юсунден хапар сормай ычхындырмайды. «Бары былай сакъайгъандан сора биз къысха болджалда ишибизни толтуралмай къалсакъ бизге ёмюрде адам ийнанмаз»,—деб кёлюне келди.

Фермада от джарыкъны кёргенлей Хамитни сакъышлары бёлюндюле. Эки юню къабыргъалары битгени, бузоу орунну къабыргъаларыны иги огъуна ёсгенлери, эки къанаты болса учарча этдиле. «Халкъ бирден аягъын къакъса джерни люю-

юлдетеди, халкъ бирден солуса джел къобады» деген кытай айтыу эсине тюшдю.

Джашла, кызла да Хамитни тегерегин алыб хапар сора, хапар айтдыла. Петро бла Тохдарны бригадалары бюгюн эришиуде теббе-тень болуб, бири-бирин хорлаялмай къалгъанларын да айтдыла.

— Шо былайда электро джарыкъ болса, кече да ишлерик эдик,— деди Сюйюн тамам келю бла.

— Тохда, былайы шахар болмаса керюurse,— деди Тохдар.

— Тамбла бузоу орунну биягъынлай Хусей бригадасы бла къабыргъаларын къаласын. Ол эки юйню да баш агъачлары джарашдырылсынла. Петро звеносу бла конторну, Тохдар да звеносу бла кызыл уголокну юйюн башласын, мен да Хусейге болушурма. Башха айтырыгъыз джокъ эсе, ушхууургъа хазырланыгъыз,— деб Хамит кызла таба барыб, Нинагъа туюмчекни берди. Хар тюбегени сайын Нина Хамитни кезюне ариудан ариу керюнеди. Джюрекден джюреке джол барды дегенлей Нина да аны алайлыгъын анъылай башлагъанды.

— Анам туюмчекни бергенден башха джукъ айтмадымы? Бети аманмы эди?—деб Нина Хамитни кезюне къарамагъанлай сорду.

— Бир хатасы джокъ эди. Сен къайгылы болма,— деб анъа джуаб этиб, Хамит къалгъанла бла инъир азыкъгъа олтурду.

Танъ джарыгъы суугъуракъ джанъуру бла келиб, джукълаб тургъан джашланы уятды. Ала бир-бир къобуб юслерине габрайларын, плащларын къаблай, орунларын джыяр къайгылы болдула. Алай'а къайры джыйсынла... Джанъур челекден къуйгъанча джаууб башлады. Кызла уяныб бу болумну кергенлей бир-бирлерине хапар бериб, эки шатрны бошатдыла.

— Мен къоркъгъан ма бу зат эди,— деди Тохдар.

— Эшда, барыбыз да къоркъа болур эдик мындан. Алай'а

кьоркьуб адам джаудан кьалмайды. Къалай этебиз?—деб Хамит джаньур тюзетген бурма чачын тарай, Юнюсте къарады.

— Мен айтырыкъ, джаньургъа башха да къарамай, табылгъан шиферчик бла эки юнню башларын джабаргъа керекди. Чардакъларын артда сюрте турурбуз. Аланы башлары джабылса ышыгъыбыз да боллукъду, заманыбыз да бош кетерик тюлдю,— деди Петро.

— Кеббе керти айтады,— дедиле бир къауму да.

— Джаньурну тюбюнде ишлемесек бизни ким сюреди да ызыбыздан? — дедиле бир къаумла.

— Мында джаньур джаумагъан хазна кюн болмайды, сора къачаннъа дери сакъларыкъса?—деди Шамил.— Ол эки юнню башларын джабыб, чардакъларын да сюртерге боллукъду.

— Къалай бла сюртерге боллукъду да? — деб сордула аны.

— Топуракъ басар ючюн сууну биз ёзенчикден ташыргъа керекбиз да? Бусагъатда уа бизге бишген аш тюше айланады: топуракъны къазсакъ аны джаньур джибитирикди, юсюне салам атыб, ат бла теблетиб барыргъа керекди. Алай бла шифер джабыла баргъаны бла чардакъны да сюрте барыргъа боллукъду,— деди ол.

Аны табха санаб алайда тохдашдыла.

— Келигиз, кюрекле алыгъыз, мен кёргюзеим,— деб Шамил алларында чыкъды.

Джаньур къуя тургъанлай ишлене тургъан межамлагъа джууукъ джерледе топуракъ къаздыла. Бош топуракъгъа джаньур дженъил синъе башлады. Межам башлагъа шифер урлукъ джашла да миндиле. Бир къауму тюбюнден узата тебреди. Джашланы кийиз бёрклеринден, картусларындан акъгъан джаньур суу шоргъадан къуюлгъанча къуюлады. Алай'а аны да сан этмей, «Суучуну» джырын да джырлай, джашла

ишлерин бардырадыла. Къымылдаргъа къыйын болса да кёбюсюню резин плащлары джанъурну иймейдиле.

Кюнорта азыкъгъа бир юйню башына шифер уруб бошадыла. Джанъур джибитген отунланы юйню ич мюйюшюнде кючден-бутдан джандырыб, къызла ушхууур баширирге кюрешедиле.

Джанъурну бир да тохдар акъылы джокъду. Алай болса да энди башларындан акъмазча ышыкъгъа джыйылгъандыла.

Юйню ичинде къанъаладан ташыб олтурушдула. Асыры бек арыгъандан сёлеширлери да келмейди. Алай болса да шай да ичиб, бираз эс джыйгъандан сора ушакъны башладыла.

— Мен ючюнчю спутникни кёргенме, — деди Юсуф.

— Да сен кёрген болурса. Науруз'а «мени энди боллукъ спутникге миндириб джиберлигизни тилейме. Совет илму ючюн мен джанымы тюкге санамайма» деб Академиягъа къагъыт джазгъанды, — деб Тохдар Науруз таба къарады.

— Да не джуаб келгенди да? — деб ол затдан хапарлары болмагъан къаумла бирден сордула.

«Бизде адамдан багъалы зат джокъду. Этилген зат бары да аны джашауу узун, иги болур ючюн этиледи. Айгъа барыб сау-эсен къайтыргъа амал болгъунчу биз адамны джанына къоркъуулу затны эталлыкъ тюлбюз», деб джазгъандыла, — деди Науруз кеси.

— Андан бери да ол спутник ненча кере айланды джерни тегерегине! Тейри, энди уа бизни къарыуубузну кёрюрге, билрирге сюймеген къралла да билдиле, — деди Юсуф, папиросун къабындыра.

— Тохда, аны ызындан андан да сеир зат чыкъмаса кёрюрге. Айгъа огъуна джетерча ракета ишленмесе ма мен, ма сен, — деди Тохдар, башындан суу бёркюн алыб сыгъа.

— Иги сагъан, аланы ишлегенле бла бир болур эди, — деди Ваня.

— Да сен да аладанса. Патчахны заманында акъыллы,

фахмулу адам болмагъанды дебми тураса, болгъанды, алай'а спутник огъай автомашина да ишлеелмегендиле. Нек болгъанды алай? Правительство халкъгъа къайгъырмай, халкъны да анъа ийнамы болмагъаны ючюн эди. Къралда хар зат байланы, бийленики болгъаны ючюн эди,—деди Хамит къыза.

— Билебиз биз да аллай бирчикни,—деди Хызыр, папиросун къабындырыгъа суу сернекни джандыралмай.

— Билгенигизни мен да эскереме, дагъыда айтырым келеди ансы. Совет адамла хар нени да джашаулары иги болур ючюн этедиле, ол себебден хар нени иеси да кеслери бола, хар затны деменъили этерге излегенлей турадыла,—деб къошду дагъыда.

— Тюздю. Ма кесибизден юлгю алайыкъ. Биз биреуге ишлемейбиз, кесибизге ишлейбиз. Ол себебден кеси разылыгъыбыз бла къолгъа алгъанбыз,—деди Ваня.

Джанъур иги огъуна да шош болду. Ушакъ да тохдады. Алай'а Шамил бир кесекден не зат эсе да эсине тюшюб, эки къолун да бири-бирине уруб харх этди.

— Кеси айтыб кеси къюлген дерек, джукъ да айтмагъанлай къюлесе ансы,—деди Петро, манъылайына джабышыб тургъан чачын Гогольну чачыча эки айыра.

— Кюлюрге хазыр болугъуз, марджа,—деди Зурият.

Хар ким не айтады деб аузуна къараб тургъанлай Шамил шум болду. Аузуна кирит салгъанча бармакълары бла эки эрнин да къаты къысды.

— Энди джалындырыгъа этеди, джалынмагъыз,—деди Нина, къюлюсюреб.

— Алай эсе башлайма. Тынъылагъыз. Суйсегиз къюлюсюз, суйсегиз къоярсыз, ол сизни ишигизди. Хапарны иеси джаш былайдады. Атын'а айтмайма. Кёб джыл озгъанды андан бери. Бир джаш чегетге отуннъа барыб бир къоянчыкъны кёргенинде отунну, башны да унутуб, къоянны тутуб юйге ашыгъыш келгенди. Юйде джерге джибергенлей ол эр-

лай стол тьюбуне кириб джерни къазыб тебрегенди. Алай бла ол кесине орун ишлегенди, джаш'а анъа салмагъан тебсиси къалмай асырагъанды. Бир кюн анасы да базаргъа кетиб тургъанлай джаш къайдан эсе да келиб юйню ачханымда, бир талай къоян полда чоюннъа ёрлеб, башчыкъларын да ары-ары ийилтиб тургъанларын кёрюб джашны таб къоркъары да келгенди. Ол кюнден башлаб къоянла аналары бла бирге ун машокланы тешиб, саутну, сабаны джалаб, къысха-ча айтсакъ, анасын, джашын да ашаргъа джетдиргендиле.

— Иги кёлтюрт, медаль тагъарла сенинъе аны ючюн,—деб Юсуф хыныракъ айтды.

Джашла ким болгъанын билиб кюлдюле. Шамил дагъыда башлады.

— Кишдик'а къоркъгъандан юйден илгизлик болгъанды. Чыдаб кючлеринден келмегенинде, энди ачыкъ айтайыкъ, Юсуфну анасы, чегет джаныуарладан улуу хапары болгъан бир къартны чакъырыб соргъанды. Къарт къараб кёргенлей:

— Ёлюр тюгюм чыкъгъан къарт болдум, алай'а къазма чычханланы къоянла деб бакъгъанны бюгюн болмаса кёрмедим, деб сеир болгъанды. Сора Юсуфну уучулугъу аны бла бошалаб, чычханланы къырыугъа кётгенди,—деб Шамил хапарын бошады.

Бары Юсуфге къараб харх болдула. Ол'а бир улуу аманлыкъ этгенча башын энишге тутду... Бираздан'а кеси да кюлюб башлады. Джашла эшикге чыгыб къарагъанларында, джанъур тазалагъан джерни, кюн булутладан чыгыб джарытыб башлагъан эди. Ол бир чыгъа, бир ташая, тегерекде мутхузлукъну хорлай башлады. Хамит къазылыб тургъан топуракъны кюрек бла чучхуб, анъа джанъур синъенин билгенинде:

— Атны тутугъуз да келигиз, топуракъ басайыкъ, инъирге дери юйню ичин сюртюб къояргъа боллукъду,—деди.

Къайсы эсе да атны тутаргъа кетди, алай'а Тохдар аякъ-

ларын тешерге тебрегенин кѳрюб, бир кѳаумла да аныча этдиле.

— Ат бла ол юйню кѳатында кѳазылгѳан топуракѳны басыгѳыз, муну биз кесибиз басарбыз. Былайда андан башха ат джокѳду сора кѳарабмы турлукѳбуз,— деб Тохдар алларында, кѳалгѳанла да топуракѳгѳа кѳошулгѳан саламла бутларын сыдыра, аны ызындан басымгѳа кирдиле.

Хусей да бригадасы бла бузоѳ орунну кѳабыргѳаларын кѳалай тебреди. Алай болса да ол кюн джанѳурну зараны бла, этилирге керекли кѳб ишлери этилмей джарсыды.

Инѳир азыкѳ кѳабхандан сора тамбла этерик ишлерине биягѳынлай план салдыла.

— Мени акѳылым бла, тамбла бузоѳ орунну кѳабыргѳаларын кѳалаб, баш агѳачларын сала башларгѳа да боллукѳду,— деди Хамит кѳолунда хиббиллени терисин тарта.

— Общежитиелени печлерин'а кѳачан кѳалатырыкѳбыз? — деди Юсуф.

— Плотникле эшикни, терезени эте турадыла. Печлеге бу эки-юч кюнде кирпич келтирирча этгендиле,— деди Хамит.

Башлары джабылгѳан юйлеге кѳанѳала элтиб, джашла бюгюн орунларын аланы юслерине салдыла.

— Кеси кѳыйынынѳ тийген юй джарты-кѳурту болса да кѳалай сеир кѳюнеди!...

Шапа уллу темирни кѳагѳыб эртденбла хар кимни уятханлай, адамла бет, кѳол джуѳуб, шай ичерге чѳкдюле. Хамит тѳрт джанына не бек кѳараб кюрешди эсе да, Хызырны кѳрмеди. Джатыб тура болурму деб ызына, юйге, кириб кѳарады, алай болса да анда да табмады. Андан-мындан чыгѳармы деб сакѳлай, азыкѳгѳа чѳкдю. Андан кѳалгѳанла да изледиле. Алай'а Хызыр учду, кюйдю, тас болду. Ол кюн Хызыр хар кимни атасын-анасын тойдурса да киши анѳа кет кѳал да демеген эди.

— Хызырдан хапары болгѳан бармысыз? — деб Хамит олтургѳанлагѳа сорду.

Бир уллу аманлыкъ этгенча, нёгерлерине тёббеси бла къарай, Мухдар къобду.

— Хызыр меннёе кече юге кетеик деген эди. Мен уруш-ханымда «Сенсиз да джолну табарма» деб джатхан эди. Мени алайгъа санаб кел дегени джюрегиме кюч тийгенди. Ол сагъатдан сизге айтмагъаным ючюн уллу терсме мен,— деб ол джунчуду.

— Айтсанъ ол санъа тилчи дер дебми къоркъдунъ?— деди Шамил.

— Кетеме деген бла ёлеме дегеннёе мадар джокъду деб эшитгенмисиз? Айтханлыкъгъа Хызыргъа не этерик эдигиз,— деди Хабий.

— Тюздю. Анъысы артха къалгъан адамды ол.

— Да анъа анъылатыргъа бизни борчубуз болмай кимни борчуду? Комсомолчу болса аны джоругъу бла анъылатыр эдик... Комсомолчу болмагъаннъа не джорукъ табыллыкъды.

Быллай айтыула кёб болдула. Алай'а Хамит алкъын кеси къаллай оноу этерге да билмей, инъирде ишден сора комсомол комитетни членлери бла оноулашыргъа таукел болду.

Эртден азыкъ ашаб ишге джараша башлагъанлай, дубурну артындан эки машина бла толу бир адамны джырлаб келгенлерин кёрюб, хар ким тургъан джеринде сын болду. Ала орта школну усдазлары бла сохдалары болгъанларын таныдыла.

Ферманы иелери аланы алларына чыгъыб, джылы саламлашдыла. Машинадан школну директору Аминат бла бирге, къарачай школда отуз джыл ишлеген, хар ким суйген Федор Федорович Фисенко, колхозну партбюросуну члени Сюлемен да тюздюле.

— Салам, джолдашла,— деб Федор Федорович кьолун ёрге кёлтюрюб, кесини тюненеги сохдалары бла саламлашды.

— Сиз бизни чакъырмасагъыз да биз болушургъа келе

турабыз,— деди ол. Сора сохдалагъа айланыб: «Дженьлени ёрге этигиз. Къарачайлыла къонакъны бармагъын сууукъ суугъа тийирмегенлерин биз билебиз. Алай болса да бюгюн ол джорукъну биз бузмай болалмайбыз. Сизни ичигизде да бу фермада ишлеб турлукъла кёб болурла»,— деб Федор Федорович кеси дженьлерин ёрге къайырды.— Не зат иш бересиз бизге? — деб узун чал мыйыкъларын бурду.

— Аминат Бекировна! Энди биз бюгюн эришиб ишлерге керекбиз. Къалайды халынь? Къоркъа башлагъанмыса?— деб ышарды.

Федор Федорович Аминатны да окъутханды. Аминат школну директору болса да, усдазыны къатында кесин энтда сохдагъа санайды.

— Федор Федорович, иги сохда усдазына ушаргъа керекди,— деб Аминат усдазыны накъырдасына накъырда бла джауб этди.

Хамит Федор Федоровичге, Аминатха, Сюлеменнге, Юнюнге кеслерини бюгюннге этген оноуларын айтды.

— Энди сиз ушатханча болсун,— деб кесини усдазына дерсин айтыб, не багъа салады деб къарауочусуча къарады.

— Сиз кесигиз конторугъуз бла къызыл уголокну фундаментин бошаб, мамматла бу юйлени сюртселе иги болур,— деди Сюлемен.

— Да сиз ушатханча болсун,— деб Хамит разылыгъын билдирди.

— Энди заманны бош ашырмайыкъ, акъырын барсанъ, узакъ барырса деген айтыу бизде бурундан къалгъан айтыуду. Ол бусагъатха келишмейди,— деб Федор Федорович кюркни алыб, юй сюртерге топуракъ къазыб тебреди.

Аминат бла Хамит хар классха не зат этериклерин белгили этдиле. Бираздан эки юйню къатында да топуракъ басымла хазыр болдула. Бир къаум сохда звенола юйлени къабыргъаларын сюрте башладыла. Бир къауму да келиб Хусейни звеносуна болушады. Алай бла иш къызыугъа кирди.

Федор Федорович кызыл уголку тубюн салыргъа, алтынчы классны сохдаларына Юнус айтханча джерни къаздырыб башлады. Къаздырыб бошагъандан сора кеси юй туб салдырыб тебреди. Джылыны уллайгъанын да унутуб, ол къолларын иште дженъил-дженъил кымылдатады, ишлей тургъанлай сохдалагъа тюрлю-тюрлю хапарла айтады.

— Отуз джыл мындан алгъа мен Хурзукга джанъы баргъан заманда сабийлерин школгъа джибермеген юйле аз тюл эдиле. Ала бир джаны бла къаранъылыкъдан, бир джаны бла кулаклары сёздерине алданмакълыкъдан эте эдиле. Биз да юй-юйге кириб, окъуу, джарыкълыкъ ашхы болгъанын, окъумагъанны сокъур болгъанын халкъгъа синъдире эдик. Энди уа кёресе, окъуй, джаза билмеген не къарт, не джаш джокъду. Къуру бизни элде орта школда беш джюзден артыкъ сохда окъуйду. Быйыл бизни школларыбызда минъгъе джууукъ къарачай усдаз окъутады,—деб, ол хапарын тохдатмагъанлай, ишлейди.

Иш дженъил аякълы болду. Эки юй да бузча сыйдам сюртюледиле, бузоу орунну къабыргъалары битиб, плотникле бла бир къауум абадан сохда баш агъачларын саладыла. Къызыл уголок бла контораны тублерин бир къауумла сала барадыла, аланы ызындан да къабыргъаларын къалайдыла. Къызланы юйлери бла джашланы юйлери полларын урадыла. Юнусча, къарт Джаммолат да «тейри алмазлыкъла» дей, кишиге ышанмай, этилген ишни барын да кёсю бла кёрюб, къолу бла тутар ючюн, отуз джыл болгъан адамча тире айланады. Сюлемен керекли затланы дженъил табдырыргъа элге машиналары ашырады, ашарыкъ-ичерик джетишимли болурча баджарады, Аминат сохдалагъа башчылыкъ этеди, бригадала, звенола джырны къутуртуб ишлейдиле.

Кюнорта замангъа комсомолну райкомуну секретары Даут машина бла келди. Саламлашхандан сора Хамит бла Сюлемен къатыш мекамлагъа къарай джайылды.

Федор Федорович «ой анам, ой анам» деген тауш чыкъ-

гъан таба башын кѣлтюрюб къарагъанында кесини сохдасы Мурат къолун кѣкюрегине кысыб джыйырылыб тургъанын эследи.

— Не болгъанды, Мурат? — деб ол къатына баргъанында, къолуна таш тийиб, къаны бара тургъанын кѣрдю.

Байларгъа Федор Федорович кесини хурджунундан къолджаулулгъун чыгъарды. Алай'а анъа топуракъ джагъылыб тургъанын кѣрюб, ызына дженъил салды. Сора кесинден сызла баргъан, акъ тыш кѣлегин эрлей ёрге этиб, аны тюбюнден чыммакъ ариу ич кѣлегин чыгъарыб, андан джыртыб Муратны къолун байлады.

Федор Федорович Муратха:

— Энди къолунъу джукъгъа тийирме,— деди.

Алай болгъанлыкъгъа ишни суйген джашчыкъ джанъыдан ишлеб башлады.

— Аминат Бекировна! Биз окъугъан заманда сохда бригадала болсала, биз да ма бу сабийлеча гитчеликден ишге усда боллукъ эдик,— деб Тохдар сабийлени кѣргюздю.

— Сизни ишге былача усда этелмеген эсек да, ишни сюрча юретир ючюн къарыуубузну аямагъанбыз. Бююн'а сизни бла махданыргъа боллукъбуз,— деди Аминат темир къалакчыкъ бла къабыргъагъа топуракъ ура.

— Да биз да сизни башыгъызыны энишге тутдурургъа излерик тюлбюз,— деб Тохдар да джуаб берди.

Федор Федорович сохдалагъа юрете, юй тюб салыб баралды. Усдазла барысы да аныча ишлейдиле.

Кюнорта азыкъ ашаб бошагъандан сора Даут джыйылгъанлагъа сѣлешди:

— Джолдашла, къралда бара тургъан уллу ишлени алыб айтсакъ, сиз ишлеген ферма кесек затчыкъ болгъанын, менден ариу билесиз. Алай'а, ферма болсун, не болсун, ишни сизнича башламакълыкъны магъанасы уллуду,— деди. Аны бла бирча, райисполком шифер берирге оноулашханын айтды. Бу хапар фермачылары уллу къуандырды.

Хар ким ишни кызыуунда турганлай бир машина келди. Андан төрт адам чыккыды. Хабий, Нина, Зурият кыраб аланы кыргенлей, топурак к джугу кыолларын да алларына тутуб:

— Абидат келеди, Абидат келеди,— деб чабдыла. Кыалган кызладан да бир талайы юрюлдю.

— Абидат, нек келесе, окыургуа быйыл да бармаймы кыаласа? — дедиле.

— Сизни кыюуб окыургуа бараллык тюлме,— деди Абидат.— Сиз бери чыгыб, мен анда кыалганлы неллей бир сагыш этгенме. Барсам да сизни бла барлыкма. Кыалсам да сизни бла кыаллыкма. Бу мени бла келгенле область газетледен келгендиле. Ала ферманы, сизни ишлегенигизни юсюнден джазган этерикдиле. Кыремисиз, сурат алычулары келгенди. Аланы келгенлерин кыргенимде машиналарына миниб, элден артымы айырыб келе турама,— деб Абидат дженълерин кырге чюйуре башлады.

Бу кыююде Шамил акысакыал теке бкркню да кийиб, джангы келген адамланы алларын тыйганды. Суратчы да эрлей фотоаппаратын чыгырыб текени суратха тюшюрдю. Алай'а акысакыал, аны бла кыалмай, келгенлени чамы, накырдасы бла джунчута башлады:

Ой, теке бкрк, теке бкрк,
Кыашха эчкини мюйюзю,
Ой, теке бкрк, теке бкрк,
Эшек джерни кийизи!

* * *

Оздурма кыанатлыны
Артык кыанат кыакыдырмай,
Сыйынны кырегенни
Сыбыртхын бла чакыдырмай,— деб Шамил кендир сыбыртхысын хауагыа-хауагыа уруб чакыдырды. Орус журналист бу затны магыанасын аныылаялмай, кыарачай

къмылдамайды. Оллахий да таллахий, ушакъ этеме де да бирини къатына онъ джанынъы айландыр да бир барчы. «Арта ушакъ этсек таб болурму» деб ариу айтыб ашырлыкъдыла сени,—деб дагъыда ишин къолгъа алды.

— Сен да аланы ичлеринде болуб,—деди нёгери анъа ышара.

Сюлемен, Хамит, Даут юнью къабыргъасын ишлей турганлай журналистле алагъа бардыла.

— Къалайды, джолдашла, чот? Барына да айландыгъызмы? — деб Сюлемен къабыргъаны башындан энишге къараб сорду.

— Айландыкъ,—дедиле ала бир ауздан.

— Газетге джазаргъа джукъ табамысыз? — деди Даут ташны Сюлеменнёе узатхандан сора.

— Биз былайда газетге джазылмазча ишлеген табмайбыз,—деб экиси да тиллешгенча пиджакларын тешиб, ишге кире башладыла.

— Боялмай къалырма эдигиз, сиз джолоучу боллукъсуз,—деди алагъа Хамит.

— Джолдаш, сизни ишде чемерлигиз, джарыкълыгъыгъыз адамны кесине мукъладис темирча тартыб къояды. Бизни да бир боюн терибиз чыкъгъанлыкъга не боллукъду,—деб Алибек терен кёзлерини гинджилери бла кюле, акъ кёлегини дженьлерин ёрге чуйюре, тюкю синъир билеклерин ачыб, Сюлеменнёе таш узата башлады.

Хусейни бригадасы табадан «Минъи-Тауну» джыры кёлтюрюлгенден кёлтюрюле, барына джетди. Бир джанъыз адам къалмай, таб къартла да ичлеринде болуб, орайдасына къошулдула:

Юсюнъде барды акъ тонунъ,
Сен джай да, къышда киесе,
Кюн бузулургъа тебресе—
Боран этерге сюесе.

Тау ичледе ашхам эртде тюшеди. Ашхам болгунчу бир джанъыз адам азыкъгъа тохдагъандан ёзге белин тюзетмей ишледи. Андан сора хар ким къара суулагъа барыб, беткъол джуа тебретиле.

Сохдала усдазлары бла машиналагъа миңиб кете башлагъанларында, кёкден джулдузла аз-аз чыгъа, кёз къыса башладыла. Сохдаланы ызларындан мычымай Сюлемен, Даут да журналистле къатыш кетдиле. Мында къалгъанла ала къарамдан аууб кетгинчи ызларындан къол булгъаб турдула. Машина кёзден ташайгъандан сора да, сохдаланы джыралагъан таушлары чыкыгъанлай бир кесек заман кетди.

Джашла къызла да ишлеген мекамларына къараб, ала-ны дженъил битиб баргъанларына къуандыла.

— Ара ишге къыйынынъ киргени къалай насыбды,—деди Тохдар барысыны да кёлюн айта.

Инъир ушхууур ашагъандан сора Хамит комсомол комитетни членлерин джыйыб, Хызырны юсюнден сёлешди. Ала Хызырны джолгъа салыр мадарны юсюнден айтдыла. Сора чыгъыб къалгъанла бла эшикте олтурдула.

Кёксюл джюнден басылгъан кюйюзню юсюне гокгала тигилгенча, джулдузла кёкге къотарылгъандыла.

— Ма ол алда джарыкъ джулдуз кимникиди экен?— деб Суююн бармагъы бла бир джулдузну кёргюздю.

— Ол сеники огъуна болур, не ўа ол тюл эсе да, анъа ушаш бир джарыкъ джулдузунъ болгъанына сёз джокъду,—деди Зурият.

— Суююнню джулдузу тамам сение ушай болур дейме,—деди Петро Зуриятха, Суююнню къабыргъасындан чынасы бла тюрте.

Сёзге усда Зурият:

— Аны ўа, Петро, огъур кюнде айтха эдинъ,— дегенлей бары да кюлдюле.

Бу кёзюүде Хамитни кёзю Абидатны кьолтугъундан кириб, инбашына башын салыб, джулдузлагъа къараб тургъан Нинагъа джетди. Аны акъсылдым, сыйдам чачы айны джарыгъы бла бютюн да сыйдам кёрюнеди. Ала кёзлеринде джулдузланы тюрсюнлери накъут ташлача джылтырайдыла. Акъ кофтасыны юсюнде имбашларына атылгъан къара жекетини къаралыгъында ариу акъ бети мамукъча агъарады. Хамит Нинаны биринчи кёргенча, кишиге эслетмезге кюреше, анъа талайны къарады. Он джылны бирге окъусала да ол Нинаны бюгюнча кёрмегенди. Туура былай ариу болгъанын да эскералмагъанды...

— Мени джулдузум ма ол джулдуз болгъа эди,—деб Нина кьолу бла бир джулдузну кёргюздю.

«Джердеги джулдузладан сайламай кёкден неге сайлайды»,— дегенча Хамитге ачыууракъ болду.

Кёб заманны кёкден кёзюн алмай тургъан Хусей:

— Тохдагъыз, ары къарагъыз, ол не затды?—деб харкимни ёрге къаратды.

Хусейни бармагъыны туурасы бла къарагъанла, кюн батхан джанындан кюн чыкъгъан джанына учуб баргъан бир затны кёрдюле. Ол джулдузгъа ушамайды. Джулдузладан абадан джылтырайды. Кёб заманны адамла ёрге-ёрге кьобуб анъа къараб туруб, кёз туураларындан ташайтдыла.

Сора эскериб бир къаууму:

— Джолдашла, ол спутникди, спутник,—деб кычырдыла.

— Барыбызны джулдузубуз да олду, тейри,—деб Хамит Нинагъа кёзю джете, айтды.

— Тюз айтаса, барыбызны джулдузубуз да олду,—дедиле кьалгъанла да.

ОНУНЧУ БАШЫ

Бекмырзаны кюйюзю

Каспий тенъиз асыры шошдан алайда суу барды деб айталлыкъ тюлсе. Кюн аман кюнледе аны толкъунларыны мийикликлери кемелени башларына джетеди деб бюгюн келюнге бир да келлик тюлдю.

Кемеле эки жанларына акъ баразала айырыб, кими Красноводск джанына, кими андан бери Бакугъа джюрюйдюле.

Тенъизни учу, кыйыры керюнмейди. Бакугъа колхозну иши ючюн келген Далхатны кезю, чарс басыб тургъан узакъгъа джетди. «Красноводск, эшда, ол джаны табада болур»,— деб келюне келди. Къарачай тишируу, медсестра Шахидат къазауатны эм кыйын джылларында талай джаралыны Къарачайдан келтириб, тенъиз бла Красноводскге етдюрген хапары эсине тюшдю. Бу хапарны Далхатха ол джаралыланы ичинде болгъан кесини атасы кзуру да айтды.

Далхат тенъизни джагъасы бульвар бла «Интурист» гостиница таба айланды. Анда, мийикде, сахарны бу кыйырыны эм теббесинде, кекге башы тирелиб тургъанча, Сергей Миронович Кировну ташдан этилген алакат эскертмесин кердю. Ол бютеу Бакугъа къарабды.

«Интуристден» чемоданчыгъын алыб кетерге вокзал таба айланды. Поезд тебрегинчи алкъын заман кедю. Гостиницадан бираз баргъанлай, сол кюлуна айланыб, музейге бурулду. Индия халкъны художниклери салгъан суратланы анда ол кюн выставкасы бар эди. Эки этажлы уллу юнню залларыны барына да айланыб, Далхат бир жангыз сурат кыймай къарады.

«Халкъ башына эркинлик табса, фахмусу дженгил ачыла кереме»,— дей, музейден ерге барыб бир кынъыр-мы-

нъыр асфалът джолчукъла бла ол «Къызланы къаласына» джетди. Бу къала онекинчи ёмюрде ишленнъенди. «Мийиклиги экиджюз метрге джете болур»,— деди Далхат. Тюбюнде бир джанъыз эшиги болмаса бир джеринде бир терезеси джокъду. «Къызланы къаласы» деб не ючюн аталгъанын билирча болалмай, Далхат алайдан да ёрге таянды. Тёгереси мийик кирпич буруу болгъан къалагъа кирди. Бу къачан эсе да бир заманда шахны (унутмай эсе Аббас шахны) къаласы болгъанды. Бу къабыргъаланы ташаларында ол, азербайджан халкъгъа эталгъан аманлыгъын этиб, кечесин-кюнюн учала бла ашырыб, алтын мюйюзледен чагъыр тартыб тургъанды. Ол огъай, крепостха кирген къабакъ эшикни башында да аты алтын араб харифле бла джазылыбды.

Далхат вокзалгъа джаяу барыргъа суйюб, тюрлю-тюрлю джерлеге айлана, ара универмагга кирди. Универмагны этажларына, бёлмелерине иги кесекни айланыб, «эки кёзню бири болмаса, мында болмагъан джокъду» дей, кетерге тебреди. Къызчыгъына Бакудан саугъа элтир ючюн чемоданчыгъына оюнчакъла алыб салды. Атасы бла анасына да бирер кийимлик алды. Супиятха уа не саугъа алайым деб, юй бийчеси эсине тюшдю. Косметика бёлюмде къараб, бир сюрпризни алды.

Бачхычла бла магазинни тюб этажына тюшюб баргъанлай, къолунда эки уллу чемоданын кючден кёлтюрюб эшикден чыгыб баргъан биреуню кёрдю. Джанъылмады эсе ол Бекмырзады. Далхат тирирек атлаб, аны ызындан джетди. Ол керти да Бекмырза болуб чыкъды.

— Бекмырза, не этесе, къайдан чыкъдынь?—деб Далхат алай айтханлай, алайсыз да джюгюню аурлугъу джунчутуб баргъан Бекмырзаны бутлары къыйылыб, тюз орамны арасына чемоданларын ийди.

— Хы, хо... мен... мында бир азербайджан шохум къонакъгъа чакъыргъанды да, андан къайыта, шахаргъа къарай айланама,—деб, тюлкую кёзлерин ары-бери сюзе, амал-

сыз болду. Ичинден'а «Къабханнъа тюшюбмю къалдым» деб кесине мадар излей башлады.

— Да, сени ол къонакъгъа чакъырыб туруучусун мен таллай кере эшитген эдим, алай'а ийнанмай тура эдим ансы. Керти да алапат къонакъбай кереме ол'а, тейри, былай джюклеб ашыргъан. Тбилисиде, Москвада къонакъбайларынь да аллайла болурла дейме — деб, Далхат вокзал таба кетди.

Поездге билет алыб тургъан Бекмырза къалай этерге билмей, тюз орамны арасында чемоданлары бла къалды.

Далхат юйюне келген кюнню эртденбласында бек эртде, ол орундан къобхунчу, юй бийчеси Супият кючден келтире бир кюйюзню алыб кирди.

— Муну алгъан эсенъ сора бюгечели джукъ нек айтмай тураса, Далхат,— деди ол кюйюзню ачыб, оюуларына къарай.

— Не зат, не, мен билмейме, нени айтаса, Супият?— деб Далхат орундукъдан ийилиб кюйюзге къарады.

— Далхатныкъыды деб Бекмырза машокга салыб келди бусагъатда.

— Кертими айтаса? — деб Далхат секириб къобуб, аякъларын орундукъ аллында айю териге бошлады.

— Игитда керти айтама.

— Астоприлла, бу ишге къара ха. Бу бетсизликге адам не айтсын. Мен кюйюзню сени бла оноулашмаймы аллыкъ эдим.

— Бекмырзаны Бакуда керген эдим,— деб Далхат кергенича хапар айтды.

— Энди билдим не ючюн этгенин. Сени аузунъу аны бла джабаргъа кюрешгенлиги. Ол саудюгерчиликни уллу бардырады. Мындан алда къатапа эшик джабыула келтириб сатханды дей эдиле.

Далхат кийинди. Бет-къол да джуугъунчу барыб, кичи къарнашчыгъын аргъы юйден алыб келди.

— Ма бу кюйюзню алыб бар да Бекмырзагъа бер. Дал-

хат ёмюрюнде сатылмагъанды, сатыллыкъ да тюлдю де. Тамам мен айтханча айт,—деб кюйюзню бериб ашырды.

— Джоюлгъан адамла энтда бир-бирде тюбей кёреме. Аны кызы бла джашы къалай сеир затладыла. Ол аланы да бетлерин джояды,—деди Далхат юй тюбюнде ёрге, энишге бара. Дагъыда къошду:

— Къарчаны юсюнден да ол джазмагъан бир джер джокъду. «Къарча Далхатха, Сеитге улху бериб, кюйлагъа алай киргенди. Бекмырзаны иги ишлегенине башха кюйчула зарланыб, орнундан кысдатхынчы кюймагъандыла»,—деб ол джазмагъан къалмагъанды. Эл'а кимни къалай болгъанын биледи.

— Бизде, сегизинчи классда, окъуй тургъан джашчыгъын школдан тыйыб, къошха джибериб, ол кеси айланыб тургъанды. Аны билмеген джокъду. Ленинградда джашы бла мында кызы уа «Сен ол ишни кюймасанъ биз юйге барлыкъ тюлбюз» деб да тохдагъандыла,—деди Супият узун эшмелерин чачыб джанъыдан тарай.

— Бу иште кесибиз терсбиз, эшите тургъанлай къайгысын этиб тохдатмагъанбыз,—деди Далхат, Супиятны кызылы бла агъы тёгюлген чырайлы бетине джитирек къарай.

— Бекмырзаны юйюнде неси да барды, асыры малкёзден харакетден тоймайды ансы.

— Юреннъен ауруу кюймайды,—деди Супият чачын эше.

Далхат чыгыб, бет-къол джуууб келди. Беш джыл болгъан кызчыгъы къолан, сибирь кишдигин бир къолуна, атасы келтирген гинджисин да бир къолуна алыб, къартанасындан бери келди. Ол киргенлей Далхатны ачыуу кетиб джарыды. Кишдиги, гинджиси бла да кызчыкъны кёкге-кёкге атыб ойнатды. Ол кыл-кыл деб асыры бек кюлгенден кесин тыялмай, кишдиги бла биргелей атасыны бойнундан къаты кысыды.

Аш юйде ушхуур ашаб келгенден сора Далхат нартюх сабанлагъа барырын айтды. Супият да школда ишине тебреди.

— Элде джаш тѣлю колхозгъа джарыкълыкъ юй ишлерге оноулашханларын билемисе? — деб Далхат къуанчын Супиятха да айтды.

— Да сохдала алагъа болушургъа борчланнъанларын билемисе сен'а? — деб Супият эрине къараб ышарды. Аны акъ шарфын ёргерек кѣлтюрюб тургъан бурмаракъ чачы бла узун кирпичли къара кѣзлерини ариулукъларына бир адам тень болмаз дегенча Далхат алай къарайды.

Супият китабларын къолтугъуна алыб, акъ чесуча пылынигин кийгенинден сора нени эсе да сакълагъанча бир кесек туракълады.

Далхат анъа джууукъ барыб, эки къолу бла да Супиятны башын кесине джууукълашдырды.

— Мен сени кюнден-кюннѣ бекден бек суююб баргъанымы билемисе, Супият?

— Мен'а таймаздан къатынъда турсам да сенден тансыкъ алалмагъанымы билемисе? — деди Супият да бош къолу бла Далхатны джассы къашларын сылай.

— Къалайда да сен мени бласа, Супият.

— Аны биле мен да бютеу суюмеклигими сеннѣ аны ючюн береме, — деди Супият.

— Биз бош сѣлеше турабыз, джюрек джюрекеге сѣзсюз да билдиреди, — дей Супиятны ба этиб, Далхат ишине кетди.

Экиси эки джолну бара, ташайыб кетгинчи талай кере бурулуб бир-бирине къарадыла.

Далхат конторгъа джетер джетмез колхозну кассири къарт Андрей портфелин ачхадан толтуруб, аны аллына чыкъды.

— Колхозчуланы айлыкъ джалларын чачаргъа барама, председатель джолдаш, тюнене чачыб бошайлмагъанма да, бюгюн да звенолагъа, фермалагъа, бригадалагъа айланыб

чачмасам боллукъ тюлдю. Энди ат джерлерге барама,—деди ол.

— Тюнене чачыб бошаргъа керек эди, кассир джолдаш, хар ким хакъын заманында табса тыйыншлыды,—дей Далхат атлаушладан ёрледи. Ол кабинетин ачар-ачмаз коммунист Нашхо келди. Аны атасы черкес, анасы къарачайды. Кесин да кёб болмай, биченчи къошха бригадир этгендиле.

Нашхо Далхатны ызындан кириб:

— Биченчилени хар нелерин да къурашдырыргъа керек биз. Машинала бла чалынныкъча болмай, къол бла чалынныкъ джерлеге адамланы синъирлери, джигерлери керекдиле...

— Энди уа? — деб сорду Далхат.

— Бир къаум къарт желиб, биз бичен ишлерге разылыгъыбызны билдирирге келгенбиз дегендиле да, мен не айтыргъа да билмей, сени келиринъи сакълаб турама,—деди Нашхо.

— Нек? — деб сорду дагъыда Далхат ышара.

— Да къартлагъа ишлетирге боллукъмуду?

— Да кеслери ишлейбиз деб келгенлеге нек болмайды? Табу да эт ишинъе болуша эселе,—деди Далхат Нашхону имбашындан къагъа.—Ишлей юреннъен хурметли къартла джашауъгъа къатышмай тургъанларын кеслерине айыбха санайдыла. Акъыллы къартларыбыз барды бизни, Нашхо, аланы сыйларын кёлтюрюрге керекди. Джарашдыр да ишлесинле, алай'а хар неден да аланы керексиз эт, аяулу ишлет,—деди председатель Нашхогъа.

Нашхо чыкъгъанлай, эшик аллында машина тохтагъан тауш келди. Бир кесекден партияны райкомуну секретары Казим ышара-ышара Далхатха кириб, къолун тутду.

— Тынч-эсенмисиз, джолдашла. Сеит'а къайдады?—деди Казим, столну ал джанында шиндикге олтура.

— Тынч-эсен, кесигиз тынч болугъуз. Сеит мал дохдур

бла бирге Бийчесыннѣа кетгенди. Анда малчыланы болумларына кѣараргѣа.

— Да сют саууу бла сиз иги огъуна алгѣа чыгѣа башлагъансыз. Биченнѣе хазырлануу кѣалайды? — деди Қазим.

Далхат столну ящигинден бир кѣагъытланы кѣзюу-кѣзюу чыгъарыб, колхозда бююннѣе болум кѣалай болгъанын айтды. Қазим бир кѣаум кѣагъытны кеси кѣолуна алыб да окъуду. Алагѣа кѣараб бошагъандан сора:

— Мен сабанларыгъызгѣа кѣараб, болумну кѣрюрге келгенме. Заманынѣ болса, бирге айланыр эдик,— деди Қазим.

— Мен да ары тебреген эдим, кѣалай иги болду, бирге барайыкъ,— деди Далхат.

Қазим ёрге турду. Ол узун сюекли, токѣ адамды. Аны тамам элчи, огъурлу бети кѣргенни анѣа дженѣил илешдиреди. Хар айтхан сѣзюю кертилигине ийнандырады.

Далхат столну джыйыб, кабинетни этгинчи Қазим кѣагъытчы-машинистка олтургъан джер бла коридоргѣа чыжъды. Аны кѣатына джууукълашханында Қазим кѣабыргѣа газетге кѣараб, кеси аллына кюле тургъанын эшитди. Аны магъанасын сезиб, Далхат да анѣа кѣошулду.

— Ай сау болсунла, кѣалай иги газет чыгъарадыла. Ичгичилени ма былай кѣагъаргѣа керекди,— деди Қазим газетден кѣзюю алмай.

Газетни тюз ортасында ичгичи Маджитни сураты усда салыннѣанды. Аны башында «Ленинни байрагъы» газетден алыннѣан «Тынъкайтыучусундан тынъкайыучу» деген сѣзле джазылыбдыла. Кѣабыргъаны чынѣ башында ѣа кызыл кѣумачдан уллу харифле бла лозунг джазылыбды: «Джан башына эт, джау, сют чыгъарыуда бу джууукъ джыллада Американы джетиб озарбыз»,— деб Қазим аны да тышындан окъуду.

— Джазгъаныгъызны бош джазмагъансыз,— деди Қазим машинагѣа. Далхатны аллында бара,— ийнек саууучулары-

гъызда алты айгъа хар ийнекден юч минь, юч минь бла джарым литр сют алгъан кѣб адамыгъыз барды. Аланы сынамларын башхалагъа да джаяргъа керекди,— деди Казим машинагъа олтура.

Бираз баргъандан сора ызына, Далхатха, айланыб:

— Джаш тѣлю фермагъыз бютеу областда айтылады, тейри. Сен мында джокъ эдинь, ол бир кюн мен алагъа чыкыгъан эдим. Ферманы ала уллу джюрек талпыулары бла ишлейдиле.

— Ала ферманы ишлеб бошасала, коммунист урунуу фермасы деген атны алыр ючюн кюреширикбиз дейдиле,— деб Далхат Казимге джуаб этди.— Былайда нартых звено ишлейди, тюшермедик,— деб къошду.

Шофер машинаны тохдатды.

Муслиматны звеносуна бардыла.

— Иш къолай болсун, джолдашла,— деб экиси да бирден ишлегенле бла саламлашдыла.

— Сау болугъуз, иш'а былай болду,— деб тиширыула бары да чагаларын джерге-джерге атдыла.

Казим хурджунундан чыгъарыб, адетлери ючюн ачха узатды.

— Адетни этгенигиз ючюн сау болугъуз,— деб ачханы Муслимат алды.

— Сиз да адетни атмагъаныгъыз ючюн сау болугъуз,— дей Казим нартых бачханы нартыхлерин къолу бла ары-бери эте, биразны ичи бла барды.

Суу бетли костюмуна нартыхледен джагъылгъан букъуну ариулай, Казим:

— Неллай бир мюрзеу джыяргъа сѣз бергенсиз? — деб сорду.

— 50 гектарыбыз барды да, хар бир гектардан 80-шер центнер мюрзеу нартых алыргъа муратыбыз барды,— деди Муслимат, Казим бла Далхатха къарай.

— Да сѣзююзге толу болургъа кюрешигиз. Кереклигиз

бармыды? Далхатны сизге болушууу кялайды? — деди Казим.

— Керекли затыбызны тартынмай айтырыкьбыз, секретарь джолдаш, — деди тиширыулары бири.

Казим кырдышчыкьны юсюнде тиширыулары кийимлери бла бирге нартюхге кяраууну джорукьлары джазылгъан китабчыкьны кердю. Аллына атлаб, кюлуна алды.

— Муну бла хайырланамысыз?

— Аны уа ма Нюрсият бош заманыбызда окьуб, хапар айтханлай турады. Анда айтылгъанны этелсек деб кюрешибиз, — деди Муслимат.

Бу кезюуде нартюхлени аралары бла колхозну кассири Андрей керюндю. Казим бурулуб кярагъанында:

— Кассирибиз джал чача келеди, — деди анъа Далхат.

Казим бла Далхат тиширыула бла саламлашыб, сабандан чыкьдыла. Машина болгъан джерден дагьыда ызларына кярай талай сюелдиле. Нартюхню кярауз джашил чапракьларыны аралары бла тюз ёрге чыкьгъан таягьыны теббесинде акьсылыракь бутакьчыкьла керюнедиле, — нартюхле баш кьуса башлагъандыла. Чага этген тиширыулары башларын джаба кетгендиле. Джайгьы джелчик кьакьгъаны сайын ала аз-аз шыбырдайдыла.

Казим бла Далхат аладан сохда бригаданы культстанына бардыла. Анда шапала болмаса киши табмадыла. Узун багъанада кызыл байракь сохдаланы алкьын кюнорта азыкьгъа чакьырмай, кюнне рахат тынъылайды.

Шапала гардош джона тургъанлай, кьонакьла бла саламлашыб, джоннъан гардошларын джуууб туурай башладыла. Казим бла Далхат да культстанны болгъанына айландыла. Бир юуде столну юсюнде тюрю-тюрю оюнла, газетле, журналла кердюле. Къабыргъада сохданы кюлу бла джазылгъан къагьытда бригада кесине алгъан борчла джазылыбдыла. «Мюрзеуге джараулу нартюхню хар гектарындан 80-шер центнер, силосха джараулу нартюхню хар гектарын-

дан 700-шер центнер, гардошну гектарындан 200-шер центнер» деб окъуду Қазим.

Алайдан джатхан, ашагъан юлерине кирдиле. Темир орундукъчукълада орунлары джашланы, къызланы юлеринде да ариу бирча джыйылыбдыла. Ашагъан юлеринде саутла кирсизден джылтырайдыла.

Биягъы Қазим сохдаланы хар кюнде не этериклери джазылгъан джорукъну окъуду.

— Бу джорукъ амалсыз толамыды экен? — деди Далхатха Қазим.

— Толады, талай джолда сынагъанбыз аны.

— Сеткаларын джанъыртыргъа керекди, Далхат,— деди Қазим футбол площадкада джылтыргъанлары болгъан сетканы кьолю бла соза.— Окъуу джылны уа бу классла къалай бошагъандыла? — деди дагъыда.

— Иги бошагъандыла. Бу бригадала къурала башлагъанлы сохдала джашаугъа да башха кез бла къарай тебрегенлери хакъды. Адамны адам этген урунууду деб керти айтадыла,— деди Далхат.

Къайтыб дагъыда шапа къызлагъа бардыла.

— Къонакъланы энди сыйларгъа боллукъбуз. Ушхуурубуз битди,— деб бир шапа, 8-чи классны сохдасы, кьооларын аллында хотасына сюрте ышарды. Бир нѳгери байракъны тюшюрдю.

— Не бла сыйларыкъсыз? — деб Қазим отдан тюшген чоюннъа ийилиб къарады.

Бирини башына къалкъыб тургъан семиз этлери кѳрюндюле, биринде да туй басда тютюнлейди. Эки уллу шайнек бла шайлары къайнайды.

— Кесибизни ѳтмек этиучю юйюбюз болмагъаны къыйынды,— деди Далхат.

— Да ишлерге керекди, къарыуугъуз анъа да джетерикди,— деди Қазим.

— Ишлеригибизге уа не сѳз барды.

Бираздан сохдаланы кеслери кёрюннёнчю джырлагъан таушлары эшитилди. Андан сора башлары кёрюндюле. Энди нартых бачханы ташасындан кеслери да чыкъдыла.

Бир да къалмай башларында акъ хота джаурукълары агъара, чагаларын да боюнларына атыб чынъ алларында къызла келедиле. Аланы ызларындан акъ кийиз бёрклери бетлерине келекге эте, акъ келекклери бла джашла. Ала бла тургъан усдазлары да бир джанларында джырлай келедиле.

Казим бла Далхатны саламлашханларына бары бир аздан джуаб этдиле. Къолларын тутдула. Андан сора къатларында суучукъгъа барыб бет, къол джууб, столлагъа джарашдыла. Эки шапа къызгъа да бир къауумла болуша, ушууур салдыла.

Къонакъланы сохдаланы бригадири бла бир столчукъгъа олтуртдула. Усдаз да ала бла ашай, бригададан хапар башлады.

— Бригаданы къурагъан ма бу джашды, Рашид. Кеси да быйыл тогъунчю классны бошаб, онунчугъа кечгенди. Алтмыш беш адамы барды. Ишге мунуча башчылыкъ эте билген не бишген адам да болмаз дерсе.

— Энди уялтмагъыз, Салих Магомедович, — деди Рашид къызара.

— Да мен керти болумну айтама.

— Сау бол, иги джаш, тутхан ишин биширген кимге да сыйды, — деди Казим, ашаб бошаб ёрге къоба. Ол столда олтургъанла бары да къобдула.

— Бай болугъуз, сау болугъуз, шапала, — деб алагъа да алгъыш этдиле. — Татлы хант биширгенсиз.

Ашаб бошагъандан сора бары бла да саламлашыб, къонакъла джолгъа чыкъдыла. Сохда бригаданы сабанларына да тёбен джаны бла кириб къарадыла. Казимни келю джарыкъ болгъаны танылды. Ол кюн дагъыда талай сабангъа айланыб, Казим бла Далхат элге сагъат бешге къайытдыла.

— Тохда,— деб Қазим элни бир орамында машинаны тохдатды. Ичинден Далхат да, ол да джолгъа чыкъдыла.

— Быргъыланы келтирген шойсуз да,— деб Қазим къаланыб тургъан быргъылагъа къарады.

— Бу быргъыла онбир километрге боллукъдула. Энтда быллай бирни сакълайбыз, — деди Далхат.

— Ол заманда элде суу дыкгылыкъ боллукъ тюл эди,— деди Қазим.

Конторгъа баргъандан сора да Қазим элде активни джыйыб, баргъан ишлени, этиллик затланы юсюнден сѐлеше, колхозда болумну тинте, ашхамгъа дери мычыды.

ОНБИРИНЧИ БАШЫ

Мурат не кѐрдю

Мурат школгъа хар кимден да эртде барыгъа ашыгъыб, ушхууруну арт къабынын да эшике чайнай, джолгъа чыкъды. Алай'а школну арбазында кесинден алгъа барыб тургъан сохдаланы кѐрюб, бираз салпыланды. Алайлыгъын да билдирмезге кюреше, нѐгерлери бла саламлашыб, кеслерини звено къарагъан къоянла таба кетди. «Не эртде келеме десенъ да, сенден алгъа келедиле сохдала»,— дей, акъ халатын кийиб, къоянлагъа къарай тебрегенлей ачыуун да унутду.

Токълулача чыммакъ акъ къоянла джырыкъ эринлерин джыйыра, Муратны кѐргенлей, къысха ал аякъчыкъларын темир терезелеге илиндириб, ѳрге-ѳрге турдула. Мурат аланы тюблерин ариулады, андан сора ашлаучукъларына ашларын салыб, суу аякъчыкъларына да сууларын къуйду. Дневникни да толтурду.

Къоянчы звеноланы членлери бары да арлагъыракъда аныча къарайдыла. Ашарын ашаб, безири келиб тургъан бир къоянны Мурат къойнуна алыб джумушакъ тюклерин сылады. Къоян имбашына ѳрлей келиб, зыбыр мыйыкъларын ышы-

гъанында Муратны бети дыгъы болду. Ол ана къоянды, кеси да кѣб болмай балачыкъла табханды. Юсюнден пухун ала-гъа джыртыб къымыжа болгъанды. Къоянны да ызына ийиб, Мурат агъач сибиртги бла орунларыны аллын сибириб, узакъгъа тѣкдю. Алай бла хар бир сохда къараргъа кесини бойнуна салыннъан къоянланы ашларын, сууларын бергенден сора, халатларын тешиб, тюрю-тюрю урлукъланы сынар-гъа салгъан тахдаларыны тѣгерегине да биразны айландыла.

Мурат тахдаланы аралары бла бара тургъанлай, арт джанындан, бучхагъындан, не зат эсе да тартды. Ызына айланыб къарагъанында, чѣмелиб, тилин чыгъарыб «огъайда, кесиме къаратдым да» дегенча башын эки джанына кѣзюу ойната тургъан Самырны кѣрдю. Урушсам, тахданы теблер деб къоркъа, этгенин ушатмагъанын билдирген халда Мурат анъа бармагъын силкди. Алай'а Самыр къуйругъун булгъаб, «андан бек къатылма ансы, аны ючюн къоркъмайма» дегенча гынтдылы кѣзлери бла анъа таукек къарады. Ариу бла тахдадан чыгъаргъандан сора Мурат Самырын къыджыраб юйге ашырыргъа кюрешсе да ол кенъирек джаллаб, биягъынлай чѣмелиб, Муратдан кѣз алмай тохдады.

Эки этажлы школну кенъ арбазында къоян орунла бири-бирини башында эки къат тизилгендиле. Ала ариу, усда иш-леннѣндиле. Агъач усдалыкъгъа юреннѣн сохдаланы бу биринчи ишлериди.

Самыр къоян орунланы ийисгей, къыйырларына ѣтдю. Сора аланы ташаракъ джерлеринде эки аягъын аллына узатыб, башын да аланы юслерине салыб джатды. Арбаз сохдадан толду. Дерсге кирирни сакълай, кими турникде ойнайды, кими агъачда джюрюйдю, кими къум къуюлгъан джерде чынъайды.

Мурат сумкасын да алай салыб, узакълыкъгъа чынъай башлады. Ол чынъаб тюшген къумундан ѳрге къобхунчу, ызындан чынъагъан джаш келиб Муратны тюз юсюне тюшдю. Мурат тюгел къобхунчу, юсюндеги джаш къычырыкъ-

кычырыкъ этгенин эшитди. Тёгереклерине уа эрлей сохдама деген джыйылыб кюледиле. Неге этгенлерин билмей, Мурат ёрге къобханында, Самыр аны юсуне тюшген джашны кёнчегинден тартыб иесин къорууларгъа кюреше айланнъанын билди. Самыр ёмюрде кишини къабмагъанды, алай'а аны халисин билмеген адам къуру уллулугъундан огъуна да къоркъады. Мурат ючюн ол джашдан «дерт алыргъа» къаст этиб айланнъан Самырны кючден-бутдан айырыб, аягъы бла да къабыргъасындан къагъыб юйге кысдады. Ургъанына да къыйнала, Мурат классха кирирге сумкасын ала тебрегенлей, биягъы Самыр къабланча къалайдан эсе да джетиб, сумканы тишлери бла сермеди. Бу джол'а ызына да къарамай, юйге думп болду. Теньлеринден ыйлыкъмаса, Мурат, эшда, джыларыкъ болур эди. Теньлери уа кими Муратны итине сукъланады, кими энди дерсге къалай барлыкъды деб къарайды. Кёнчегинден сюйрелген джаш да биягъында къоркъгъанын унутуб, аны ызындан къараб ышарады.

Кючюкчюк болуб, Къарча къайдан эсе да алыб келгенлей, Мурат аны джумушха юретиб башлады. Энди уа сынджырдан ычхынса, безири келиб, этмеген сыркыулугъу къалмайды. Муратны арбаздан кетерин бир да сюймейди, аны джукъгъа иймез ючюн не этелсе да аярыкъ тюлдю.

Дерсге къонъурау къагъылды. Мурат сумкасыз классха кирди. Бу дерс математикады, аны школну директору Аминат Бекировна окъутады. Къолтугъунда класс журналы бла ол эшикден киргенлей, бары бирден ёрге туруб, саламын алдыла. Аны дерсин ашыгъыб сакъламагъан хазна сохда джокъду. Орта бойлудан онълу, къатангъы сюеги, узунуракъ джаякълары, джукъа эринли бети, бир тукъум бир харамлыгъы болмагъан дугъум кёзлери ол окъутхан сохдаланы джюреклеринде ёмюрлюкге къалады. Ма бусагъатда да сохдала бары аны бир сёзюн ычхындырабыз деб къоркъгъанча эс бёлюб тынъылайдыла. Ол ары-бери кымылдагъаны сайын байракъчыкъча этилген знакчыкъ кёкюрегинде джылтырайды.

Аны сохдала хар кѳргенлери сайын бир окъуйдула: ол СССР-ни Баш Советини депутатыны белгисиди.

— Бизни директорубуз депутатды,— деб сохдаладан бири адамгъа хапар айтса:

— Депутатдан сора да РСФСР-ни махдаулу усдазыды,— деб бири да алай къошмай къоймайды.

Школгъа къуру да толу хазырланыб желиучю Мурат бу дерсе къалай олтургъанын да, не этгенин да билмегенча, халыгъа тагъылгъанлай болуб турады. Аминат аны не эсе да таб болмагъанын киргенлей огъуна да сезгенди. Алай'а кеси джукъ айтырыкъ болур деген муратда алгъа сѳз башламады.

Аминат юйге берилген дерсни соруб бошады. Джангъы дерсни джаздыра башлагъанында, Муратны биргесине олтургъан къызчыкъ къолун кѳлтюрюб сѳз алды.

— Аминат Бекировна, Мурат не затха джазарын билмейди,— деди.

— Тетрады къайдады да?

— Сумкасын ити алыб, юйге къачыб кетгенди,— дегенлей класс харх болду. Мурат джунчуду.

— Переменада барырса да келтирirse, бусагъатда артыкъ тетрады, ручкасы болгъан, беригиз,— деди Аминат.

Муратны къатындагъы къызчыкъ берди.

Переменагъа Мурат барындан да алгъа чыгъыб, юйлери не атылыб кетиб бара тургъанлай, ызындан бир аякъ таушла эшитиб, бурулуб къарады. Къарагъанында Самыр биягъы сумканы да тишлери бла къысыб джортуб келгенин кѳрюб тохдады. Сумкасын алды. Итге тиш къысыб тургъан Мурат къуангъандан аны башын сылай, кетмезин да биле тургъанлай ызына къысдады. Сумкасын алсам, Мурат да ызымдан юйге келликди деб умут этген Самыр Муратны келмегенин кѳргенинде ол дерсен чыкъгъынчы бурууно джанында сакълаб тургъанды.

Дерслери бошалгъандан сора биягъы Мурат къоянлагъа:

да аш бериб, мастерскойгъа айланды. Бара-барыб къоян ферманы къабыргъасына урулгъан къанъачыкъны юсюнде ариу къызыл харифле бла джазылгъан джазыулагъа энтда кёзю джетди. Хар кюнде аны окъумагъан бир сохда къала болмаз: «Джетиджыллыкъны биринчи джылын болджалдан алгъа толтурургъа биз да къыйыныбызны къошарбыз, къралгъа юч тонна къоян эт бла юй къанатлы эт берир-биз» деб джазылгъанды. Аны юсюне чабхан букъучукъну да къолуну аязы бла сылай, «Таукъланы айтмай, къуру бу къоянла да болурла юч тонна. Юч огъай, биз беш тонна берирге керекбиз» дей, Мурат мастерскойгъа жетди. Ол кёзюде кеслерини къоянларына къарай тургъан сохдала кёб эдиле. Алайдан кете башлаб, къанъада джазылгъанны окъумай бири кетмейди. Ол себебден кюнню не заманында келсень да алайда сохдаланы кёрлюксе. Ол джазыула алагъа тынъы бермей, бир-бирине эришдире, алгъан борчларын артыгъы бла толтурургъа тартадыла.

Мурат мастерскойгъа кирди. Бош заманы болгъанлай, бери джетмей чыдаялмайды. Анъа алкъын машиналары, агъач керекни юрете башламагъандыла. Алай'а ол мастерскойну эски этмей, талай затха юренеди. Ма бюгюн да сегизинчи классны дерсине келгенди.

Хар сохда кесини станогуна барды. Станокну яшигинде кереклерин чыгъарыб, ишге джарашдыла. Усдаз хар бирине тыйыншлы агъачны бериб, ким не зат этеригин айтды. Ма сохда Дахир линейка бла ёлчелеб, стол шиндикге аякъчыкъла кесди. Баш къанъалыкъ да алды. Аланы барын да ёлчелеб, хазырлагъандан сора, алгъы бурун абадан сюрме бла джукъартды, аны ызы бла башха сюрмени алыб, сыйдамлады. Ол аланы этгинчи дерсни бошалгъанын билдире, къонъурау къагъылды. «Андан сора ютюргю бла тешерикди, агъач джелим бла джабышдырлыкъды, кёк бояу бла боярыкъды» деб Мурат анъа сукълана эшикке чыкъды.

Ачыракъ да болуб Дахир бла бирге юлерине тебреди.

Джолда Дахир анъа мастерскойда терезе рамала, стол шиндикле, столла ишлегенлериндең хапар айтды.

— Энди ўа партала ишлеб башларыкъбыз,— деб махданды.

Ала да алай эте баргъанлай:

— Болушугъуз, болушугъуз! — деб бир кычырыкъ чыкъды.

Кычырыкъ эшитилген джанына Мурат да, Дахир да абын-сюрюн эте чабдыла. Башха адамла да кими андан, кими мындан кѳрюндюле. Бир тиширыўну экеўлен кѳоллары бла аузун джабыб, тохдаб тургъан бир брезент башлы машинагъа сѳйреб баргъанларын кѳрдюле. Ала, солуўларын кючден ала, алайгъа джетерге, машина уллу джолгъа чыгъыб, ёзенни ёрге айланды. Сѳйрегенлени бири Хызыр болгъанын джашчыкъла таныб, адамлагъа хапар айтдыла.

— Къыз'а ким болду? — деб сордула алагъа.

— Къыз бизни Муслиматны звеносунда ишлеген Мариям эди,— деди Мурат.

— Хызыр комсомолла бла бирге ферма ишлей шой эди да, акъыз,— деди бир къатын да.

— Анлай ферма ишлесин мени джаўум, къачыб келгенди, ол хазыргъа бисмиллады, ансы этими, адеби болгъан зат тюл эди къачан да,— деди бири да.

— Атасы, анасыдыла терс. Кѳолу сууукъ суўгъа тиймесин, деб ол этерикни да кеслери этиб айланадыла сора, ол аманлыкъгъа джайылмай не этерикди.

— Тоба бир аллах, аны анасыны аузундан кесим джюз эшитгенме, эркишиге неда джарашады, къызны да джигитлиги болгъан джаш урлайды деб.

— Ол джигитлик тюлдю, кесине базмагъанлыкъды,— деди бир къарт да.

Ала да алай эте тургъанлай, кычырыкъ, сыйыт эте Мариямны анасы джетди.

— Оў мен джарлы, джарылыб ёллюк ким эсе да мени

башыма бу бедишни нек салды. Къайры думп этди, джер башындан тас боллукъ,— деб тобукъларын туюб джылады. Элде къарт, джаш да къалмагъанча алайгъа джыйылды. Къалабалыкъ дауур-суюр болдула.

— Джамагъат, джаным къурман болсун джаныгъызгъа, шо дженъил къуугъун ийигиз, къайры элтген эсе да табыгъыз,— деб Мариямны анасы джылагъанын тыя халкъгъа айтды.

Мурат асыры джюреги къыйналгъандан несин да билмей:

— Мен барайым, ат беригиз,— деб таза кёлю бла айтды.

Джыйылгъанла тышларындан кюльорге аны джюрекчигин къыйнарбыз деб къоркъа, бири-бирине къараб ышардыла. Бир къарт'а джюреги анъа асыры разы болгъандан, джыйылгъанланы тегереклери бла къатына барыб, башындан сылады.

— Сен джетерге аллай ишле къурурукъдула. Бизни заманыбыздан къалгъан сылыкъ ишни биз кесибиз кюл этербиз,— деди. Джамагъатха ўа:

— Мариямны атасы Джаммолат, ферма ишлегенле блады, къарнашы шахтада ишлейди, былайда анасы болмаса, киши-си джокъду. Болсун, болмасын, иш анда тюлдю. Бу иш барыбызны да ишибизди. Мени акъылым бла, эл советге барайыкъ да, Хызырны атасын, анасын да ары чакъырайыкъ. Аланы хапарлары бар, джокъ эсе да билеик, андан сора ызындан къуугъун иерге керекди, не ўа къыз кеси суюб баргъан эсе ўа,— деди.

— Болушугъуз, болушугъуз,— деб кычыргъан эди,— деди Дахир.

Алайдагъыла бары эл советге джыйылыб бардыла, алай'а председателни табмадыла. «Ол фермагъа къарай кетгенди», деди Советни къагъытчысы, къазаўатда бир буту кетген Шогъай.

Хызырны атасын, анасын чакъыртды. Ала джашларыны не эте айлангъанындан хапарсыз болгъанларына ант, кърал

этдиле. Аланы керти, ётюрюк айтханларын да киши билме-ди. Шогъай телефон бла район милициягъа сёлешди. Аны бла да къалмай, элден талай адамны къураб, ишекли болгъан джерлерине аланы излерге ашырдыла. Мариямны ана-сына Шогъай:

— Къоркъма, эгечим. Биз Хызырны къайсы ёмюрде джа-шагъанын дженъил эскерирча этербиз, — деб кеси энтда къайры эсе да сёлеширге телефонну трубкасын къолуна ал-ды. Хызырны атасы джыйылгъанлагъа айланыб:

— Хызыр бизде джюрюмеген адетни этмегенди. Къыз ур-лагъан анданмы төреди. Не ўа урлангъан къызны сыйырыб, джанъыдан къыз этерге умутугъузму барды?!—деб бюсюреў-сюз айтды.

— Хар ким джюреги ушатханнъа барыргъа, джюреги ушатханны алыргъа эркинлиги болгъан заманда не къыз урлагъан хапарды ол, кесини намысын сакълай билген бир заманда да къыз урламагъанды. Къыз урлагъан бизде адет тюлдю, джанъыласа, — деди бир къарт къатын ич джаўлу-гъуну чохун бегирек къыса.

— Кесини адамлыгъына базмагъан этеди ол адебсизлик-ни, ансы адамлыгъына базгъан ёмюрде да этерик тюлдю ол ишни, — деди билексиз Исса да.

— Къаллайла урлагъанды ха, бир хапар айтыгъыз, — деб Кемисхан кёкюрегин бютеў ачыб, къойнунда сабийине эм-чек ичире, ортагъа сугъулду.

— Суў алыргъа бара тургъанлай урлагъандыла,— деди къайсы эсе да.

— Эркишиликни кёргюзгенди, саў къаллыкъ Хызыр,— деди Кемисхан тозурагъан чачында тохдамай сылджыраб баргъан хота джаўлугъун да ёрге тартаргъа кюреше.

— Андан уллу эркишиликни кёрмесин юйюнде, сенден сора аны айтхан,— деди Хамитни анасы Залихат.

— Шо сени алай этиб бир урларыкъ чыкъса, Асландан

насыблы киши болмаз эди,— деди бир кесе сакъял къартчыкъ, таягъын бир къолундан бир къолуна ала.

Аны айтханына кюдюле. Джандет'а къартчыкъгъа айланыб:

— Къой, джаным, къой, не болгъан эсе да болгъанды, юй толу бир юйдегисине ырысламай ол не сёзюндю,— деди.

— Ой, Джандет, келининъи юсюне къазан къошакъ этсенъ да кишиге урлаталлыкъ тюлсе,— деди биягъы къартчыкъ.

— Къазанча асылгъын отха, ол узун тилинъи аузунъа джыйыб туруп эсенъ,— деб Кемисхан, къартды деб да къармай, хам деб къабды.

— Аны алай къозгъар ючюн эте эдинъ сен, энди марджа болгъа эдинъ тыялмасанъ Кемисханны,— дедиле бир къауумла да.

— Ол да алай болсун, Хызырны алай кечиб къояргъа боллукъ тюлдю. Бютеу эл аны айыбына джолукъдуругъа керекди,— деди бир къарт.

Ала да алай эте тургъанлай советни къагъытчысы Шогъай асхай-асхай адамлагъа келиб:

— Хызырны табхандыла. Бусагъатда телефон бла билдирдиле.

— Къайдады? — деб ол айтхынчы тёзмей, талай адам аллына бирден юрюлдю.

— Марадады. Ары чыгъарыб кетгенди,— деди.

Хар ким юйлерине уакъ-уакъ чачылдыла. Ызына бара, Джандет Лейланы амбулаториясына кирди. Анасындан туугъанлы Джандетни башындан башха джугъу аурумагъанды. Сабийлери гитче заманда дохдургъа барыргъа керек бола эди, ала ёсюб аякъ юсюне минъенли уа амбулаторияны джолу терс-тюз эсе да билмейди.

«Дохдурну юйчюгю къарыусуз юйчюк кёреме» деб джете баргъанлай кёлюне алай келди.

Керти да амбулатория элни Къобан таба джанында эки гитче комнатачыкъдады. Къаратыргъа келген адамла бир

джанында сакълайдыла. Лейла да бир джанында къарайды. «Тар кёреме хариб келинни ишлеген джери»,—дей, Джандет да сакълагъан адамла бла чёкдю. Аны танымагъан бир къатын:

— Сау къаллыкъ бу дохдур хар кимге да бирча джан аурутуб бир иги къарайды. Бир огъурлу къолу барды кесини да,— деди.

— Бизде сабий бир къыйын ауругъан эди да, къолу бла алыб атханча сау этиб къойду,— деди дагъыда бири.

— Да бу уллу дохдурду, кёб окъугъанды,— деб къошду бир эркиши да.

Бу сёзню да тохдатыб, къатынла бир-бири бла башха сёзге кирдиле.

— Акъыз, сизни Исмаил инженер болуб келгенди дейдиле, алаймыды?—деб сорду бир къатын бирине.

— Алайды,— деб ол анъа мыдах джуаб берди.

— Къайда ишлейди?

— Къарачай шахарда. Шахталаны юсю бла ишлейди.

— Къатын да алгъан шойду да?

— Алгъан эди. Аман тиширйу да кёрюнмей эди. Алай'а къойду.

— Да кеси суйюб алгъан эсе?

— Суймей'а. Суйюб алгъанды ансы, бизми алдыргъанбыз...

Акъ халатына да къан тамчычыкъла тюшюб, Лейла къолларын спирт джугъу мамукъ бушдукъчукъ бла сюрте, ал юйге чыкъды. Джандетни кёрюб:

— Анам, нек желдинъ, юйде ауругъан затмы барды? — деб къайгъылы сорду.

— Огъай, джаным, огъай, ауругъан зат да джокъду. Ишлеген джеринъе бир къарайым деб къайыта келгенме, — деб огъурлу кёзлери бла келинине къарай, чыгъыб тебреди.

Лейла босагъагъа дерн ашыра:

— Анам, Суратдан письмо алгъанма. Аны мында бизни шахталада ишлерге чакъырадыла, — деди.

— Къачан келликди экен?

— Бюгюн, бюгече джетерге керекди самолёт бла.

— Аллахха шукур, суйсенъ кёкде, суйсенъ джерде, суйсенъ сууда джорюйсе. Бу затлагъа шукур эте билмей, къыз урлай айланъандан насыбсыз болурму,— дей, юю таба джолгъа бурулду.

Ол да юню къабагъына джетерге Муслиматны звеносу къобуз согъа, арба бла ишден джетди. «Мариямдан хапарлары болмаз», дей, Муслимат арбадан тюшгюнчю, Джандет калитканы сабындан бир къолу бла тута, сакълады. Мариямны уа эркинлик алыб тюненели юйде болгъанын биле эди.

Аны эртденбласында юй джумушун тындыргъандан сора Джандет Хамитни анасына, ферма ишлеген джашладан хапар сора кетди. Хамитни анасыны къалгъанладан башха хапары болмаса да, хар ким анъа джыйыладыла. Джандет баргъанында, Суйюнню анасы Муратхан, Акулина, Юсуфну анасы анда тура эдиле. Бары да ёрге туруб, анъа терде орун къойдула.

Акулина школну сибириучюсюдо. Бир кюнню ишлесе, эки кюнню солуйду. Ол себеден:

— Барыб бир-эки кюнню болушурмедик ферма ишлегенлеге,— деди.

— Айа, унарыкъ болмазла, барсакъ да къайытыб келликбиз,— деди Хамитни анасы.

— Эшда, эшда, бек да унарла, мени юйдегим мени орунъа олтуртуб, табу этиб тутарыкъ эди. Мен'а алай тураллыкъ тюрме. Фермагъа ишлерге чыгъама десем'а анда джашла: «Огъай, солур замыныгъызды, солугъуз, сиз кёзююгюзню ишлегенсиз» деб къоярыкъдыла,— деди Джандет.

— Алайды, кеббе керти айтаса,— деди Акулина.

Эшикден Абидатны анасы Хурай тюшдю. Юйдегиле бары да ёрге къобуб, анъа орун къойдула.

— Акъыз, Абидат окъургъа барыргъа хазырланады деб, эм артда фермагъа чыгъыбмы кетди?—деди Юсуфну анасы.

— Хо, ол да усдазлыкъ окъургъа барса, юйюбюзде тёрт усдазыбыз боллукъ эди.

— Мариямны сыйырыб келгендиле,— деди хоншу къызчыкъ кириб.

Къатынла тиллешгенча бирден ары атландыла. Аланы юйде, арбазда да аслам адамны кёрдюле. Къызны келтирген джашла Хызырны ёшюн уруш этерге кюрешгенини юсюнден хапар айта тура эдиле.

— Бизни баргъаныбызны эшитгенлей, къызны юй-юйге кёчюрюб джашырыб айлангъандыла. Бизге элчиле аны айтханларында, джер-джерге тинтиуёл этиб башладыкъ. Эм артында бир къарт къатынны гёзенинде табдыкъ. Мариям хариб, бизни кёргенлей джылаб мыллык атды. Къызны эсинде-бусунда болмагъанлай урлаб кетгенлерин билгеникде уа ёлюб да къоямедик,— дедиле.

— Не келсин, биреуню юйюне бир киргенден сора къызны сыйы къалмайды,— деди алайда къатынладан бири, Мариямны джууукълары эшитмесинле деб тегерегине кёз джетдире.

— Къыз мындан баргъан адамла бла тургъанды,— деди къайсы эсе да.

— Ала бла турмаса да, намысын сакълай билгенни бир адам учуз этерик тюлдю, мени сартын...

— Хо, хо тюз айтаса, джаным, Мариям эм намыслы къызланы бири эди... энди, хариб къыз аты къалмады юсюнде...

— Нек къалмайды, юйюме аллай келин кирсин. Бир да мени къаргъагъан аны бла къаргъасын. Адамгъа зарауатлыкъ джетсе, не къадар кёлтюрге изле. Ол итни уа керегин берирге керекди халкъ тургъанлай. Халкъны кючю уллуду. Ойнай билмеген уруб къачар дегенлей эте эсе, халкъны таягъын да бир кёлтюрсюн,— деб Джандет тамам кёлюндегин ким да эшитирча айта, къызгъа кирди.

Мариямны кызылы бла агъы тѣюлюб туруучу бети ху-бар болуб кѣагъытча агъарыб кѣалгъанды. Узун кирпичли ариу кѣзлери джылай-джылай кызаргъандыла. Бир уллу терслиги болгъанча, кишиге кѣзюн кѣлтюрюб кѣараялмайды. Аны суу челеклерин быргъаб, машинагъа суйреген заманларында кѣоркѣгъаны бла джюреги кѣлтюрюлгенча болгъанды. Къыз, джаш нѣгерлери не ариу айтыб кюрешселе да кесин тыялмай тѣрт бюклениб джылайды...

— Джашны сютге берирге керекди,— дедиле бир кѣауумла.

— Огъай, анъа бютеу эл кеси сюд этерге керекди.

Хызыр Мариямны ычхындыргъандан сора кѣайры эсе да думп болгъанды...

Чуакъ кѣгде бир усдукгу булутчукъ айланады. Алай'а ол Кюнню джабаллыкъ тюлдю. Кѣошулургъа кесича нѣгер табмайды, Кюнню таякълары аны чачдыла, эм артында уа тас болду. Энди кѣк мардасыз тазады.

Кѣобанны онъ джанындагъы бу эл тамам бѣрекеге ушайды. Эки кѣанат учлары джитиледиле, ортасы джассы орналгъанды. Кѣурмашча акъ чакъгъан кѣгет тереклени араларындан юйлени шифер башлары кючден-бутдан таныладыла. Чирий тебреген дыран башлы юйле да сан-сан кѣзюнѣ тюртюледиле. Ол юйле былайгъа биринчи тюшгенленикиледиле.

Джандет бла Акулина юйлери таба бурулуб башладыла.

— Мен Воронеж деген шахарда тууганма, алай'а ма бу элни бир элге, бир шахарга да аушдурлук тюлме,— деб Акулина тохдаб, бютеу элни кѣолу бла кѣргюздю. Джандет да элни джанъы кѣргенча кѣарады.

Эски Кѣарачайда ѣмюрлери тарлыкъда джашагъан кѣарачайлыла Совет властны кючуо бла джанъы джерлеге тюшгендиле. Колхозла джанъы кѣурала тебрегенлеринде былайгъа бир-бир юйле келе башлагъанлары Джандетни бюгюнча эсиндеди. Кеслери да Хурзукдан ол джыллада кѣчген эдиле.

— Шо суу алыры бир тынч болса, андан сора хатасы джокъ эди, — деди Джандет.

— Джетиджыллык план бла сууну элге быргыла бла чыгарлыкдыла дейдиле,— деди Акулина.

— Хамам да, больница да керекди,— деб Джандет келинини сёзлери эсине тюшюб айтды.

— Баш болса, бары да боллукду. Хызырча бир телиси болмаса бусагатда адамлада баш уллу ишлейди. Джулдуз этиб, кёкге учурганларын кёресе, джаным,— деди Акулина.

Джандет «шукур» эте Акулинадан айырылды. Акулина да Бекмырза къайдан эсе да джукъла келтиргенди деб эшитиб, Нинагъа джараулу затла алыргъа анъа бурулду.

ОНЭКИНЧИ БАШЫ

Малчыланы туудукълары

Сурат «Ставропольуголь» трестге ишге джарашырыны аллы бла онбеш кюнню юйде солуду. Сора ишине Къарачай шахаргъа тебреди. Ол автобусну аллына уллу джолгъа чыкъгъандан сора кёб турмай, школну машинасы бла Аминат Бекировна да келди. Суратны эслеп, Къарачай шахаргъа барлыгъын билгенден сора биргесине олтуртду.

Аминат Бекировна Суратны да окъутханды. Ол алгъынны сохдаларын былай тыйыншлы адамла болуб кёргени сайын кесин уллу насыблыгъа санайды. Игитда дейсе, мураты толгъандан насыблы къайда. Ма бусагъатда да ол къатында олтуруб баргъан Суратдан кёзюн алмайды. Аминат таныучу бурмачач, назик къызчыкъ бусагъатда къатында керти да профессорча олтуруб барады. Ол не уллу алимлини, не уялыр адамланы къатында да кесин асыл джюрюте билликди. «Усдазланы кыйынлары бош къорамайды» дей сэгъыш эте баргъан Аминатны джукъа эринлери кеслери алларына шыбырдадыла.

Не ючюн эсе да Аминатны эсине гитчерек заманда алагъа хоншу джашагъан Гемеланы кызы тюшдю. Емюрю Хурзукдан чыкъмагъанлай ол 93 джылны джашаб ёлгенди. Хурзукга автомобиль биринчи кере баргъанында, андан кьоркьуб, сау ыйыкъны ауруб джатхан эди.

Сурат ёзенни асыры тансыкълагъандан бир терекни, бир ташны оздурама деб кьоркьгъанча къарайды. Не къадар ичлеринде огъуна айланса да, ёмюрю алайлай барлыкъды. Джанъурладан, тау сууладан бети бозаргъан Къобанны шуу-улдагъаны башха таушну барын тунчукъдурады. Машинаны чархлары джабышыб кьобханча асфальт джолда чырылдайдыла. Усда шофер джаш сыйрат кёпюрча учхул тарладан аны сан этмей ётдюрдю.

Хумарадан озгъанлай шахтаны кёрюб, Сурат бютюн да джарыды.

— Ма бу шахтаны ишчиси СССР-ни Баш Советине депутатды,— деди Аминат Бекировна, сууну сол джанын кёр-гюзе.

— Эшитгенме. Шахтада комплекс ишлени бардырууда ол кёб затла этгенди дейдиле,— деди Сурат. Аны тышында да областны миллетлеринден ол шахтачылыкъгъа кёб адамны юретгенди.

— Октябрь революциягъа дери бизде бир джанъыз ишчи болмагъанды, Аминат Бекировна, энди уа къалай уллу ёсгенди бизни халкъыбыз!

— Къалгъан халкъла ёсмеселе, бизни халкъыбыз да ёсерик тюл эди. Совет халкъ бары бирча ёсгенди. Ма мен бюгюн сайлаучуланы алларында СССР-ни Баш Советини сессиясында мындан алда болгъан бегимлени юсюнден хапар айтыргъа барама,— деди Аминат Бекировна. — Мен айтырыкъ ол ёсюмлени юсюнденди. Аланы уа сокъур сау да кёреди.

— Къуру бизни элде бюгюн ишлеген интеллигенцияны джартысы Октябрь революциягъа дери бютеу Къарачайда

болмагъанды. Ол огъуна адамны кѣб затха тюшюндюрюрге боллукъду,— деди Сурат.

Машина Ташкѣпюр кѣпюрден ѳтюб сахаргъа айланды. Къарачай сахар деб джазылыб тургъанны окъугъанында «бурун былайда къара чегет болгъанды дейдиле, энди уа былайда бу сахар хауасыны тазалыгъы бла, кесини ариу-лугъу бла кѣб джерге белгилиди» деб къуанды.

Мийик тереклени араларындан юйле аз-буз кѣрюнедиле. Шахарны башы мийик къаяны тюз эрнинде уллу акъ харифле бла «Джашасын КПСС!», «Дуниягъа рахатлыкъ!» деген джазыула машинаны терезесинден ачыкъ кѣрюнедиле. Ол сѣзле хар совет адамны джюрегиндеги сѣзледиле. «Шахар мен кѣргенден эсе ариу да, уллу да болгъан кѣреме»,— деди Сурат ичинден.

Каштан тереклени джаны бла орамны барыб, машина Советлени юйюню аллында тохдады.

— Сайлаучула бла эртденбла туберикме. Бюгюн иш кюн бошалгъанды. Сен да трестге тубеяллыкъ болмазса. Кел, мени къонакъбайларымда къалырбыз,— деб Аминат Бекировна Суратны къолтугъундан алыб тебреди.

Сурат сѣз да салмагъанлай, сохда заманындача усдазыны буйругъуна бойсуна, ол элтген джерге кетди. Шофер да гаражгъа айланды.

Аминат Суратны Теберди суу таба къабхакъны башында бир джанъы ишленнѣен уллу тѣртгюл юйге элтди. Юйню иеси, белгили усдаз, къатанъы битген чырайлы адам, къонакъла бла джарыкъ саламлаша, бачхычладан аланы алгъа чыгъарыб, кеси да ызларындан барады. Аны юй бийчеси да верандада къолларын тута:

— Адам алай да бир этеди, Аминат, чыртда кѣрюнмей къалдынъ да,— деди.

— Да, ма энтда бир къонакъ келтирир ючюн тургъанма аллай бирни. Шагърей болугъуз, инженер-горняк Сурат. Таб сизни бир-биринъе джууукълугъугъуз да болур дейме,— де-

ди Суратха айланыб: усдаз Асхат, бу да юй бийчеси — Мариям, — деди.

— Сурат'а менъе тѣтя болады сора, — деб Асхат тамадалыгына база накъырда этди.

Асхат къонакъланы джайгы плащларын тешдириб, кеси шифоньерге такъгъандан сора, залгъа кириб олтуртду.

— Къалай иги болду келгенигиз, бюгюн Мариямны туугъан кюнюдю, къонакъла сакълаб турабыз, — деди Асхат, юй бийчесине къараб ышара.

— Туугъан кюнюмде аш юйде бираз команда бермесем болмайды, айыб этмегиз, — деб Мариям залдан чыкъды.

— Аш юйге бара эсенъ, бошлайбыз, айыб да этмейбиз, — деб Аминат Бекировна накъырда этди.

— Да айтыгъыз хапар, джанъы не хапарыгъыз барды? — дей Асхат чал ургъан чачын тарай айтды.

— Да ма сизге энтда бир джанъы адам къошулады. Сурат былайда ташкѣмюр трестде ишлерге келеди.

— Биз не къадар къошулса да адамдан къачмайбыз. Бизни алайлыгыбызны билиб, адамла да кѣб бола келедиле, — деди Асхат.

— Къалайды институтда ишигиз'а? — деди Аминат.

— Аман тюдю. Кѣб болмай, директорубуз Москвагъа, Министерствогъа барыб келгенди. Институтха былтыр берилген ача тенъли бирни быйыл да бергендиле. Аны юсюне да кърал юч джюз минъ сом къошханды. Бусагъатда ала-мат актывый зал джарашдырыла турады.

— Сен ана тилибизни грамматикасыны экинчи бѣлюмюн джазамыса? — деди дагъыда Аминат.

— Огъай, аны башха бир докторубуз джазады. Мен биринчи кесегин джазыб бошагъанма. Алкъын сѣкген чыкъмай турады, — деди Асхат онъ къолу бла джумушакъ креслону таянчагъын сылай.

— Сен'а аспирантураны бошадынъ, РСФСР-ни махдаулу усдазы болдунъ, депутат болдунъ, Ленинни орденин алдынъ,

энди джетер джериме джетдим деб тохдабмы кългъанса?— деди Асхат Аминатха.

— Аминат Бекировна джанъы диссертация джаза турады,— деб Сурат аны орнуна Асхатха джуаб этди.

— Неда болсун мени айтырым, джетген джеригизде тохдаб кълмагъыз,— деди Асхат, аякъ таушлагъа къоба.

Европа кийимли талай адам эшикден тюшдю. Ала бары да таныб, Аминатны кълун тутдула. Асхат адамланы бирин кълмай Сурат бла танышдырды.

— Бу партияны райкомуну секретары Шерифатды. Бу врач Маджирди, бу аспирант Асиятды, бу поэт Магомет. Бу да орта школну директору Амин,— деб аланы кимин диванна, кимин да залны къабыргъасы бла тизилген таянчакъ шиндиклеге олтуртду. Бары да олтуруб бошагъанлай, дагъыда эшик къагъылды. Асхат чыкъгъандан сора аны бла бирге юйге энтда адамла кирдиле. Аланы бири институтну преподаватели Василий Петровичди, бири да аны юй бийчеси Анна Павловна, Пединститутну директору Халит, бири да черкес усдаз Алим, бири уллайгъан тегейли усдаз Чермен Николаевичди. Алай бла юйде къонакъла аслам болдула. Аланы бир къаумлары Асхатны алгъынны сохдаларыдыла, бир къауму да биргесине ишлеген нѳгерлеридиле.

Бираздан дагъыда экеулен кирдиле. Аланы бирине кѳзю джетгенлей, Суратны бютеу санлары кълыйлыб, кълуне чабар халгъа кирди. Аны алай болгъанын Аминат болмаса киши эслемеди. Ол да абажурлу лампыны кѳлекгесинде кѳзюме кѳрюндю деб акъл этди. Келгенле къл тута келиб, Суратха джетгенлей, ол кесин кългъа джыйыб, эс ташламазча болду. Болумун джыйылгъанлагъа билдирмез ючюн ол, аллына джууукъ келиб, ичине джутуб къоярча Суратха алай къарагъан адамгъа кючден-бутдан кълун узатды. Ол адам тѳгерегине къарай барыб, фортепьянону къатында олтурду, алайдагъы гокга ханс бетине кѳлекге болуб, олтургъанла эслемезча Суратха къараргъа таблыкъ берлигин билди.

Асхатны юй бийчеси Мариям джарыкъ ышара залгъа кирди, джангъы келген адамланы къолларын тутду. Аны башында тамгъалы косинкачыгъы бла юсюнде джангъы крепжоржет чебгени джаш кёргюзедиле. Гокга хансны джанындагъы джашны кёрюб:

— Исмаил, алай ташагъа нек киргенсе, ол пианинону ач да бир согъа тур, марджа. Джашчыкъ окъургъа кетгенли кесини да башы ачылмагъанды,— деди.

— Мариям, согъар ючюн джюрегинъ ойнаргъа керекди,— деб Исмаил джуаб этди.

— Да сени тамам ойнар заманынъды,— деди Асхат.

— Огъай, тейри, джангъыласыз, Исмаил нохун ашырыб, энди уа ашыргъанына сокъураныб турады ансы былай болмаучан эди,— деди Магомет.

Исмаил асыры джунчугъандан джуаб эталмай, башын Суратдан терс джанына бурду.

— Сагъыш басхан адамны джунчутмазгъа, нохун'а ызына къайтарыр джанындан болургъа керекди. Меннъе эркилик берсегиз, къарыуумча сизни кёзюгюзню ачаргъа кюрешир эдим,— деб Сурат юренчек къоллары бла пианинону башын ачды.

Исмаил бу джол да джукъ айталмай, ёрге къобуб, мюйюште дженъил-дженъил джюрюб башлады. Пианинода уа Чайковскийни музыкасы кёзюу-кёзюу алмашыныб, залны ичиндегилени сют уюгъанча уютду. Бу кёзюуде Суратны Исмаилны да джюреклерини тёрт джылны бирге окъугъан, узакъ-дагъы шахарда ойнай, кюле джашагъан заманларына бёлюндю. Исмаил музыканы эшитмейди. Сурат да согъа, къала эсе да билмегенлей согдады. Исмаил институтда Суратдан ненча да тилеб Чайковскийни сокъдургъандан суйгени джокъ эди. «Ма сокъдум, джарыла эсенъ бузул» дегенча Сурат пианинону джабыб ёрге къобду. Черкес усдаз, институтну доценти Алим, Суратны къолун тутуб:

— Сау болугъуз, мени акылым бла олтургъанланы барын да разы этдигиз,— деб бюсюреу этди.

— Разы болмагъан да табылыр, ким биледи, хар кимни башы башхача, излеми да башхады, алай'а ким кимни разылыгъын сорады,— деди Сурат.

Ол сёзлени керти магъаналарын анъылагъан джанъыз бир адамды.

Ортагъа столланы тизиб, ашны, сууну салдыла. Акъ къарча чыммакъ стол джабыуланы юслериндеги затла бузча хрусталь саутланы къабыргъалары бла ачыкъ кёрюнедиле. Шампан шышаланы башлары Минъи-Тауну башыча агъара столда саутланы барысындан да ёрге чыгъадыла.

— Джолдашла, аллыгъыз таба олтуругъуз, тилейме,— деб Асхат ёрге къобду. Шиндиклени алгъа тартдыла. Хар ким бир-бир орунларына джарашдыла. Мариямны, Асхатны, Аминатны бир джерге, тамада орунлагъа олтуртдула.

Асхат къобду.

— Джолдашла, рюмкаларыгъызны алырыгъызны тилейме.

Бары да алыб ёрге турдула.

— Бюгюн былайда Мариямны туугъан кюнюн алгъышларгъа келгенигиз ючюн мардасыз сау болугъуз. Сиз билгенден, бизде алгъын бу адет джюрюмегенди. Бусагъатда уа иги адетлени бирине санаб, биз муну орусдан алыб джюрютебиз. Керти да бу огъур адетди. Алай бла хар миллет бир-биринде джюрюген иги халини, адетни ала, осал, чирик адетлени ташлай, ёсгенден-ёсе, шохдан-шох бола барадыла. Биринчи рюмкаларыбызны Мариямны саулугъу бла бирча, миллет шохлукъ ючюн тартаргъа эркинлик беригиз,— деб Асхат сёзюн бошагъанында, рюмкаланы бир-бирине джетдириб бары да, ёретин, тенъден ичдиле.

Хар адамны аллында табакъда бирер хычын, гитче сохдачыкъла, аны кибик хрусталь саутлада тюрлю-тюрлю ашарыкъла эркиндиле. Мариямны аты, туугъан джылы джазыл-

гъан торт, столну тюз ортасында кюннъе ышаргъан чёблеу башча, адамлагъа ышарады.

Шохлукъну, Коммунист партиябызны, жарыкълыгъыбызны, литературабызны юсюнден кёб алгъышла айтылдыла.

Узакъ болмай, Суратны туурасында олтургъан Исмаил, Суратха да кёзюн джетдире, ёрге къобду.

— Джолдашла, алгъыш айтыргъа меннъе эркинлик берлигигизни тилейме,— деди.

— Бек разыбыз, Исмаил, айт.

— Биз бюгюн былайда иги кесек тост айтдыкъ. Алай'а суймекликни юсюнден киши да айтмады. Мен аны юсюнден айтыргъа излейме.

Адамладан тартынмаса, Сурат ол сагъатлай къачыб юден чыгъарыкъ эди.

— Керти суймекликни сакълагъанланы саулукълары бла бирге, суймекликде жанъылгъанланы кечер ючюн ичеригизни тилейме,— деб рюмкасын Суратны столунда тургъан рюмкасына джетдириб «ичеринъи тилейме» дегенча къызгъа алай къарай ичди. Къалгъанла да ичдиле. Сурат тилине да салмады. Аны къатында олтургъан Алим, Суратны жанъыз къоймайым дегенча, рюмкасын ичмеин ызына салды. Столдан къобхунчу огунакъ, ашны юсюнде ушакъ башланды.

— Кёремисе, шибижини бу сопалауун. Ма Хызыр деб биреу къыз урлайма деб, беишлик болуб къалгъаныны юсюнден джазылады,— деди Асхат, терезе юсюнде газетни ала.

— Ол бизни элде болгъанды. Хызыр кеси да алгъын окъуй келиб тохтаб къалгъанды. Бизде окъуб чыкыгъанла бюгюн Сталинградда трактор заводда, Ленинградда, МГУ-да окъугъан, ишлеген заманда, бу затны былай болгъаны кесикесибизни ишибизге къатыракъ къарарча этгенди,— деди Аминат, керти да къыйналгъанын таныта.

— Джаш тёлюню юретиуде, ёсдюрюуде усдазланы къый-

ынлары мардасыз уллуду, джуаблыды,—деди Василий Петрович.

— Окъуу джашауҗа джууукълашханлы, юретиу урунуу бла байламлы бардырыла башлагъанлы джаш тѣлюню ѓсдюрюу керти да деменьили бола барады,—деди Асхат.—Ма ол бир кюн мен газетде бир хапар окъуҗанма: 80-джыллыкъ къарт Къарча къартлыгъын да сан этмей, къаралыр керекли болгъан токълу сюрююню алыб, айнытыб баргъан бла къалмай, эки джылгъа юч кере тѣлю алыуҗа хазырланады деб джазылады. Биз, интеллигенция, алкъын ала тенъли бир зат эталмагъанбыз. Ма сѣз ючюн, Магомет, сиз джазыучула. Ол затла сизге бишген ашдыла. Айтыгъыз, къайда не затла джазгъансыз бизни бу сеир кюнлерибизни суратлагъан затла болуб,—деди.

Магомет джунчуду.

— Сеир ишле, джетишимле, джанъы затла асыры кѣбден аланы юслеринден джазыб джетдирмеклик къыйынды,—деди ол эрнинде табы болгъан джерин салфетка бла сюрте.

— Ол хангъа джуаб тюлдю,—деди Асхат.

— Бир къаум критикле китабда тарт-соз, къысхача айтыргъа, конфликт болурун излейдиле. Бизни джашауубузда иги затха джол ачыкъды, сора анъа керексиз тарт-созла чыгъарыргъа кюрешиу тюзмюдю, мен анъылаялмайма,—деди Чермен.

— Джанъы келе, эски кете баргъан заманда тарт-созсуз, илинмексиз болмайды. Ма сѣз ючюн, ол Хызыр дегенни юсюнден айтайыкъ. Ол конфликт болмай не затды! Бизни совет литературабыз социалист кертиликге таяна, джашаууну тамам болумуча кѣргюзеди. Критикле аны излегенлерин терс этедиле дерге джарамайды,—деди Магомет, уллу тѣгерек кѣзлерин кюлдюре.

— Джолдашла, шышала бизге къараб тургъанларын унутмагъыз,—деб Асхат рюмкасын алды.—Бары да алдыла.—Иги сѣзле айтылдыла, сау болугъуз, алай'а мени бир къо-

шарым барды. Мен былайда олтурганланы барынъдан да джылым бла тамада болурма. Совет властны ал джылларында Къарачайда, айтыргъа, интеллигенция джокъ эди. Эсим-деди, Хурзук эл советге къагъытчы болургъа джараулу адам табмай инджилгенлери. Бююн кѳресиз. Ма былайгъа, мени юйюме келген кесек адамны ичинде врачла, инженерле, усдазла бардыла. Сѳз ючюн, Сурат инженерди. Ол биягъында мен айтхан къойчу Къарчаны кызыды. Мени атам да малчы эди. Шерифатны, Маджирни, Айшатны, Черменни, Алимни аталары, аналары да кысхача айтыргъа, барыбыз да малчы юйдегиледен чыкъганбыз.

— Ол затны эскере, Совет властха ѳмюрлюк джашау излемеген бирибиз да джокъбуз,— деди Шерифат.

— Къуру сѳзде излеген бла къалмай, билимибиз, къарыубуз бла къралны кѳлтюрюрге не джаны бла да кюреширге керекбиз,— деди Чермен.

— Тюздю. Ма Маджир джарыучу дохдурду. Ол адамны ашхыныны ичинде джара болмазча не амалла болуруну ююнден сынамла бардырады. Аминат кандидат диссертациясын хазырлайды.

— Асхат кесини диссертация хазырлагъанын унутуб барады,— деди Аминат.

— Ма бу инженерле,— деди Асхат,— ташкѳмюрню кѳб къалай чыгъарыргъа боллугъуна бююн сагъыш этгенлерине мен толу ийнанам.

— Джолдашла, Ленинни партиясы ючюн, мындан ары ѳсюмбюз ючюн, миллет шохлукъ, къарнашлыкъ ючюн тартайыкъ,— деб ѳрге къобду Шерифат.

— Тюз айтаса, тюз айтаса,— деб бары да тартдыла.

Бу кѳзюуде Исмаил Суратха джууугъуракъ олтуруб сѳлеширге умут этди, алай'а Сурат бир джанына бурулуб, сѳлешери да келмегенлей, Алим бла сѳз башлады. Аузу сѳлешсе да, башындан бир минутха Исмаил кетмейди. «Ким биледи, керти да джанъылгъанын анылагъан болурму» деб Исмаил-

гъа кесинде кечмеклик излесе да «анъыласа анъыласын, сынъан гырджынны джабышдыраллыкъ тюлсе» деб анъысы джуаб этди. Аны башында ол сагъышла айлана тургъан заманда:

— Бир-бирде адам адамны ал кѳргенлей огъуна ѳмюрлюкге джюрегине алыб нек къояды экен?—деб сорду Алим.

— Ёмюрю бир джерде джашаб, бир джерде окъуб, бири-бирин билиб, ѳлгюнчю айырылмазбыз деб тургъанлай айырылыб'а нек къаладыла экен?—деб Сурат соруу'гъа соруу' бла джуаб этди.

— Мени акъылым бла, бек суйген адам, суйгенине ант этерге излемейди. Аны суймеклиги алайсыз да танылады. Ант этген адам суйгени бла къалгъанын кеси да билалмагъан адам боллукъду,— деди Алим.

«Ма, сени акгыл-тегил бола тургъан сорууларынъа джуаб»,— деди Сурат кеси-кесине.

— Суймекликни теориясын не Овидий, не Анакреон кеслери да билмегендиле. Мени акъылым бла, Алим, сен ол теорияны башхалагъа окъусанъ таб болур эди дейме,— деб аланы ушакъларына къулакъ тиге тургъан Исмаил алай айтыб ѳрге къобду.

— Алим бир къаум адамлача джетгенине суймеклигин айта айланъан адам болмагъанын мен бюгече огъуна анъылагъанма. Алим, мен сизге тынъыларгъа бек разыма. Айтыгъыз сѳзюгюзню,— деб Сурат Алим таба бурулду.

Бу кѳзюуде столну бир джанында литератураны юсюнден ушакъ барады.

— Мен алгъыннъы джазыучуладан Аппаланы Хасанны кишиге тенъ этмейме, аныча джазарыкъ бизде энди чыгъарыкъ да болмаз,— деб Маджир алай айтханында:

— Кесини заманына кѳре, «Къара кюбюр» бек алапат зат болуб чыккъгъанды, ол кертиди,— деди Магомет.

— Поэтледе уа Ёртенланы Азрет бла Орусланы Маха-

метни джазгъанлары кишиге ал берлик тюлдюле,— деди Айшат.

— Ол да алай болсун, не тюрлю усдабыз, алимибиз да барды, артистле бла композиторла уа амалсыз керекдиле,— деди Аминат.

— Да, Ленинградда окъугъан студентлерибизни фахмулулукъларын айтыб айталмайдыла. Розагъа экинчи Пантофель-Нечецкая деб къояргъа боллукъду дейдиле,— деди Анна Павловна.

Сурат Розаны атын эшитгенлей, эки къанаты болса, анъа учуб кетерлей болду. Мардасыз тансыкъ болгъанын анъылады.

— Алий да композиторлукъ окъуйду. Бир сагъыш этигиз шо, таулу кишилени сабийлери къаллай джерледе окъуйдула,— деди Шерифат.

— Бизде окъугъан бир къарачай студент «Къара сууда» деген тегей джырны тегейча джырласа, тамам артист джырлайды деб къоярса,— деди институтну директору Халит.

— Аллаий фахмулу джашларыбыз, къызларыбыз бек кёбдюле. Черкес къыз «Минъи Тауну» къарачайча джырлагъанын эшитгенмисиз? — деди Алим.

— Къазакъ хор да джырлайды да аны къарачайча.

— Къолну, аякъны бир тюзетеик,— деди Асхат ёрге къобуб.

Хар ким столдан джаллай, диваннъа, креслогъа олтурдула. Столланы бир джерге тартыб, тебсериклеге джерни эркин этдиле. Радиола бла стемейни согъуб, эки-юч адам кёзю-кёзюу баргъандан сора, вальсни да салдыла.

Бираздан тебсеб эрикдиле. Асхат Къарачайны эски джырларын усда джырлагъанын бары да биледиле. Тилеб анъа «Джандарны» джырын джырлатдыла. Ол джыр узакъ ёмюрледе къарачайлыланы къыйын джашауларын келтириб

олтургъанланы кёзлерине тутханча барын мыдах халгъа салды. Асхат джырлаб бошаб, эслери бюгюнню джашаугъа кёчгенинде, терен урудан джарыкгъа чыкгъанча эркин солудула.

ОНЮЧЮНЧЮ БАШЫ

Кечилмезлик джангылыч

Суратны смена мастерлик къуллукгъа биринчи бис шахтагъа джибердиле. Сменаны аллы бла ол шахтагъа баргъанында, ишге кирирге заманларын сакълаб тургъан талай шахтачыны кёрдю. Сурат аланы не миллетден болгъанларын да билмей, орусча саламлаша, кесин танытды.

— Биз бири-бири тилибизни аныларыкъбыз, къарачайлылабыз,— деб, бир тёртсандыкъ суююмлю джаш, шахтачы бёркюн манъылайындан ёрге эте, ышарды.

— Айыб этмегиз, былай къарагъан бла бирча кийиннъен адамланы айырыб танымакълыкъ къыйынды,— деди Сурат, ала бла бирге узун шиндикге олтура.

— Биз проходчиклебиз, экибиз къарачайлыды, бирибиз абазалыды, бирибиз да оруслуду. Была да навалоотбойцикледиле. Тёртюсю къарачайлыды, бири ногъайлы, экиси черкесли, экиси да оруслуду,— деди биягъы джаш.

— Да тамам интернационалсыз да, сиз иште да от болурсуз, эшда,— деди Сурат «Кировугольтрестде» «Интернационал» эсине тюше.

— Инженер джолдаш, къоркъмагъыз, биз алкъын тамадаларыбызны башларын энишге тутдурмагъанбыз,— деди дагъыда ол джаш.

— Къой, Махмут, эртдеден махданма,— деди анъа бир нёгери.

— Тейри, шахтаны иши къыйынды, суюсенъ махдан, суюсенъ къой. Къыйын иш къачан да ётгюр адамланы тар-

тады кесине. Ётгюр'а ише ётгюрлюгюн кёргюзюрге керекди,—деб джуаб этди Махмут.

— Инженер да тиширыу болса да, аллай адам болуб окъугъан болур бу ишге. Тюз айтаса, керти да джигитле келедиле бери,—деди къатанъыракъ къарамыйыкъ джаш.

— Хо, ма алай айта тур, алай айтсанъ, кесинъ да ётгюрлени ичинде болгъаннъа саналлыкъса,—деди навалоотбойщик Добай.

— Да къарачайлыланы юсюнден билемисе, къалай джазылгъанды,—деди Махмут нёгерине.— Малкъарлыланы юслеринден эртдедеги документле китаб болуб чыкыгъандыла. Анда «къарачайлыла джигит, таукел адамладыла» деб джазылады.

— Сен джигит болмасанъмы аласа айына эки минъ сом джалны,—деди нёгерлерини бири.

— Огъай, джууугъум, мен ишлеген заманымда эки минъ сомну алама деб бир да акъылыма келмейди. Сменабыз планын толтурмай къалады деб аны ючюн мыллыгымы атама ансы.

«Ма Къарачайны ишчи классы. Не зат этгенин, не ючюн этгенин билиб ишлеген ишчи класс»,—деб Суратны тамам джюреги къуанды.

Ишге кирир заманлары джетди. Сурат нарядха джыйылыучу конторчукъгъа элтиб, джашланы этер ишлерин анъылатды. Ала андан чыгъаргъа шахтаны ичиндегилени да аллары къарай башлады. Бети ташкёмюр джугъу болса да иш кёзюлерин бошаб чыгыб келген шахтачыланы араларында Сурат Исмаилны таныды. Аны бу арт кёзюледе артыкъ да бек азгъан бетини джаякъ сюеклери ёрге-ёрге тургъандыла. Сурат джюрегинде аны джазыкъсына да бир келди, алай'а...

Къыз аны кёзюне тюртюлмей джалларгъа излесе да джаллар джер болмады. Исмаил аны кёргенлей джарыб, келиб къолун тутду. Шахтачылагъа эшитдире:

— Джетмиш беш тонна ташкёмюрню орнуна сексен тон-

на чыгъардыкъ, инженер джолдаш,— десе да Асхатлада сёлеширге амалы болмай къалыб, энди сёлеширге сылтау излегинин Сурат билди.

— Инженер джолдаш, сиз этгенни биз ёмюрде да эталлыкъ тюлбюз,— деб Сурат кесине кёре джуаб бере, шахтагъа тюше тебреди. Кёмюр джугъусу болмаса Исмаилны бетини тюрленнъенин Суратдан озуб, шахтачыла да эслерик эдиле.

Сурат шахтада болумну сынар ючюн ары тюшдю. Проходчиклени бригадири Махмут алда нелени эсе да айта, къалгъанла да анъа кюле сёдегеирек эннъен джол бла бир сексен метр чакълыны энишге тюшдю. Шахтачыла эм баш штрекге чыкъдыла. Ол къоркъуусуз сакъланыр ючюн эки джанына да тиймей, къаялай къойгъандыла.

— Ма былайда башлагъыз,— деб Сурат ташкёмюр къанъаны джаны бла ёрге кёргюздю. Алгъы бурун Махмут электросверлосу бла аны кёнделен тешиб, андан сора тёртгюл джерни бир мюйюшюнден бир мюйюшюне дери бошлай тебреди. Алай бла тюбюнде порода тургъанлай, аны башында кёмюр къатын тынч атылтырча этди. Нёгери, проходчик Павел, биринчи сменаны проходчиклери къобаргъан породаны тышына ашырады. Сурат шахтаны агъачларыны бегигенлерине, вентиляциясына къарай ишни аман бармагъанын билди. Алты ишчини лавагъа салды. Ташкёмюрню кёб чыгъарыр ючюн энтда алагъа эки ишчи къошаргъа керекди. Аланы да проходкадан алды. Ишчиле алай этгенин иги онъсунмасала да буйрукъгъа бой бердиле.

Проходчиклени юренчек къолларына электросверлола бой бердиле. Махмут, ёмюрде шахтадан хапары болмагъан, сюрючю таулуну джашы, техниканы кючю бла тауну киндигин тешиб барады. Былайда ташкёмюрню къалынлыгъы сексен сантиметрге джетеди. Махмут аны тешеди. Аны ызы бла адамла бары къоркъуусуз джерге кетдиле, сора башха адам келиб алайын атылтды. Ташкёмюрню тюб джанында поро-

даны да алай эте, проходчикле алдан алгъа барадыла. Хасан бла Мурза да аланы ызларындан джол ишлей, штрекни агъачла бла бегите, вагонеткала джюрюрча этедиле.

Махмутну бютеу къарыуу, эси да бусагъатда бу ташкёмюр къанъададыла. Аны башындан акъгъан тер кёмюр джугъу бетин джуа, илипинча сыз-сыз этгенди. Къоллары сверлогъа къарышханча айырылмай ишлейдиле.

Сурат андан кёюн айырмай, бир кесекни турду. Сора шахта къоркъуусуз болур ючюн этилген затланы болумларына сынай, трапланы ариуланнъанлары бла ариуланмагъанларына къарады. Ала ариуланбдыла. Алайдан рудник дворгъа чыкъды. Вагонеткаланы кючлю тагъылгъанлары бла тагъылмагъанларына да кёз джетдире, навалоотбойщиклеге келди. Ала проходчикле тешиб баргъан штрекни къыйырындан узунуча сауру тутуб, печь айырыб барадыла.

— Джууукъ болугъуз, инженер джолдаш,— деб, Добай врубмашинаны таушундан кючден эшитдире къычырды. Кёмюр джугъу бетинде тишлери чыммакъ агъара ышарды. Дагъыда аллына айланыб, врубмашинасын керекли джерге бурду. Кеси тобукъланыб тургъанлай, ташкёмюр къанъаны врубмашинаны тишлерине ашатыб, «печге» транспортёр кирирча орун айырыб барады. Врубмашинаны таушу кюулагынны сансытады. Тобукъланыб тургъанына болур, Добайны тобукълары ачыйдыла. Къазылгъан ташкёмюрню транспортёр тышына чыгъарыб барады. Толгъан вагонла рудник дворгъа барыб, алайдан башына ашырыладыла.

Сурат бютеу сменаны ичинде бир джалкъаулукъ этген адам кёрмеди. Хар ким кесини ишин билиб, тыйыншлысыча этерге излегени ачыкъды. «Бютеу ишни комплексге бурууну башларгъа керекди» деди Сурат кеси-кесине. «Ол сагъатда кёб затны аяулу этген бла бирча, ташкёмюрню да кёб чыгъарыргъа боллукъду. Аны багъасы да учузгъа айланнъкъды».

Суратны тергеую бла смена 85 тонна кёмюр чыгъарды.

Смена ишин бошагъандан сора Сурат хамамдан чыгыб кетиб баргъанлай Исмаил ызындан джетиб:

— Сурат, тилейме, мени сёзюю бир анъыла,— деди.

Сурат тохдаб, Исмаилны къара кёзлерин кёрмесе да бетине таукел къарады.

— Бизни сёлеширге сёзюбюз джокъду. Ишлегенибиз бир шахтада болгъаны себебли ишни юсюнден айтырынъ бар эсе айт,— деди Сурат.

— Мени нени юсюнден сёлеширими билесе,— деди Исмаил тунакы ауазы бла.

— Сени антларынъа кёре, сен менден башха тиширюу бла сёлеширсе деб да кёлюме келмей эди. Ётюрюкчюге ийна-ныр ючюн адам кеси да ётюрюкчю болургъа керек болур дейме,— деб Сурат джолуна тебреди. Исмаил да аны солджанына чыгыб, бирге атланды.

Сурат аны тюрюсюн бусагъатда кёрмейди, алай'а джукълаб тургъанлай уятыб сорсала да ол аны беш бармагъын билгенча суратларыкъды. Физкультура, спорт бла иленнени ючюн болур, джюрюсе ариу санлары резинча тынч кымылдайдыла. Акъ шилли бетинде кёмюр кесеклеча къара кёзлери джюрегинъи теренинде нень болгъанын излегенча, бетинъе джити къарайдыла. Дженъсиз чилле келегини темир тартхышчыгъы Суратны джюрегинде Исмаил салгъан джараны бителмеген табыча, кечеги ауанъыда айырылыб танылады.

— Ётюрюкчю десенъ да тюз айтырыкъса, алай'а мен сёзюю аузума къалай ашагъанымы мен кесим да билмейме,— деди Исмаил.

— Билиб, билмей этгенсе деб да мен сеннъе джукъ айтмайма. Қалай этгенинъи кесинъ иги биле божурса. Сенича адамланы джаратырыкъ тиширюула алкъын болурла. Мени акъылым да бир башхады,— деди Сурат.

— Сени акъылынъ бла мен джоюлубму бошагъанма?

— Мени акъылым бла Ловелас къачан да джоюлубду.

— Сурат, къалай суйсенъ алай эт, сенсиз мени джашауум джокъду.

— Мени, Исмаил, не сени бла, не башха бла джашауум къалмагъанды. Сора мен'а къалай этерге керекме?

— Огъай, Алим бла иги къуш-муш эте эдинъ...

— Ким бла да къуш-муш этгеедим да, этерча джюрегим болгъаеди. Мен ёлюр кюнюме дери бютеу джашаууму сени бла ашырыргъа деб иш этиб, джюрегими сенинъе байлаб тургъанлай сен... сен...

Суратны джаны тамагъына тыгъылгъанча, ахыр сёзюн айталмай, кёзлерине ургъан джыламукъну сюртерге къол джаулулгъун чыгъарды.

Тиширыуну, эркишини да игиси бир суйген адамын ёмюрлюкге сюеди, аллай адамны ийнамы бузулса, андан уллу ачы не зат болур...

— Сурат, мен дунияда ненча джылны джашасам да сенича бир джанъыз тиширыуну сюерик тюлме. Мен ол ишни къалай этген эсем да билмейме. Мындан ары джашауум бютеу сеникиди. Кеч,— деб Исмаил керти кёлюн айтды.

Аякъ кёпюр бла шахаргъа ётген джерге джетдиле. Къобан асыры бокъланыб келгенден кёпюрге къоркъмай кирмезчады. Алай'а анъа да къарамай, Сурат Исмаилдан алгъа кирди. Ортасына джетгенлеринде кёпюрню темир чыбыкълары экисини аурлукъларындан ийилиб, Суратны джай чурукъларындан суу аякъларына ётдю. Тюз алайда сирелиб, эки къолу бла да кёпюрню чыбыкъларындан тутта ол, суу баргъан джанына къарады. Булутха кириб баргъан айны джарыгъы бла Къобан сууну бети бюгюн бир-бирлерине ушайдыла.

Исмаил не зат эсе да бир зат айтды. Алай'а сууну таушу аны не айтханын Суратха эшитдирмеди. Бусагъатда аны джюреги бу Къобан къатышханча къатышыбды. Ким биледи,

Къобанны бусагъат халы кесине ушагъаны ючюн андан айрылалмай тура болурму...

Кесек заманны ичинде аны башына келмеген зат къалмады. «Джашауда былай нек болады экен. Бир адам сёзюне ие болалмагъаны себебли, бири насыбсыз болады. Ишинъде кёлюнъ тутханча болсанъ, юйюнъде да алай нек болмайса экен... Хар ким да сёзюне ие болуб барса, джюрекле къалай рахат боллукъ эдиле».

— Сурат, сууукъ боласа, кел кетеик,—деб Исмаил Суратны къолуна тийгенлей, Сурат илгениб, сагъышларындан бёлюндю. Джукъ да айтмагъанлай, Исмаилны аллында тебреди. Кесини халы Суратха тюшюча кёрюнеди. Бир джерде туууб, бирге окъуб, бирге адам болуб бошагъынчы Исмаилны халисин ол къалай билмегенди?! Ёзгени къой, институтда Исмаил бир иги ушхуурун да Суратсыз ашамаучан эди. Юйден ачха ийселе, неда стипендия алса, эрлей Суратха бир саугъа алыб, чабыб келиучен эди.

Институтну бошагъанлай, Исмаил къатын алыб кетди дегенлеринде, Сурат ийнанмагъан эди. Тюшюмюдю, тюнюмюдю деген эди. Исмаил Суратдан кечгинлик тилей, джолдан анъа письмо джазгъанында, джашаугъа аны байлагъан не зат эсе да бир джиб юзюлгенча болуб, кесине уахдысыз ёлюм излерге джетди. «Заман кеси дарманды, Сурат, былай аман этме»,—деб тенълери тегерегин алгъанлары, бюгюн да эсинден кетмейди. Алай'а заман Суратха бюгюн да дождурлугъун кёргюзмей турады.

Исмаил не сёлешгенин да эшитмегенлей, аякълары къалай баргъанын да билмегенлей Сурат тикчикледен чабыб чыкъгъанны орнунда чыкъды. Кимден къачады, неден къачады. Сагъышларындан къачыб бир да къутулаллыкъ тюлдю. Къаргъала мыллыкга басыннъанча, ала джара джюрекке басыннъандан басына келедиле.

«Сюймеклик деб быллай болумгъа айта болурла» деб Исмаилны юсю бла кесинде ол халны сезгенден сора Сурат-

ны джашауу джанъы джолгъа кире башлагъан эди. Суюмеклиги аны хар затха учундура, Исмаил бла боллукъ джашаууна кѣб планла салдыра эди. Алай'а не келсин...

Экиси да Сурат тургъан юйню къатына джетдиле.

— Сурат, бирге ѳтген джашлыгъыбызны, суюмеклигибизни къачы ючюн, кечеринъи тилейме. Сен джюрегинъде ол джумушакълыкъны табмасанъ, сагъыш эт, экибизни джашауубуз да аман бла кетерикди.

— Бизни ортабызгъа тюшген ючюнчюню джашауун унутханмы этесе?

— Мени анъа керти суюмеклигим болмагъанлай къатышханма... Сенсиз'а джашауум джокъду.

— Анъа да айта болур эдинъ алай...

Исмаил тынъылады.

Сурат ай джарыкъ бла Исмаилны ариу бетине таукел къарады. « Къалай сие эдим мен сени... къалай суюме...» деб бир такъыйкъагъа кѣлюне алай келиб, «Огъай, акъыл суюмекликге чырмау болмаса, бир къаум адамланы джашаулары ѳмюрлюкге къатышыр эди» деди кеси-кесине.

— Мен сѣзюме иеме. Къарагъандадан джазгъан письмомда нени айтхан эсем, джуабым энтда олду. Заман болгъанды, ашхы джолгъа,— деб Сурат къол бермегенлей юйге кирди.

Ол асыры дженъил кетгенден Исмаил джукъ айтырча болалмады. Экинчи этажгъа элтген таш басхычлада Суратны чурукъ таушлары тунакыдан-тунакы бола, эм артда тас болгъунчу Исмаил тургъан джеринден къымылдамай суюлди. Андан сора асфальт орамны больница таба джанында бурууна таяныб, Суратны терезесине дагъыда битди.

Хар терезе джабыудан юйде Суратны къымылдагъаны ачыкъ кѣрюнеди... Ол джукъа кребдешин плащын тешиб, шифоньерге такъды. Андан сора столгъа олтуруб, талай заманны къолларына башын салыб тургъанын Исмаил ачыкъ кѣрдю. Бираздан сора туруб, Сурат лампыны джукълатды.

Ол джукъланнъанлай ышаныуу юзюлгенча, джашны кёзлери алас-булас кёрдюле. Бара барыб, институтну аллында шиндикге олтурду. Ким биледи, кесини бютеу джашаууна ол бюгюнден бек сагъыш этген болмаз эди...

Сурат сёзюне алай бек болгъанын Исмаил туура бу джолча билмей эди. Аны алайлыгъы Исмаилны Суратха суймеклигин бютюн да ёсдюргенден ёсдюрюб барады. Алай'а бу джолгъа дери Сурат джумушар, кечер деб акъылы алай эди. Энди уа... энди уа билмейди...

Алыб кьойгъан тиширыуу дженъил аузланыб «хо» деб кьойгъаны да нек эсе да эсине тюшдю. Исмаил да алай бла алданды. Аны бла ненча айны джашады эсе да Суратны тюрсюню орталарына кёлекге болгъанлай турду. Бирге джашаргъа, бир юй болургъа айтыр айтмаз «хо» деб кьойгъан огъай эсенъ, институтну бошагъандан сора джашауубуз бирге болур деб айтырын Исмаил Суратдан джылла бла сакълагъан эди. Ол Суратны бу затха, юйдегини джашаууна терен магъана бериб къарагъаны ючюн кёре эдим. «Аллай адамны намысын теблеб былай этиб айланнъаным ючюн меннъе Сурат тюз этеди».

Ай булутладан чыгъыб, сахарны джарытды. Паркны ичинде Исмаилны аллындагъы гокга хансла кечеги кирсиз хауагъа ариу ийис синъдиргендиле. Каштан тереклени кенъ бутакълары асфальт джолчукълагъа кёлекгелерин атхандыла. Ала оюулача кёрюнедиле. Сахарны эки джанында баргъан суула ай джарыкъда алтын туюмелени къыйырлары бла тигилген алтын окъалача саргъаладыла.

Пединститутну студентлери дерс эте тургъанлары терезеледен кёрюнеди. Сахарда адамла алкъын аз-аз джюрюйдюле. «Огъай, бу сеир джашауда насыбсыз адам болмазгъа керекди. Бар эсе да менича кеси-кесин абындыра айланнъан бир боллукъду», — деди Исмаил юйюне кетерге ёрге кьоба. Алай'а къалай келгенин да билмегенлей, бир заманда къарагъанында дагъыда Суратны юйюню аллында тура эди.

ОНТЁРТЮНЧЮ БАШЫ

Сюдню аллы бла

Акулина Бекмырзаланы кѳабакъ эшикни не кѳадар кѳакъды эсе да, джатыб тургъанлай эриниб чабхан итни таушун эшитген болмаса, келиб анѳа киши эшик ачарча кѳрмеди. Итни анѳа джетмезча байланыб тургъанын тешикден кѳрюб, ол соруусуз юйге кирди.

Сенчагѳа киргенлей огъуна юйден бир ачы дауурла эшитиб, аллындан ким эсе да тюртгенча ызына кѳачар мурат этди. Алай'а дагъыда болушлукъ керекли адам бар эсе ѳа деген акъыл бла, кѳк боялгъан мияла эшикни сабындан тутуб кесине ашыгъыш тартыб, юйде болумну кѳргенлей, не айтыргѳа да билмей, тюз босагѳа юсюнде сын болду. Аны кѳргенлей, Бекмырзаны кѳзы Назифат:

— Тѳтя Акулина, болуш!— деб аны ышыгъына кѳысылды. Алай'а юсю-башы тозураб, чоюн бет алыб тургъан Бекмырза джетиб кѳолундагъы шиндик бла кѳзыны бутуна урду. Ол шиндикни дагъыда кѳлтюрюб тебрегенлей, Акулина бютеу кючюн салыб, Бекмырзаны ѳшонюнден ары тюртдю. Ол юй тюрюнде чачуу-кѳучуу болуб тургъан чемоданлагѳа абыныб, столну джити мюйюшюне кѳабыргѳасы тие, полда атылыб тургъан кѳатапа кѳумач тобха джыгъылды.

Бекмырза кѳоба келиб, кѳызгъаны бла Акулинагѳа мыллык атханлай, юй бийчеси Сеир бла Назифат аллына турдула.

— Оу, мен джарлы, мен хариб, бир затла бола айланадыла, мен кѳыйынлы. Шо аллахынѳ бла тилейме, акъылынѳы башынѳа бир джый,— деб Сеир эрини билегинден тутханлай, Бекмырза аны да хабджюклени юсюне тюртюр:

— Атасын сатхан бетсиз. Ма сенсе барын да этдириб айланнѳан, сенсе мени ишими халкѳгѳа баям этген,— деб биягѳы кѳзына тебинди.

— Огай, сени ишини халк эртдеден биле эди, алай'а кесин бир эслермисе деб караганды ансы,— деди Акулина бир къаум къарачай харифлени толу айталмай.

Бекмырза джуаб эталмай, тентирей-тентирей столну къатына барды. Аны уллу акъ кёзлерин къырау басханча джыламукъ басыб, экили кёредиле. Кёсе сакъалчыгъы уакъ къалтырайды. Джити узун бармакълары неге чанчылайыкъ дегенча столну юсюн къармай келиб, патефон пластинкаланы табдыла. Асыры ачыудан не этерге билмей, Бекмырза аладан бирем-бирем алыб джерге уруб башлады. Назифа эки къолу бла кёзлерин джабыб джылайды, анасы уа «къой» дерге эринден къоркъуб, гитчелигинден да гитчечик кёрюне, печни джанына къысыдырылыб, кёзюню къыйыры бла бир эрине, бир къызына къарайды.

Бу халгъа бир кесек къараб туруб, Акулина полгъа джайылгъан хабджюкледен аягъын салыр джер кючден таба, Бекмырзаны аллына таукел барыб, тюз кёзюне джити къарай:

— Болдун!— деди.

Бу сёзю ол бош айтыб къоймай, къалай эсе да бир уллу кюч бериб, тёббе тюклеринъ ёрге турурлай айтханы себебли, къолунда пластинканы джерге быргъаргъа тебреген Бекмырза эки кёзю аралтыб, аллында сюелген къатангъы сары шилли тиширыугъа битди. Тиширыугъа асыры хыныдан къаны къайнаса да «сал, пластинканы, сал ызына» деген Бекмырзаны буйругъу ангъа пластинканы ызына салдырды.

— Мен аллындан болмасам да билдим каугагызны калай башланнанын. Айыбды, Бекмырза, айыбды сенне,— деб Акулина алай айтыб, сора бир джанына бурулуб, аузундан бир осал затны атханча «тю» деб босагъа таба тюкюрдю.

— Сени менде ишинъ джюкъду. Бар юйюнде оноуну эт, сени бери киши чакъырыб келмегенди,— деди Бекмырза кёзюнде огъу болса урурча къарай.

— Сен бариш бла элни терисин кобарырга излеген ючюн,

элде сени киши кѣрюб болмайды, мен да элни бириме, сора сенде ишим болмай калай калыр.

— Тюкенчилеригиз джукълаб тургъан заманда мен керклигизни табдыра эсем, олмуду къарныгъызны бурдургъан. Меннѣе сюд этебиз деб ёрелеб айланмай, алагъа этсегиз'а.

— Огай, алада джуклаган джукламаган да барды. Бизге керек затланы ала да табдырадыла. Сен'а андан-мындан алдарык затчыкланы ташыб, он кат бага бла сатаса. Халк тели тюлдю. Джюген тыйыншлыга джюген сала биледи,— дей таушсуз джылай тургъан Назифатны къатына барды. Назифат эрлей анъа айланыб:

— Тѣтя Акулина, атамы бариш этгенин билгенли, мен къой деб кюрешиб тургъанма. Алий Ленинграддан джазгъан письмоланы уа бир окъугъаедигиз... «Былай барсанъ, мен юйюбюзге къайтырыкъ тюлме»,—деб джазады. Не зат ючюн бариш этеди. Мен ишлейме, урушда ёлген къарнашыма пенсия бериледи, гитче къарнашым ишлейди. Атамдан иги огъуна къарт Къарча ишлегенча атам да ишлесе не боллукъду. Ишлемесе да турсун, биз алгъан бизге боллукъду...

— Къарчанъ да, сен да от тѣбеси болугъуз, хаман аны айтыб тура эсенъ. Гакгы таукъну юретееди дегенлей, тели этиб атдынъ да мени, итден туугъан...

— Энди сен чайнары къалмагъанды, халкъгъа бедишлик болдукъ. Сюйсенъ чайна, сюйсенъ чайнама,—деб анасы Сеир эки бутун туюб джылаб башлады.— Мен джарлы, мен хариб, бизни юзюбюзде ёмюрге сюдге кирген киши болмагъан эди! Сюд'а сюдча болгъаеди! Бу эл сюд этерикди деген джилигибизге джетдиргенди. Кулина, бу къыйынлыкъны бизни юзюбюзде башламай ираон сюдге берселе не бола эди, мен джарлы, мен хариб...

— Тыйыншлы ким эсе, аны юсюнде башлайдыла, тюз этедиле,—деди Акулина.

— Сен, атам, куююзле бла кишини сатыб алаллыкъ тюл-

се. Далхат къалай иги этди. «Сауҕагъа» берген кюйюзюню да къайтарыб, кесинъе сёлешген сёлерин да унутхан болмазса. Ол кюнден бери бютюн да бизни юйюбюзде ма бу къауҕа къауҕады, тётя Акулина, ма бу тегюлген хабджюкню къралҕа бер деб кюрешиб тургъанма. Хар ким бизни бармакълары бла кёргозедиле. Мен энди эшикге бетими къраталмайма. Ма атам меннъе асыры ачыуланнъандан не этерин билмей, бу «тюкенин» меннъе атыб урур ючюн чачханды,— деди Назифат, Акулина аны энди тюйдюрмезине ышаныб.

— Эй, Бекмурза, Бекмурза, мен сени джюрегим бла джазыксындым. Қалай аман адамса сен. Қарчаны ызындан'а каллай кагытла джазыб айландын, адамла бла сыйлы болуруну, ишлемегенни эриши кёрюнюрюн калай билмейсе,— деди Акулина.

— Энди муну къартлыгъында Сибириягъа сюд этиб ашырыламы экен, Кулина? — деди Сеир тамам эрине къроркъуб.

— Ашырыб да иерле тохдамаса,— деб Акулина арысызберисиз таукел айтды.— Сюдню оноун сау тання чыксак, барыбыз да эшитирбиз да,— деб къошду дагъыда.

— Сюд, сюд! — деб, бусагъатха дери баштёбенине къараб стол шиндикде олтургъан, Бекмурза акъырын шыбырдаб, шиндик бла бирге дыгъар-дугъур деб аўду. Юч тиширыу да бирден джетиб, орундуқгъа салгъанларында, эс ташлаб, эринлери кегериб баргъанларын эследиле. Джылай тургъан Сеир бла Назифатны къоюб, Акулина дохдур Лейлагъа ашыгъыш кетди.

ОНБЕШИНЧИ БАШЫ

Джамагъат сюд

Элни клубу эскиди. Юйлени джанъылыкълары бла ол бир-бирине келишмейдиле. Алай'а колхозда джарыкълык юй ишлеуню къолгъа ала башлагъандыла.

Бююн, солуу кюн, бир адам кьалмагъанча бары клубха сыйынмай аллын толтургъанды. Джаш, кьарт да, эркиши, тиширыу да келгенди. Игитда дейсе, Ленин атлы колхозда джамагъат алкьын кишиге сюд этмегенди! Бу биринчи сюдо боллукъду.

Эшик аллына чыгъарылгъан узун шиндиклеге уллайгъан эркишиле бла тиширыулары олтуртхандыла. Къарча да къошдан келиб, Джаммолатны къатында таягъыны учуна тегерек кырккыылгъан чал сакъалын салыб, аны селешгенин да джарты-къурту эшите, кезлерин кьайры эсе да чыракъ ийгенди. Къатындагъы Джаммолат аны сагъышын беле, джюрегинде кьайнаб тургъан затны шыбырдады.

— Эсинъдемиди, бизни заманыбызда сюрелген кыызгъа бираз селекерек къарагъанлары? — деди.

— Эсимдеди,— деди Къарча, таягъындан сакъалын алыб, Джаммолатха таукел къарай.— Эсимдеди, алай'а акъылы болгъан адам аллай затлары сан этмеучен эди. Сен кызынъа кьорккыуб эсинъе тюшюре болурса ол затлары. Ма бизни аскердегиз келе эсе, бер Мариямынъы, ант джетмезлик, бир къарамай келин этеим,— деди Къарча керти да келю бла.

— Мен берлигим, сен аллыгъынъ джокъду, Къарча, кеслери суйгенлерича этерле, алай'а мени кьартлыгъымы теблегенча зорлукъ этгенин келтирюб болалмайма,— деди Джаммолат кьартлыкъдан кыызаргъан кезлерине джыламукъ ура.

— Бизни заманыбыздача тюлдю энди, Джаммолат. Сени кызынъа болгъан артыкълыкны келтиюралмай, бютеу джамагъат джыйылгъанын керемиесе. Биреу бары ючюн, бары да биреу ючюн деген ма буду, ант джетмезлик. Бу болумда кыйынлыгъынъ да чеб кибик керюнмейди,— деди Къарча.

— Тюз айтаса. Сау кьаллык ол Хамитни кердюнъюм. Кызычык алай болгъанында «Джаммолат, фермагъа келтирсек, Мариямны буюкългъаны кетер эди, джиберирме-

динь?» деб мен этерик оноуну этиб кьойду. Энди уа таб айтханыча, ойнай-кюле башлагъанды дейдиле. Джашаулу боллукъ, ол бир акъыллы бала болгъанды. Ма кеслери да келедиле,— деди.

Акъ джагъасы ачыла, бёрксюзлей, биягъы чачы манълайына тюшюб, Хамит, Мариям, Нина, Тохдар, Петро, Хусей ол сагъатда фермадан тюшдюле. Талай адам бла саламлаша, шиндикле чыгъарыб бирге олтурдула. Ала келгенлей, джашлыкъ келиб къалгъанча, хар ким алагъа джарыб къарадыла.

Элде бир тилли къалмагъанча джыйылгъанды.

— Энди уа кимни сакълайдыла экен?— деб Джандет къатында олтургъан къатыннъа къарагъанлай:

— Ма келдиле, ма келдиле,— деб Мурат да, бир нёгерчиги да чынъай, чынъай джыйылгъанланы орталары бла клубха джууукъгъа чабдыла.

Хар ким ала чабхан джанына башларын бургъанларында, кёзлерин кишиге кёлтюралмай, джерге къараб келген Бекмырза бла Хызырны кёрдюле. Ала тюз джамагъатны аллында, киши олтурмай тургъан эки шиндикге олтурдула. Хызыр аякъларыны бурунлары бла джерни сызаргъа кюреше, анъа къарагъан кёзлеге кёзюм джетеди деб къоркъады. Бекмырза эки къолун бир-бирине чалышдыра, бир-бирде джамагъатха дженъил къараб, сора аллында олтургъанланы шиндиклерини аякъларына кёзлерин сюзеди.

Аладан сора бир кесекден Далхат, эл советни тамадасы Илияс, Сеит келдиле.

— Джамагъат,— деди Илияс акъ кийиз бёркюн манълайындан ёрге эте, кызыл стол джабыу джайылгъан столну бир джанына келиб.

— Бюгюн биз Бекмырза бла Хызыргъа кесибиз сюд этер ючюн джыйылгъанбыз. Сиз билгенден, Хызыр Мариямны сюйреб, кесине алай бла джашау этерге муратлы болгъанды.

— Терс джолну тутхан терсеймей къалмайды,— деди олтургъан джеринден Тохдарны анасы.

— Биз аны сюдге бериб, тюрме азаб салдырыргъа билмей кьоймагъанбыз, Алай'а...

— Тюрме азабдан эсе аурду, джамагъатны аллында алай чёкген,— деди дагъыда къайсы эсе да.

— Джамагъат, мен сёзюю бир джетдиреим. Тюрме азаб салдырыргъа боллукъ эдик, алай'а совет закон адамны къармаргъа излемейди, тюзетирге излейди. Ол себебден биз эки сини юсюнден да джамагъат кеси оноу этсин деб кёлюбюзге келеди.

— Къурман болайым джанынъа, тюз айтаса,— деди Хызырны анасы Сандже.

— Бекмырзаны да кесигиз билесиз,— деди Илияс.— Ол теркни, тенъизни аулаб, саудюгерчиликге синъиб айланнъан болмаса, тегерегинде джашаудан хапары болмагъанды. Аны оноун да этигиз. Кърал коммунизмге таукел атлаб баргъан заманда бу тукъум эски, чирик адетлеге тёзерге киши да суймейди. Халкъ акъыллыды. Кеси аланы тюзетирча амал табарыкъды,— деб сёзюн бошады.— Сёлеширге суйген адам айтыгъыз,— дей сора олтургъанлагъа къарады.

— Тейри, сёлеширге суйгенле кёбдюле. Алай'а быланы ишлери сёлеширге суймегенни да суйдюрлюкдю. Бу чирик ишлени биз, къартла, кесибиз сюзейик — деди къарт Таукъан къобуб стол джанына бара.— Сизни сыйыгъыз да тёббемде болсун, бизни къатын бир кюн Бекмырадан алыб келеме деб бир къатапа эшик джабыулары алыб келди.

— Кёбле болгъандыла сен айтырыкъча, Таукъан, билебиз айтырынъы,— деб кычырдыла бир къаумла.

— Тохдагъыз. Мени джетдирмеге кююгъуз. Да, сора алды да келди. «Не бердинъ былагъа, къатын, дегенимде», бир эшикникине сегиз джюз сом бергенме деди. Бизни уа эшиклерибиз кёб болгъанын кесигиз билесиз.

— Тёрт эшигигизге юч минъ бла эки джюз сом чыкыгъанды,— деди хоншулары.

— Энди бизни къарт нелени санайды былайда,—деди Таукъанны юй бийчеси.

— Хы, да сора тынъылагъыз андан ары. Къатын аланы алгъан кюнню бешинчи кюнюнде бизни тюкеннге аллай къатапа келгенин мен эшитдим. Къатын'а менден алгъа эшитгенди, къоркъуб кесин къысыб тургъанды меннге джукъ сагъынмай ансы.

— Барыбыз да ол джол'а «ашыкъгъан суу тенъизге джет-мез» дегенча болуб къалгъанбыз,—дедиле бир къаумла орунларындан.

— Тюкенден алыннган багъа бла уа биз бир эшикке бергеннге экишер эшикке джабыу алгъандыла. Ма энди, джамагъат, кесигиз къарагъыз бу адамгъа,—деб Таукъан эки къолун да джаяракъ этиб, Бекмырзагъа къарады.

Хар ким да Бекмырзаны джангы кѳргенча къарадыла.

— Кѳремисиз, бизден джыртаргъа кюреше эсе да, не юсюнде кѳрмейсе, не юйюнде бизден артыкъ зат кѳрмейсе, не зат ючюн кюрешеди билмейсе. Ашарыкъ, кирик табмайма дебми этеди экен?—деб Таукъан соргъанча адамлагъа къарай, ийилерек болгъан белин джаш адамча тюзетирге кюреше, орнуна олтурду.

— Огъай, неси да боллукъду. Кърал аны джашын Ленинградда огъунакъ окъутады. Мында джашы, къызы ишлейдиле. Не зат керекди ангъа?—дей, къолларын ойната столну джанына Хурай чыкъды. Ол бек туура сѳзлю адамды.

— Бекмырза бла мен тенъбиз. Мен бир кюнню къалмай тахда бригадада ишлеб турама. Сен'а сабийни къолуна ата да кете, къой сюрююню къырыргъа аздан къалдынъ да. Сау болсун Къарча, сенден менден да къарт башын аямай, сюрююню сакълады. Насыбсыз, сен'а не ючюн, ким ючюн къысыдырыб кюрешесе, копеклени, шайланы?—дей, Хурай да олтурду.

— Юйдегиси да къачыб кетерча болду,—деб кьошду къайсы эсе да.

— Юреннъен ауруу кьоймайды, ичгичи бла саудюгерчи бирди,—деди дагъыда олтургъан джеринден бири.

Токъсан джыл болгъан къарт Къырым къобду. Хусей эрлей аны къолтугъундан алыб, столну джанында шиндикге олтуртургъа мурат этсе да, къарт ёрге тургъанлай сёлеширге суйдю. Аны тишлери аз болгъаны себебли бир-бир сёзлени джанъыларакъ эте айтады.

— Бизни заманыбызда,—деди Къырым,—уруя баришчилени тюкенлери бар эди. Джылдан, айдан бир джукъчукъ табыб, къумач, туз алыргъа барсанъ, неда этиб, аршыны кем тартмай кьоймай эдиле. Джукъ айтыргъа не амалынъ бар эди. Не берселе да ала эдинъ да жете эдинъ. Кърал бизге тюкен ачмай эди.

Къырым бутлары таларакъ болуб, эм артда олтуруб, сёзюн дагъыда алай башлады. Адамла асыры эс бёлуб тынъылагъандан эшикде чибин учхан эшитиледи. Бекмырза биягъынлай баш энишге къарайды. Анъа джууукъ олтургъанла эки къулагъыны учлары чюгюндюрлеча къызаргъанларын кёрдюле, бетини агъаргъаны кёсе сакъалындан ачыкъ танылады.

— Бусагъатда Бекмырза этиб айланнъан дыгаласны бир тукъум бир сылтауу джокъду. Базарчы адам атасын-анасын да аямайды, деб айтыу барды. Аллайын, Бекмырза не хоншуну, не джууукъну, не тенъни аямай, терилерин къобарыргъа кюрешиб тургъаны аллахха, адамгъа да белгиледи. Ма бизни юйдегиле да нелени эсе да бирлени къан бергенча алыб келген адиле. Джамагъат, кесибиз да терсбиз. Элде эки-юч тюкен барды. Алада табылмагъан зат джокъду. Бекмырзаны аузу алдырады сизге. Бир бош затланы келтириб, махдаб тебресе, кертда дейсиз да кесигизни алдатасыз да кьоясыз. Бары да бизни къралда этиледиле да, зауаллыла. Джашауу-ашауу да алдаулукъду, кёзбау оюнду, ма

бу адамны,— деб Қырым кьолу бла Бекмырзаны кѣргюздю.

— Хар сѣзюнъ бирер алтынчады, Қырым, саў бол,— деб кычырдыла бир кѣаумла.

— Мен сѣзююю энтда бошамагъанма, джамагъат,— деди Қырым, энтда ёрге кьоба.— Ма бу джашны юсюнден айтырыкъма. Улан,— деб Хызыргъа къарады.

Хызыр къайсы джанына къараргъа билмей, биягъы шиндикни аякълары таба кѣзлерин сюзю.

— Улан, сен алай айтаса деб эшитгенме мен, кызы суйреген къарачай халкъны бурундан да адетиди деб. Бизден кѣб джашабмы билесе сен, къарачай халкъны не адетлери болгъанын!? Айтчы бир. Огъай, биз аллай адет барды деб не эшитмегенбиз, не билмейбиз.

— Ай аллах разы болсун, алай тюз айтдынъ эсе. Итден туугъан итни башына бир акъыл сал,— деб кычырды Хурай.

— Кызы суйреген огъай, Къарачайны анъылагъан эркишилери тиширыну сыйын бир джерде тюшюрмегендиле. Суйрерге, урларгъа кюрешгенле ма сенича адамлыгъына базмагъанла болгъандыла. Аллайланы джоллары уа халкъгъа адет тюлдю,— деб Қырым алгъын олтургъан орнуна атланды.

Биягъы Хусей олтуртургъа болушду.

Джыйылгъанла кючлю харс къакъдыла.

* * *

Сѣз Джаммолатха берилди. Ол столну къатына да бармагъанлай, тургъан джеринде ёрге кьобуб сѣлешди.

— Джамагъат, ишни суйгенни аллах да, адам да сюеди деб айтыў алайды. Ол кертиди. Халал урунуб, халал ашагъандан насыб бла андан берекет затны мен билмейме. Ма Къарча, бюгюн ныгъышда олтуруб турурча къартды. Алай'а малчыла джетишмейдиле деб Къарчаны уланы Аслан хапар

айтханында, ол къартлыгъын да унутуб, Бекмырзагъа болушайым деб конторгъа баргъанын барыбыз да билебиз. Конторда уа Бекмырзаны орнуна адам табылгъанына къуаныб, Къарчаны салгъандыла.

— Тюз этгендиле,— деб кычырдыла.

— Бекмырза аллахха адамгъа да туру Къарчаны юсюнден не затла джазыб айланды. Къарчагъа аны ючюн джукъ да болмады. Халал ишлегенни, джолдашла, ким да сюеди. Меннъе джукъ да этмесин, ишлесин ансы.

— Ишлеменген ашамайды,— деб кычырды къайсы эсе да.

— Мен ишлей эсем, барынъа да ишлейме, барынъ да мени ючюн ишлейсиз. Андан суаб, андан сеир зат болурму?! Сора барыбыз алай кюрешген заманда сен, Бекмырза, зыт-зыт эте, къуйругъунъ джер кърмей, не кюнюнъ ючюн айланаса? Мен ма ол фермачы джаш къаум бла ишлегенимде, кюн-кюнден джаш бола баргъанча кесиме алай кърюне эдим. Джашау къреме адамны къарт, джаш этген да. Сен джангъыз башынъ бла халкъны тышында насыблы боллукъ тюлсе, Бекмырза,— деди.

Бу сёзле бары да Бекмырзаны башына ташла болуб тийгенча ийилтгенден ийилте барадыла.

— Сен'а, ашхы улан, бош терсейгенсе,— деди Джаммолат Хызыргъа бурулуб.— Терсеир джолунъ джокъду. Бекмырза ол дуняда къргенин эниклейди. Сен аланы бирин да кърмегенлей эниклерге кюрешесе. Тенъ тенъи бла, тегене бауру бла дегенлей, сен къремисе, къаллай тенълеринъден бырناق болуб айланаса?—деб Хамитни ишни къргюздю.— Бурун болса, мен сеннъе дерт къайтарыргъа керек эдим. Алай'а аллах айтмасын, сен аллынъа уруб келген бир джашса, терс этгенинъи кесинъ мындан ары да аныларса,— деб Джаммолат да орнуна олтурду.

Джаммолат алай джумушакъ айтхандан эсе, ылыхтынны алыб тюялгъанын туйсе, Хызыр анъа разы боллукъ эди. Къартны ол сёзлери Хызырны джыламулкъларын тамагъына

тыгъыб, ол сагъат барыб, аны аякъ олтаньна баш урурча халгъа кийирдиле. Алай болса да кесин тыйды.

Илияс Аминатха сѣз берди.

— Бизни сыйлы къартларыбыз экисини юсюнден да бек алакат сѣлешдиле. Барыбызны кѣлюбюзге келгенни да айтдыла. Мени къошарым, Хызырны юсюнденди. Хызыр, сени юсюнде биз, усдазла, терсбиз. Сен школну къойгъан заманда биз къайтарыб окъутургъа керек эдик. Ол терслигизни мен былайда барыны аллында да ачыкъ айтама. Алай а бизни бла бирге Хызырны атасы, анасы да терсдиле. «Ийигиз школгъа» деб барсакъ, сууукъ къараб къоя эдиле. Энди айтырым, Хызырны айыбын энтда бизге беригиз деб тилерикме. Школ анъа толу орта билим да бериб, керти джолгъа тюзетирге бойнуна алады. Хызыр джоюлмагъанды, джанъылгъан этгенди. Былайда олтургъанлы да аны сокъураныб тургъанын биз, былайдагъы усдазла, анъылаб турабыз,— деди.

— Къурман болайым аузунъа, тюз айтаса,— деди Хызырны анасы.

Хамитге сѣз берилди.

— Хызыр комсомолчу болмаса да, биз ферманы ишлеуню башлагъаныкъда, кеси келиб, «Сизни бла ишлейме» деген эди. Разы болуб, биргебизге алдыкъ. Биз къыйналмай ишлегенбиз десек, алдарыкъбыз, джолдашла,— деб биягъы чачын манъылайындан ёрге атды.— Къыйын тийгенлей, ишни да, нѣгерлерин да атмакълыкъ совет адамгъа келишмеген затды. Совет адамла алай этселе, бусагъатда кѣкде спутникле уча, джанъы шахарла, элле къуралыб, фабрикле, заводла ишлениб бармаз эдиле. Бизни фермада ишлегенлени аты бла биз, ма бу олтургъанла, Мариям да ичибизде болуб, Хызырны энтда бизге джиберлигизни тилей келгенбиз. Аминат Бекировна айтханча, школ бла биз Хызырны несин да бойнубузгъа алабыз,— деб олтурду.

Харс къакъдыла.

— Хызыр ушатмай эсе уа. Кесини сёзюн эшитирге керек-биз,— деб кычырдыла.

Къобарына къарай шум болдула. Ол бирер саны бирер къая болгъанча ёрге аур къобуб, биягъынлай кёз кёлтюралмай:

— Кечигиз, мен терс болгъанма. Айтхан затыгъыз бары да тюздю. Бюгюн былайда былай болгъандан эсе, мен ёлсем да разы эдим. Башха тюрлю адам болмасам, мени бетиме тюркюрюрсюз. Кечигиз,— деб былайгъа келгенли олтургъанлагъа биринчи къарады.

— Кечебиз, алай'а кече билген айыбха тубете да биледи тюзелмегенни, аны да унутма, ашхы улан,— деб кычырды къайсы эсе да.

Хамит, Сеит бла нелени эсе да шыбырадаб, Хызырны къолтугъундан алыб кеслерини къатларына олтуртду.

Джамагъатны аллында къуру Бекмырза къалды.

Къарча сёз алыб, тургъан джеринде огъуна сёлешди.

— Айтылыкъны барыбыз ючюн да джетдиргендиле, ант дж... эсе да, айтхандыла... Мени бир айтырым барды. Бизни къошха бир адам джетмей турады. Бекмырза малны халисин уса биледи. Бизге ишлерге келсин. Биз не этсек да бир-бири тилибизни анъыларбыз ант дж... эсе да,— дей Къарча сёлеше турмагъанына джунчуяракъ болуб олтурду.

«Аллахха шукур, джашчыкъны атасыны кёлюнде бир кир иннети джокъду»,— деб Джандет Къарчагъа кёзюню къыйырын джетдире, кёлюне алай келди.

— Бекмырзагъа сёз беригиз,— дедиле къайсыла эсе да.

Бекмырза къобду, сёлешалмай биразны турду. Бираз эс джыйгъандан сора:

— Бюгюн меннѐ былайда сюд болмагъа эди да, мен беш да ёлгеедим. Сизни аллыгъызда олтургъанлы мени башыма келмеген бир сагъыш къалмагъанды. Бариш этиб, неден къалай башлагъанымы да билмейме. Ашар, ичер керекли болуб этмегеним хакъды. Юйюмде адамларым да этими ашадыла.

Алай'а аланы да хам деб к̄абыб тургъанма. Не ючюн, билмейме. Бюгюн мени адамларым былайда бетлерин кишиге к̄ергюзелмейдиле. Аланы да, мени да бу кюнн̄е джетдирмей, бюгюн этеригизни эртде этсегиз'а?—деб олтургъанлагъа к̄арады. К̄езлеринден зыр деб джыламукул̄а т̄егюлдюле. Сора к̄оюн хурджунунда не зат эсе да излей, талай заманы к̄армады. Хар ким андан к̄езюн алмай к̄арайды. Бир заманда к̄ойнундан бир аур зугул т̄юйюмчекни чыгъарыб, аны аурлугъун сынагъанча эки к̄олуна к̄езюу ала, биразны к̄арады. Т̄юйюмчекни ачды. Джууугъуракъ олтургъанла ол ачха болгъанын к̄ердюле.

— Джамагъат, ма бу сизни манъылай к̄ыйыныгъызды. Бу т̄юйюмчек мени джюрегиме от салгъанча эртденли к̄юйдюрюб турады. Муну кесигизге чачсам, аллыкъ т̄юлсюз. Илияс, ма бу ачханы джангъы клуб ишлеуге хайырландырырсыз,—деб Илиясха узатды. Сора К̄ярчагъа айланыб: — Тебре, К̄ярча, элт мени к̄ойлагъа. Бекмырза керти да к̄ойкюте билгенин к̄ергюзюр, —деб К̄ярчаны аллына барды.

Джыйылгъанла ёрге к̄обуб, харс ура чачылдыла.

ОНАЛТЫНЧЫ БАШЫ

Бийчесында

— Атам, к̄ойладан бизни к̄ойчуларыбыз эки кере т̄лю алыргъа дейдиле, сен'а эки джылгъа юч т̄лю дейсе, ол аз т̄люмюдю?—деб сорду Ахмат атасына.

Ахмат к̄ойчу болгъанлы атасы аны кесине «тенън̄е» к̄ергенин билиб, атасы бла энди эркин с̄елешеди.

К̄ярча отлай тургъан токълуладан к̄езюн алмагъанлай, чирчик базыкъ хиджисини башына эки к̄олун сала:

— Была токълуладыла, озгун токълула. Аланыкыла ана к̄ойладыла. Бир-эки джылдан, аллах айтса, быладан да джылына эки т̄лю алыргъа боллукъду,—деди.

— Была не джыл туугъандыла, атам?

— Была экинчи джылларына атлагъандыла. Алгъын заманда кьойланы август айда кьочхаргъа кьошмаучан эдиле.

— Нек?

— Бу кёзюуде кьойла кьочхарла да бир-бирин излемейдиле. Энди ўа ма, усдала айтханча этген уллу ырысхы кьошарына мен ийнанама.

Къарча токълуланы кьолуна алгъанлай огъуна да джаньыча мал багъыўну юсюнден къайда, не эшитеим дегенча, тёрт джанына сагъайгъанды. Зоотехниклеге, мал дохдурлагъа хар нени асыры кёб соргъандан, кеси Фатимагъа айтханлай, зоотехниклик, врачлыкъ да этерча болду. Элден библиотекачы чыгъаргъан кьойчулукъну юсюнден китабланы Фатима бла Ахмат асыры кёб окъугъандан китабла бусхул боладыла.

Токълуланы къач кёзюудеча, суўугъуракъ болумда тутуў, аланы кьочхар излерча этеригин Къарча энди билиб бошагъанды. Бийчесында таймаздан суўукъ аязчыкъ къакъгъанлай турады. Алай болса да Къарча анъа да къарамай, аланы отларгъа эртденнъиде бла кюнорта таяракъ болуб алай чыгъарады. Кюнню исси заманында ўа ма бусагъатдача дуббурланы эм мийигинде аязда иссилетеди.

Бююн кьойланы кютер кёзюў Ахматныкъыды. Алай'а Къарча аз-кёб болса да кьойланы юсюне бир къарамаса, тынъы табмайды. Бекир азыкъ этерге кьалгъанды, Бекмырза да отунъа кетгенди.

— Мен кьошха таяна барайым; сен биягъынлай, къалайы салкын болса, алайда кют. Аллахха шукур, кёремисе хариб, быланы сыртлары къайнай башлагъанларын,— деб Къарча бир токълуну сыртын да ары-бери чайкъаб, тири-тири атлай кьошха тебреди.

— Атам, Розагъа ўа къачан барлыкъбыз?—деб Ахмат атасыны ызындан кыычырды.

— Хы, барырбыз кёзюў-кёзюў, ант джетмезлик,— деб Къарча ызына къарамагъанлай джуаб этди.

Роза Ленинградха артистлик окъургъа барама дегенинде Къарча «Бир да, эки да айтма. Не затды ол! Аны къоюб, бир джараулу затха окъусанъ не болады. Сёз ючюн ма, мал дох-дурлукъ, агрономлукъ» деб къойгъан эди. Алай'а юйде Къарчадан къалгъанла бары да Розаны джашыртын къураб ашыргъан эдиле. Кетгенин билгенинде Къарча «харам» этген эди. Роза да аны эшитиб, сау джылны келмей туруб, энди Джандет джазгъанында келгенди.

Ахмат Суратны кёрюб келиб, энди бу эгечин кёрюрге мардасыз ашыгъады. Кюнню иссиси сорушхандан сора Ахмат къойланы дуббур салкъынла бла джая, чегетчикге джуугъуракъ барды. Тоюб тургъан къойла отлауну асыры сан да этмей, солумлаб башладыла. Ахматны Самыры адамча аланы бир къыйырларын тыяды.

Ахмат къырдышха баурундан джатыб, башын дуббурчукъдан чегет таба къаратыб тургъанлай, акъ башлыгъы джел эте, атлы чегетге кириб баргъанча кёзюне бир зат кёрюндю. Эрлей къобду. Тик энишге эннъен чегетни башына джетиб къарагъанында бир бёрю токълуну бойнундан тишлери бла къысыб, къуйругъу бла сыртын сопалай баргъанын кёрдю. Ол сагъат аякъ тюбюнде бир мазаллы ташны алыб, Ахмат бёрюню ызындан тёнъеретди. Бёрюню арт аякъларындан таш тийгенинде токълуну бойнун ийиб, джашха айланыб, тишлерин чакъдырды. Токълу уа не ары, не бери баралмай сын болду. Ахмат эс джыйыб, Самырны чакъыргъанлай Самыр бёрюню эслеб ызындан атылды. Алай'а токълу сюрюуге къайыта билмей, аланы ызларындан чартлады.

Ахмат ат джолчукъ бла чабыб барады. Игитда дейсе, сакълагъан бёрюсюне тюбегенди! Токълуну къалай къайтарыргъа билмей, Самырны ызына чакъырды. Иесини таушуна бой салыб, Самыр солууун кючден ала Ахматха айлангъанында токълу да аны ызындан ичин ура келди. Сескекли болуб, отлаудан аузларын айырыб тургъан къойла целерин кёргенлеринде джерге джарашдыла.

Ахмат инъирде кьошха джыйылгъанында, арбазда отун кьотара тургъан Бекмырза бла Бекирни кёрдю. Сюрююню юзгерге ургъанларындан сора ол да алагъа болушуб, отуну бир джерге къаладыла.

Кьошда атасы Къарча бла бригадир Мусса кызыу ушакъ эте тура эдиле. Ахмат Мусса бла саламлашыб, бет-къол джуаргъа эшикге чыкъды.

Бары да ичгери джыйылгъандан сора Ахмат Бекир этген ушууурну тебси бла алларына салды. Фатима фермагъа кетгенли джумушну Ахмат этеди. Ашаб, ичиб бошагъандан сора Мусса имбашына кенделен тагъылыб тургъан сумкасындан бир къагъытны чыгъарыб:

— Акъсакъал, сен бир къол салчы алгъы бурун, ма былайчыкъгъа,— деб, къагъытны бир, джерчигин кёргюзе Къарчагъа тутду.

— Не затды бу, ант джетмезлик,— дей Къарча къолуна ручканы алды.

— Июль айгъа джалынъды, Къарча, мен бери тебрегенimde, кассир Андрей, бир чача кел, деген эди,— деди Мусса 922 сомну тергеб анъа узата.

Къарча «Къ. Б» деген харифлени Мусса кёргюзген джерчикге иги огъунакъ кюрешиб салыб, бир кыйын ишни этгенча манъылайындан терин сюртдю.

Сюрюучюлени къалгъан ючюсю да джалларын алдыла.

Ахмат алгъанын ачыб да тергемегенлей, атасына узатды. Къарча къабдалыны джан хурджунундан къубас бочхасын чыгъарыб, анъа ариу бюклеб джыйыб, биягъынлай салды.

Бекмырза ачханы хурджунуна да салмай, эси неге эсе да кете, сагъышлы болуб биразны турду. Андан сора ачха джоббуну нёгерлерине кёргюзе:

— Ма, быллай ачха, халал манъылай кыйынынъа берилген ачха, джарлылыгъынъа да джарайды. Оллахий да биллахий, мени арыш-бериш этиб алгъан ачхам бир тукъум бир джугъума джарады деб билмейме. Аны амалтын юдегим

бла тик эдим, элими аллында къаранъы бетли болдум. Ма, къарачыгъыз, ол худжу кюн агъаргъанды мени башым былай,— деб бёркюн алыб, керти да чал башын ийилтиб кёргюздю. Худжу кюн десем да, ол кюн мени акъыллы этгенди,— дей ачхасын джанына салды.

— Тейри, Мусса, мындан алда Бекмырза болмаса сюрюу къырылыб да къала эди. Тубанда ол аланы джаллыдан къалай къутхаргъанын аллах болмаса, адам билмез,— деди Къарча джанъыдан сеирсине.

— Къой, Къарча, къой, ким этерик да алай эди,— деди Бекмырза.

— Къарча тейри сизни барынъы да махдаб кючюнден келмейди,— деди Мусса.

— Ол да алай болсун, Мусса, къойланы августну бешинден ичлендириб тебрерча хазырлайма мен. Алай башласакъ, сентябрны бирине бошарыкъ болурбуз. Къойланы аур заманлары—тёлю алыр кёзюу, къышны сууугъуна тиошеди. Сен бизни ол заманъа джылы баула бла баджарсанъ, андан ары ишибизни биз кесибиз билебиз,— деди Къарча джуаб сакълай Муссагъа къараб.

— Аны къайгъысын кёребиз, Къарча, хар къой башына къышны узуну керекли ашны хазырлайбыз, къой бауланы къатында траншейлеге джарагъан нартюх силос саллыкъбыз, концентрат ашладан да хазырлайбыз, мел бла тузну да унутмагъанбыз. Джанъы къой бау быйыл ишлееллик тлюбюз, эски къой бауну уа джылы болурча джамай турадыла. Эй, Къарча, тохда, джетиджыллыкъны аягъына къаллай къой орунларыбыз болса да кёрюрге,— деди Мусса джарыб.

— Тейри тюзюн айтсам, ёлеме деб къркъама, бу сеир джашаудан кетеринъ келмейди,— деди Къарча.

— Алкъын бизге ёлюм къайда, Къарча, ишлеген ма былайды деб, кесибизни бир танытайыкъ, ёлюрге ашыкъма да,— деди Бекмырза ёрге къоба. Ол бюгюн гёзет этерикди.

— Къарча, эртденбла сен ат бла элге тюш. Бюрсюкюн

областны ара сахарында алчы малчыланы джыйылыулары боллукъду. Партияны обкомуну биринчи секретары Марков джолдаш малчылыкъны бизде мындан ары къалай ёсдюрюрге боллугъуну юсюнден доклад этерикди. Сен да ары барыргъа керексе,— деди Мусса.

— Мен алкъын алчы къойчу тюлме. Мен эски къойчума. Ол мен кютюучю заманладача барыу бла къойланы санын, хайырын да ёсдюрюрге болмазлыкъын анъылаб, мен джанъы затланы хайырландырыргъа кюрешеме, излейме. Аланы эсебге алыб айтсакъ, мен юрене айланнъанладанма. Сени уа майна ненча аламат къойчунъ барды. Аланы элт, мен алкъын тыйыншлы тюлме,— деди Къарча.

— Сен тыйыншлыса. Джанъы затланы хайырландырыргъа, колхозну ырысхысын ёсдюрюрге излеб, уллайгъанынъа да къарамай, къолунъа таякъ алыб айланаса. Сен, айтханынъча, къойларынъы санын, хайырын да ёсдюрюлюгюнъе биз бюгюн огъунакъ ийнанабыз,— деди Мусса.

Экинчи кюн Къарча къойланы, къошну юсюнден нёгерлерине дунияны аманатын эте, элге кетди. Юйге джете туруб, элни башындан къарагъанында, терекле бла бачхала джабаргъа аздан къалгъан юйлени башлары кёрюнедиле. Сууну сол джанындагъы элни тереги азлыкъ этгени себебли, анда бирча стандарт юйлени агъаргъанлары аны шахарча кёртюзеди. «Былайлада алгъын бёрюле улуб айланыучан эдиле»,— деб Къарча эсине тюшюрдю.

Элге кире кеслерини орамны энишге айланнъанында, узунуча къазылгъан терен индекни къыйыры бла салыныб тургъан быргъыланы кёрюб, «суу энди мычымай ёрлерик болур» дей, юйюне бурулду. Арбазгъа тюгел киргинчи юйюне бютеу кёзю джетиб, «джаз джанъы юй салыргъа керекди» деб да кёлюне келди.

Къабакъ эшик ачылгъанын Мурат кимден да алгъа эшитиб, арбазгъа чыкъгъанлай:

— Атам келди, атам келди,— деб аллына мыллыгың атды.

— Сау кел, атам,— деб саламлаша, атны джюгенин атасыны кьолундан алды.

Къарча юйде Муслимат бла, Лейла бла саламлашыб:

— Каппуш кызы, сен кьол тутарыкь тюлмюсе?—деб Джандетге кьолун узатды.

— Керекли адам кесин сормай танытыр дегенлей, джартыланма аллах ючюн болсун,— деб Джандет Къарчаны алай этгенин онъсунса да узатылгъан кьолну ары тюртерек этиб ышарды. Лейла Къарчаны чебгенин тешдирди. Аны уллу къарны болгъаны ючюн аяб, Джандет Муслиматха:

— Акъыз, сен къарасанъ'а, ёре турукъча сюелиб турма да,— деди.

Къарча эшик ачылгъаны сайын, нени эсе да, кимни эсе да сакълагъанча, билдирмезге кюреше къарайды.

— Сабийлени атасы, Розаны излей болурса дейме, — деди Джандет.

Къарча ашыгъыб, кёрюрге суююб, керти да Розаны сакъласа да:

— Хо, бир да, сакъламагъа эдим аны, ант джетмезликни,— деди.

— Билеме, атасы, билеме. Сакълайса. Ол да хариб алай сакълайды сени, биргелерине усдазлары келиб, аланы бютеу областха айландырады. Юйде юч кюнню тургъанлай кетгендиле. Ой атасы, ол бир джырлайды! Джырлагъаннъа мен бу джолча тынъылагъан болмаз эдим. Ол огъай эсенъ, сёзлерин билмегенлей да тынъыларынъ келиб турады,— деди Джандет кьуана.

— Да алай джырлагъан эшитген да, кёрген да болмаз эдинъ, анам,— деди Лейла.

— Алий'а, ол бир джанъы макъам чыгъаргъанды. Мында аны бусагъатда джырламагъан джокъду. Розаны да, Алий-

ни да джырлагъанларын областдан радио бла бердиле,— деди Муслимат да анасыны аузуна чаба.

— Энди къаргъалача къычырыб турмагъыз. Сизни къызыгъыздан алааматмы барды. Сурат не этеди, Азретден къагъыт бармыды?

— Сурат дженъил-дженъил джетиб кетеди. Ишинден бек къуанады, алай'а къалай эсе да аны джюрегинде бир къайгъысы барды. Азретни уа ол бир кюн къагъыты, сураты да келгенди, берчигиз бери,— деди Джандет.

Муслимат келтириб суратчыкъны атасына берди. Аягъын, башын тешиб, табджанда таяныб тургъан Къарча, къуанъандан бетине къызыл ура, суратха кѣб къарады. Азрет письмосунда, аскер ишге юрениуде, окъууда айырмагъа чыгъыб баргъанын да джазады, тамадаларындан талай бюсюреу алгъанын да билдиреди.

Мурат атны кереклисин тындырыб юйге киргенинде, атасы табджандан къобуб шиндикге олтура, къойларыны юсюнден хапар айта тургъанына тюшдю. Муратны кѣргенлей атасы:

— Ыхы, айтчы, джигит, къалайды джолунъ, ызынъ, ишинъ, башынъ? — деб Муратха ышарды.

— Игиди, атам, бир минъ бла джарым къоянны уллула этгенбиз, къралгъа берирге айланабыз. Джюджеклерими уллула этиб бердим. Бютеу да эки минъ таукъ ѳсдюрюб бердик,— деди.

— Гоббан, джашырдынъ бир затчыкъны уа,— деди Муслимат Лейлагъа къараб кюле.

— Джукъну да джашырмагъанма,— деди Мурат.

— Мен айттайыммы?

— Хы, нени айтырыкъса да?!

— Гоббанны эки джюджеги ѳлгенинде, анамы ала тенъли джюджеклеринден кесине да джукъ айтмагъанлай алыб къошханды. Школда уа нѳгери бла эришиуде экиси да бирча болгъандыла: гоббан он джюджекни уллу этиб элтгенди, нѳ-

гери да аллай бирни элтгенди. «Тень болдугъуз» деб усдазлары алай айтханында, «эки джюджекни мен анамдан алыб къошханма» деб тюзюн айтыб къойгъанды гоббан.

— Бек ашхы этгенди, аперим джашыма, къачан да ма алай тюзю бла бара тур,— деди Къарча, Муратха разы бола.

ОНДЖЕТИНЧИ БАШЫ

Къонакъла бла къонакъбайла.

Бюгюн хар ким не кийиналгъанын кийиниб, колхозну правлениесини контору таба тизилгенди. Ма, мор кашемер чебгенини инбашлары бла къара чилле джаулулгуну чачакълары тегюле, Хамитни анасы Залихат къуанчын ичинде тыялмай, келю джарыкъ болуб Акулина бла ушакъ эте барады.

Джандет да уланындан туугъан джетиджыллыкъ къызчыкъны къолундан тутуб, кек къатапа чебгенини джыйрыкълары джибек беллигини тубюнде ары-бери аунай, келини Кемисхан бла бирге чыкъды.

— Мен айта эдим да, анабыз, сени Хусеинъ тутхан ишин бишире биледи деб. Мен анъа бар деб аны ючюн айта эдим,— деди Кемисхан, джашын иерге унамагъанын унута.

«Ой, сен айтыуда айтылгъын огъесе, онъунъу-солунъу айырмагъанлай селеше эсенъ. Джарлы Аслан сабийлери амалтын сени бёрю аузунъа тэзгенлей джашайды. Гюнахлы болдукъ джарлыгъа»,— дей, Джандет онънъан кезлерине къолун келекге эте, тегерегинде халкъны джарыкълыгъына, деменъили кийиннъенине «шукур» эте барады.

Тохдарны анасы бла Ваня Сорокинни анасы, Петрону атасы Василь. Суююнню эгечи бла атасы, ферманы ишленгенлени адамлары къалай эсе да бир-бирин табыб, бирге барадыла.

Къартла чал сакъалларын ариу къыркъдырыб, тобукъларына дери этилген къурт къатапа, кашемер къабдаллары-

ны беллеринде к̄варасаут салынн̄ан белибауларыны кю-
мюшлери кюнде джылтырай, таяк̄ларына таяна, ак̄ырын-
ак̄ырын барадыла. Бир к̄аумлары джан хурджунларында
кюмюш сынджырчык̄г̄а таг̄ылг̄ан джан саг̄атларын
чыг̄арыб заманн̄а к̄арайдыла.

Конторну аллына эл бютеу джыйылг̄анча джыйылг̄ан-
ды. Райондан келгендиле деб Лейла Джандетге бир машина-
ны да к̄ргюзтдю. Бу арт кюнледе артык̄ да бек Джандет
Лейлаг̄а к̄араг̄аны сайын минъ кере «шукур» эте болур.
Лейланы к̄арны уллу болг̄анды. К̄аратон к̄алыб кетеди
деб Джандетни алг̄арак̄ьда к̄орк̄ьууу уллу эди. «Мени
джаууму да сабийи болмасын!».

Далхат конторну аллына чык̄ьды. Аны аурруу хубар этген
бетине бююнн̄ю кюнню к̄уанчы к̄ызыл урдург̄анды. Со-
к̄ьур ичегисинден сора да Далхат бюреклерин бак̄ьдырыб,
больницада иги ог̄унак̄ джатханды. Ол, к̄ансыз узун к̄ол-
лары бла конторну коридоруну сарайындан тута, аллы таба
тебрендиди.

— Джамаг̄ат, машиналаг̄а минигиз. К̄ьартланы эркин
олтуртуг̄ьуз. Бусаг̄ат тебрейбиз, — деб, к̄ьатанн̄ы белини
джассы к̄убас белибауун андан да бек тарта, атлаушладан,
тири тюшдю. К̄ьолтук̄ьларындан тута барыб, ол кеси башы
джабылг̄ан газикге бир к̄аум к̄ьартны олтуртду. Област-
дан, райондан келген машиналаг̄а да бир к̄аум колхозчу
олтурду. К̄ьалг̄ан барлык̄ьланы барын да Сеит машиналаг̄а,
арбалаг̄а миндириб ашырды. Юсуфну атасы, тракторчу
Ислам, кесини «Победасы» бла келиб, Залихатны, Акулина-
ны, Сюйюнню атасын олтуртуб, тау джолну ёрге таянды.
Зуриятны атасы да «Москвичи» бла келиб, бир к̄аум адамны
алды.

Джыйылг̄анланы ичинде Далхатны аскер к̄елеги бла ас-
кер картусу анда-мында дженъил-дженъил к̄ёрюнедиле.
Адамла бла, иш бла юренн̄ьен агроном Далхат ишге боль-

ницадан тансыкъ болуб чыгыб, хар нени да кесим этиб къояйым дегенча тири айланады.

Машинала бир-бири ызындан Къая-Тюбюне айландыла. Аланы ызларындан баргъан мотоциклени тырылдагъанларын къаяла эниклейдиле. Эм артында арбала бла ферманы кереги барады.

Элни ичинде бююн Къая-Тюбюне, комсомол-джааш тѣлю ферманы ачылыууна, барыргъа излемеген аз адам болур.

Сагъат II-ге къонакъланы аллары фермагъа джууукълашдыла. Къызыл боялгъан агъачдан этилген мийик арканы тюз ортасында Владимир Ильич Ленинни гокга хансла бла джасалгъан сураты ачыкъ кѣрюнеди, арканы кѣнделен агъачында, Ленинни суратыны тюбю бла «Ленин атлы колхозну комсомол-джааш тѣлю сют фермасы» деб джазылгъанды. Чынъ башында уа къызыл байракъ джанъы фермагъа июрюн тѣгюб, чуакъ кѣкге алтын тѣббеси тирелиб тургъаны кѣрюнеди. Арканы ич джаны бла эки саф болуб, ферманы ишлегенле тизилгендиле. Бир тизгинни тюз аркагъа джетген джеринде Хамит, къарт Джаммолат, Хусей, Петро, Хабий суюледиле. Бир тизгинни аллында да Юсуф, Юнюз, Нина Тохдар, Суйюн, Хусей.

Хамитни багъалы костюмуну ичинден акъ дарий кѣлегини баш тюймелери этилмеген джагъасындан ѳшюнюю джумушакъ тюкчюклерини баш иничелери къарайдыла. Нинаны кѣзю Хамитге аз-аз джетеди. Бир-бирде уа экиси да бир-бири кѣзюне тень къараб къалсала, бетлерине къызыл ура, башларын башха джары бурадыла...

Къонакъланы келгенлерин кѣрген фермачыла бютюн да джарыдыла.

Машинала, мотоциклле арканы тышында тохдаб, ичлеринден адамла къотарылдыла.

Хамитни къолунда гугурук суратла тигилген акъ джанджаулукъда тѣгерек къызыл бишген ѳтмек бла чын аякъда акъ къарча туз барды.

— Джолдашла, къонакъ болмагъан джерде берекет болмайды. Хош келигиз, саў келигиз,— дей Хамит къонакъланы алларына атлады.

Аркадан ичине алгъы бурун школну бирча кийиниб келген пионерлери оздула. Ала барабанларын къагъа, тизгинлени аралары бла ферманы арбазына чыкъдыла. Аланы ызларындан къартла кирдиле.

— Джашаўлу болугъуз, огъур адетлени эте эсегиз,— дей, Джандет «Рысхы бюртюгю бар эсе ўа»,— деб ётмекни къыйырындан алыб къабды... Оза бара, Хусейни насыблы бетин кёрюб: «Джашым, ананъ къор болсун сизге»,— деб озду.

Залихат бла Акулина да башлары кёкге джетгенча къуана, туз гырджындан алыб къабдыла.

— Анам, тётя Акулина, къабыгъыз, бу насыбны гырджыныды,— деб алагъа айтса да, Хамитни кёзю эрлей Нинагъа джетди.

— Куандырдыгыз бизни, Хамит. Кёремисе, анан саў болуб калганды,— деди Акулина бара-бара.

— Къонакъланы бары да арканы ичине кирди. Область газетден келген суратчы, сары шилли джаш адамчыкъ, Борис, былайда сурат ала, аппаратын дженъил-дженъил къурады. Журналист Алибек, къара чачы манъылайына тюше, блокнотуна нелени эсе да тохдаўсуз джазады.

Келгенле, тоханалача юледен, чыммакъ акъ сюртюлген ферманы мекамларындан кёз айырмай къарайдыла.

Кюнню онэки сагъаты болду. Кёкде бир усдукгу булут джокъду, ол сеbebден кюнню таякълары да бери къонакъгъа келгенча, адамла бла бирге къатыша, джердеги гокга хансланы джукъа букъучукъларын джалайдыла.

Келген къонакъла шиндик орнуна тизилген къанъалагъа олтурдула. Хамит, кеслери бу къуанчха деб этген трибунагъа чыкъды. Аны бла бирге Сеит, Далхат, Тохдар, Нина, Хабий, Петро, Хусей, Сюйюң чыкъдыла. Трибунаны ал джанында

«Хар хорламны башы — КПСС джашасын!» «Совет Союзу насыблы джаш тѣлюсю джашасын!» деген джазыулары ол тургъанла къайтарыб-къайтарыб окъуйдула.

Хамит мангылайына тюшген къара бурма чачын онъ къолу бла ёрге этиб, ышара, сол къолун ёрге кѣлтюрдю. Даурну сабыр этиб, джыйылгъанла трибунагъа къарадыла. Ал къанъада олтуруб тургъан Залихат: «Атанъ бу кюнлеге дери джашаса не бола эди, къанлы джау аны къуанчдан къуру къоюб олтурду да...» — деб ахсынды.

Къуанчынъ болгъан кюн бушууунъ да эсинъе тюшеди...

— Джолдашла,— деди Хамит ариу ауазы бла хар кимни суюндюре.— Бююн биз колхозда джангъы сют ферма ачабыз. Колхоз джетиджыллыкъ планын салгъанында, комсомолчула аны болджалдан алгъа толтурууда кеслери не зат этерге боллукъларына сагъыш этген эдиле. Сиз билгенден, колхозну юч сют фермасы бар эди. Ала тарлыкъ эте эдиле. Малланы саны уа ёсгенден ёсе барады. Ол себебден, биз джангъы ферма ишлерге сѣз берген эдик. Сѣзюбюзге толу болдукъ деб умут этебиз. Биз алапат зат этдик деб махданыр джерибиз джокъду, алай болса да, уллу да гитчеден болады. Бююн муну этдик эсек, тамбласында бизни башчыбыз партия не уллу затны айтса да этерге хазырбыз! Халкъ къуаныб харс урду.

Хамит анасыны, Акулинаны бетлери джарыб, къол къакъгъанларын да эследи. Биягъы чачын ёрге эте, дагъыда сѣзюн башлады.

— Биз былтырдан бери бирге ишлегенли, артыкъсыз да бек былайда ишлегенли, туугъан эгеч, къарнашча бири-бирибизге алай болгъанбыз. Бу зат бизге неден да багъалыды. Аны бла бирча, бу ферманы къарачайлыла бла бирге бизни орус, черкес, ногъай, абаза къарнашларыбызны джашлары, къызлары да ишлегендиле. Бу къарнашлыкъ бизни къралда миллетлени бир юйюрча джашагъанларына шагъатлыкъ этеди. Ферманы ишлеген джаш тѣлюню аты бла былайгъа

джыйылгъанланы алгъышлай, ферманы ачхычларын бизге башчылыкъ этген партбюроу секретары Сеитге тутдурургъа эркинлик беригиз,— деб анъа ачхычланы узатды. Бары разы болуб харс урдула.

Хамит сѣзню Сеитге берди.

— Багъалы джолдашла,— деди Сеит,— этген ишлерин Хамит гитчечикге санаса да, ала бек уллу магъанасы болгъан ишни этгенлери ачыкъды. Ферма бизге амалсыз керекли зат эди, алай'а комсомолчула бу ишни къолгъа алгъанлары бизге андан да багъалыды. Быланы кѣбюсю тюненеги сохдала болсала да, бири билмегенни бирине юрете, къаджыкъмай ишге мыллыкларын салгъандыла.

— Сау болсунла, сау болсунла,— деб таушла чыкъдыла.

— Бусагъатда,— деди Сеит, эки къолу бла трибунаны агъачындан тута,— бу фермада бир къаумла биченнге хазырланадыла.

Къысхача айтыргъа, мында хар ишни комплекс джорукъда бардырыргъа, тюрлю-тюрлю ишлени этерге, алай бла бу ферманы малчы шахарчыкъгъа бурургъа муратлары барды. Бизде хар этилген мурат тола баргъанын кѣресиз. Ол амалны берген Коммунист партияды, джолдашла. Джаш тѣлюню бирикдире билиб, анъа башчылыкъ этиб ишлетген Хамитни фермагъа тамада этебиз, анъа ферманы ачхычларын да беребиз. Колхозну правлениесини бегими алайды,— деб, Сеит Хамит берген ачхычланы ызына узатды.

— Джолдашла, бизге ышангъан тамадаларыбызны бетлерин бир джерде да, бир заманда да энишге тутдурмазбыз,— деди Хамит ачхычланы ала.

Фермачыла кючлю харс къакъдыла. Хамитни кѣзю анасына джетгенинде, ол акъ къолджаулулугъу бла кѣзлерин сюрте тургъанын эследи. Баласына къуаныу ананы кѣзлеринден бир-бирде насыб джыламукъла тѣкдюреди.

Сѣз Далхатха берилди.

— Джолдашла, комсомол партияны кичи къарнашыды.

Партия анъа джуаблы ишлени бере, кюнде кечеде да уллу ийнанмакълыгъын билдиреди. Ол ийнамгъа толу болгъаныгъыз ючюн сау болугъуз,— деди.

Сёз комсомолну райкомуну секретары Даутха берилди.

— Джолдашла, былайгъа келгенли да мени кёб зат эсиме тышуб турады. Совет властны ал джылларында бизни комсомолчуларыбыз бачхаларына, сабанларына къараялмагъан къартланы, къарыуусуланы сабанларыны ташын, агъачын ариулаб, сюрюб бериб тургъандыла, кулаклагъа къаршчы юрешуледе джанларын артха салмагъандыла; Къарачай шахарны ишлеуде, Черкес шахарны джарашдырыуда ударникле болуб ишлегендиле. Фашистлеге къаршчы уруш этиуде уа сизни джашауугъузну сакълай, ол комсомолчула бютеу совет халкъ бла бирге джанларын аямай юрешгендиле. Ала сизни аталарыгъыз, аналарыгъыз, къарнашларыгъыз, эгечлеригиз эдиле. Сиз аланы ызындан ёсе, алагъа да, замангъа да тыйыншлы тёлю болгъансыз. Хамит айтханча иш фермада тюлдю. Иш сизни анъыгъызны тюзлюгюндеди.

Олтургъанла сёлешгенлени бир сёзлерин ычхындырмай сют уюгъанча тынъылайдыла.

Ол тынчлыкъны къуру сурат алыучу Борисни аппаратыны чыктырдагъаны бузады.

— Джолдашла, — деди Даут андан ары, — бизни заман хар совет адамдан билимни, мийик анъыны, акъылны, кертиликни излейди. Совет джаш тёлюде ол затла бары да бардыла. Аны болдургъан Совет Союзну Коммунист партиясы джашасын! Коммунизм ишлеген совет джаш тёлю джашасын! Алгъа, коммунизмге, джолдашла!

Алайгъа джыйылгъан халкъ къаты харс урду.

Бу кёзюуде Нина трибунадан къараб, Фатима бла Ахматны кёрдю. Ала да аны къарагъанын эслеб, башлары бла саламлашдыла.

Аминат Бекировнагъа сёз берилди.

— Джолдашла, былайгъа келгенли да мен къуаннганымы

айтыб айталмам. Школ мындан ары да быллай төлю ёсдюрюб барса (ёсдюрюб'а барлыкды), кесини ишин толусу бла тындыргъаннъа санарыкъ эди. Сау болугъуз, джашла, кызла. Мени андан ары айтырым джокъду. Алай'а сизни да, мени да, барыбызны да ёсдюрюде уллу кыйыны болгъан, суйген усдазыбыз Федор Федорович бир-эки сёз айтса, мени акъылым бла, барыбыз да разы боллукъ эдик,— деб Аминат, Бекировна сёзюн бошады. Олтургъанла барысы да харс кыакъдыла.

Къарт усдаз трибунагъа ашыкъмай чыкъды.

— Багъалы къартла, джашла, кызла, сохдала. Былайда сөлешген адамла биз айтырыкъны толусу бла айтдыла. Мен аны къайтарыб айтыргъа суймейме. Мен айтырыкъ бир зат барды: бирикмеклик. Бютеу совет халкъланы бирикмекликле ри. Ленин къурагъан партияны төгерегине бирикмеклик,—дей усдаз минъенича акъыртын тюшдю. Хар ким кючлю харс кыакъдыла.

Аладан сора да къарт Джаммолат, Тохдар, Хабий, Хусей сөлешдиле.

Сохдаланы атындан сөлешген пионер Мурат кесини сёзюн:

— Биз да сизнича болургъа сёз беребиз,— деб бошады.

Хусей сөлешген заманда Кемисхан огъары къанъаладан сылджырай келиб, Джандетни къатына чёкдю. «Кёремисе» дегенча уллу аузун ышартыб, къайын анасыны билегин тюртерек этди.

«Тели, джарты, акъылынъа голия сени», — деб Джандет ичинден анъа алай айта, «анам кёремиди мени экен» дегенча къарай, трибунадан эниб келген Муратчыкъгъа кёзю илиниб, ышарды.

Чынъ артында Хамит дагъыда сёз алды.

— Джолдашла, бизни къуанчыбызгъа джыйылгъаныгъыз ючюн сау болугъуз. Энди эркинлик берсегиз, эки сёз айтырым барды. Бизни фермабызда ишлерик комсомол-джаш тө-

лю, коммунист урунуу фермасы деген атны алып ючюн кю-
реширге оноулашханды.

Кючлю харс кьагьылды.

— Экинчи джол кьонакьгьа келсегиз, фермабыз башха
бет алып туруп деб умут этебиз,—деди (дагьыда харс кьа-
гьылды).

Кёб турмай адамла бары ферма мекаямланы кьатларына
бардыла. Пионер джашчыкь Хасан, юсюнде акь халатчы-
гьы, бойнунда кьызыл галстугу бла Мира атлы биринчи кьоз-
лагьан кьунаджинчикни башындан тартыб келди. Оноугьа
кёре, Хусей, Нинаны кьолундан гитче кьыбдычыкьны алып,
ийнек орунну эшигине кенделен тагьылыб тургьан кьызыл
лентаны ортасындан кесди.

— Кеси ишлеген мекаямланы кесине ачдыргьанларын иги
этедиле,— деди кьайсыла эсе да.

Пионер джашчыкь ийнекни башындан тутуб, ийнек орун-
нъа кийирди. Карт алыучу Борис бу «кадрланы ычхындыра-
ма» деб кьоркьгьанча кьадалыб, былайда эки-юч сурат
алды.

Джашчыкь бла Мира джангьы полда алларында аякь
тауш эте, кьалгьанла да аланы ызларындан ийнек орунну бир
джанындан бир джанына ётдюле. Алайда джашчыкь Мира-
ны мангьылайында джудузчугьун убба эте, бетчигин бети-
не салды. Мира да онгьсунуб, огьурлу мылы кёзлерин ангь-
лагьан халда джашчыкьгьа бурду.

— А сыйлы аллах, ол сабийле муну кьалай да ишлеген-
диле,— деди Кемисхан.

— Бурун заманда адамланы да джокь эди ма быллай
мекаямлары,— деди Джандет.

Ол алай айтханлай арт джанындан биреу келиб кьолла-
ры бла Джандетни кёзлерин джабды. «Асто, Фатима этиу-
чен эди былай» деб кёлюне келди Джандетни. Эки кьолу бла
да кёзлериндеги кьолланы тайдыра, Джандет ызына бурул-
гьанлай, Фатима анасыны бойнундан кьучакьлады.

— Адамла не айта болурла, каска, кет,— дей Джандет Фатиманы кьолу бла юсюнден арлакъ тебериб къарагъанында, Ахмат да аны къатында ышара тура эди. Ол анасыны кьолун тутду. Кемисхан бла да ышара саламлашдыла.

— Аначыгъым, мен да фермада ишлерге келгенме,— деди Фатима.

— Ахмат'а?

— Огъай, анам, мен, эшда, кьойладан айырыллыкъ болмам, кесим да ишлей тургъанлай къачда окъургъа кирликме Харунча зоотехник болургъа. Бюгюн'а Фатима бла бери кьонакъгъа келгенме, ызыма кетерикме мен,— деди, къайда эсе да тенъин кёрюб, ышара.

«Кесек замангъа была экиси да къалай тюрлениб къалгъандыла. Аталары кьошха алыб кетгенин тюз этген кёре эдим»,— деди Джандет кеси-кесине.

— Бекмырза бла Бекир не эте турадыла?— деди Джандет.

— Бек тынчдыла. Токълула да бек иги болуб барадыла,— деди Фатима.

— Эки джылгъа юч тёлю алырча этерикбиз, анам,— деб Ахмат алай айтыб,— кимни эсе да кёрюб, анъа ашыкъды.

— Ол не затды, уялмагъан буюрулмагъанны ашар дегенлей,— деди Джандет.

— Не зат болгъанын атам айтыр, анам,— деб Фатима Муратчыкъны кёрюб ызындан чабды.

Джашла, кызыла турлукъ юйле келин келлик юйлеча джасалгъандыла. Тегеран алкъын поллары, терезелери, эшиклери боялмагъандыла.

— Аш юйлери да калай ариу джарашханды,— деб Акулина аны ичинде бир эли басхан джерин кьоймай къарады.

— Конторларына къараб келеме, эки джерде эки стол, бири ферманы тамадасыныкъы, бири учетчигиники болурла,— деди Юсуфну атасы, аш юйге кире.

— Кызыл уголокларына бир киргиз, кьобуз согъа турадыла,— деб къайсы эсе да Джандетни затны ары элтди.

Керти да ол бек ариу джарашыбды. Къызыл джабыу джайылган столда радиола алтынча джылтырайды. Алкын бери электросвет келмегени ючюн аны бюгюн согъарча тюлдю. Табхалада китабла къаланыбдыла, аланы школ келтиргенди.

Фермачыла, ашхы къонакъбайлача, къонакъланы хар мекямгъа айландырыб, хапар айтадыла.

Барына да айланыб бошагъандан сора къонакъла къонакъбайла да кирсиз къанъалагъа джайылган къурманлыкъдан аузланыргъа чекдюле. Журналист Алибек, хырыз тишлери бла къысха иликни кемире, бюгюнню къуанчны юсюнден газетге не тукъум халда джазарына сагъыш эте башлады.

Хар ким ашаб бошагъандан сора Абидат бир джанында къобузну къысхаракъ тарта башлагъанлай, чанчылыргъа разыла чыгъа башладыла... Областан келген къаумну, колхоз, школ тамадаланы кезюу-кезюу чыгъарыб тебсетдиле. Федор Федорович къарачайча стемейге баргъанында, уллу, гитче да харс урдула.

Къонакъ суйген къонакъбайла ашхамда къобузлары, харслары бла къонакъларын ашыра, аркадан чыкъдыла. Хамит бла Нина хар кимни машинагъа олтурта келиб, кеслерини аналарына да джетдиле.

— Анам, биз кезюу-кезюу эне турлукъбуз, бизге къайгы этме, юйде этилликни да этерме, сен аур ишге кесиньи урма,— деди Хамит.

— Коркма, Хамит, бизни джашчык да болушурукду бачхага, сабанна, сен джаныны аурутма,— деди Акулина, машинагъа олтура.

— Мен джукъгъа да сагъыш этмейме, джашчыкъ. Аллаха шукур, атаны муратына джетгенсе,— деб Хамитге ышара, Залихат да машинагъа минди.

Машина ташайгынчы, эки тишируу да терезеден кезлерин алмай, бирге сюелиб тургъан Хамит бла Нинагъа къарадыла.

Ол кѣзюуде Джандет да бир кѣаум кѣарт бла машинагѣа этеклерин тѣбюне джыя олтуруб, аны ашыра келген Ахматха, Фатимагѣа, Хусейге сѣлешеди. Ала бла бирге Джандетни ашыра, Абидат да, Шамил да келгендиле.

— Анам, мен сеннѣе энди кюн сайын бир эне турурма, юйде барына да салам де,— деди Фатима.

— Кѣзуругѣын сен, не этеме, керек тѣлсе,— деб Джандет кѣызына накѣырда этди.

— Анам, алай айтаса ансы, менден сѣйгенинѣ да джокѣду,— деб Фатима, ышара тургѣан Шамилни эслеб джунчуду.

Бары да кѣол тутуб айырылышдыла.

— Мен да бюгюн ызыма кетерикме,— деб Ахмат анасыны кѣолун тутду. «Кетериме бу ѣа не айтады экен» дегенча эслетмей Абидатха кѣарады. «Эшда, алай бек онѣсуна болмаз» деб, кеси-кесине кѣл этди.

Кѣонакѣланы барын да ашыргѣандан сора фермада таймаздан ишлерикле болуб 35 адам кѣалгѣанды. Ала, бир-бирин джанѣы кѣргенча, джанѣыдан тансыкѣ кѣарашдыла. Бир заманда да ала бир-бирине бу джолча ариѣ кѣрѣюннѣен болмаз эдиле.

— Энди бир рахат олтурайыкѣ,— деб кѣанѣалагѣа олтурдула.

— Ийнек, бузоѣ орунланы аллары бла ариѣ буруѣ ишлеб, бу джаныны барын гокга ханс тахдала этерге керекди,— деди Зурият.

— Араларына да шиндикле ишлесек,— деди Юсуф.

— Ала да алай болсунла, ийнек саѣуѣуучу зал ишлеб кѣачан башларыкѣбыз? — деди Хусей.

— Аны да башларбыз. Фермада бютеѣ ишле механизация кѣч бла этилирча болургѣа керекди,— деди Хамит, ферманы кѣарамы бла аѣлай.

Бираз тартынаракѣ тургѣан Мариямны эслеб, «Бу кѣызчыкѣны джюрегин джарытырча этерге керекди» деб кѣлюне

келди. Мариямны фермагъа ишлерге келтиргенлери да ол муратдады.

— Джолдашла, энди коммунист урунууу фермасы деген атны алыр ючюн кюрешиюу хар ким бюгюн огъуна башларгъа борчлуду. Ол атны алыр ючюн не затла этерге керек болгъаны кесигиз билесиз,— деди Хамит.

— Билебиз. Мени акъылым бла, бюгюнден башлаб, ал бурун джашла тютюнню къояргъа,— деди Хусей.

— Неден да ол къыйынды,— деди анъа Юсуф.

— Джигит эсенъ, къыйынны эт ансы, тынчны ким да этер,— деди Тохдар.

— Джолдашла,— деди Хамит,— биягъында айтханыбызча коммунист урунуу атны алыр ючюн мен кюрешеллик тюлме деген бар эсегиз, бусагъатда огъунакъ айтыгъыз,— деб, барына башдан башха къарагъанча къарады.

— Сен бизге ышанмаймы тебрединъ, алан? — дедиле бир ауздан. — Ол затны бизге сорургъа керек тюл эдинъ.

— Терс болдум, кечигиз,— деди Хамит ышара.

— Хы, айт андан ары айтырынъы.

— Коммунист урунууу фермасы деген атны алыр ючюн, биз совет обществода не иги зат бар эсе аны джюрютюрге керекбиз. Мен бюгюн аланы бирин эсигизге салайым,— деди Хамит, столдан бир къагъытны алыб къарай.

— Биринчиси, фермабызны малчы сахарчыкъгъа буруб, тюрю-тюрюю сынамла бардырыгъа.

— Тюзю, этерикбиз.

— Экинчиси,— деди Хамит, — бу эки-юч кюнде бизге ийнекле келтирликдиле, хар саууллукъ ийнекден быйыл джыл амалыча аслам сют алыргъа.

— Къарыуубуздан келликди.

— Ючюнчюсю, тиширыуланы сыйларын къайда да мийикге келтюрюрге. Адеблерин, намысларын тутаргъа, аман селешмезге, тютюн ичмезге, къуанч кюн болмаса, ичгини къымылдатмазгъа.

— Тюббе тюз айтаса. Ол затланы кесини юсюнде джюрюталмагъан адамны малдан башхалыгъы джокъду,— деди Фатима Нинаны имбашына башын сала.

— Тёртюнчюсю, бизни ичибизде 10-чу классны бошагъанла къачда бары вузлагъа кириб, ишлей тургъанлай окъуб усдалыкъ алырча болургъа; джетинчи классны бошагъанла да орта билимни ишлей тургъанлай алыргъа деб,— Хамит Мариямгъа къарады.

— Керти айтаса, барыбызны муратыбыз да алайды,— деди Шамил.

— Бу затлагъа разы болгъан къолунъу ёрге тут,— деди Хамит.

Бары да тутдула.

— Айтылгъан затланы болдуруп ючюн кюрешни ма бу такъыйкъадан башларгъа,— деди Хамит.

— Тюздю,— деб Тохдар ёрге къоба, хурджунундан папирос пачкасы бла бирге сернегин да чыгъарыб, печ аузгъа тутуб кюйдюрдю.

— Анъа папирос пачкаларын талай джаш узатды.

— Джолдашла, биз айтхан затланы бузгъаннъа, коммунист урунууу фермасыны адамы деген атны джойгъаннъа не зат этерикбиз? — деди Хамит, тенълерине къарай.

— Тенълерини алларында аны ючюн айыбына джолукъдуругъа, ичибизден къысдаргъа, — деди Суююн.

— Огъай, къысдамай, ичибизде джорукъгъа салыргъа,— деди Хамит.

— Мени барды айтырым,— деди Зурият, ёрге къоба.

— Айт, Зурият, айт.

— Коммунист урунууу коллективлери областда кёбден кёб болуб барадыла. Аланы юсюнден'а алкъын бир джанъыз джыр да джазылмагъанды. Джырларгъа уа сюебиз, къалай этеик? — деди Зурият.

— Келигиз, бир поэтге письмо джазайыкъ, ол бизге бир джыр джазар,— деди къайсы эсе да.

— Тюз айтасыз, макъамын салыргъа да Ленинградда Алийге джиберирбиз,— дедиле.

Чачылмай биразны олтура туруб, сора эшикге чыкъдыла.

Эшик къаранъыда ферманы акъ межамлары кеслерин аланы ишлегенлеге артыкъ да бек суйдюредиле. Қызыла, джашла кеслери ишлеген межамлагъа ийнанмагъанча къарайдыла.

Адам кеси этиб, кеси нек сеирсинеди экен?!

ОНСЕГИЗИНЧИ БАШЫ

Тюбешіу

Қъарча областны ара шахарына кѣбден бери бармагъан эди. Машинадан тюшгенден сора аны асфальт орамларында нѣгерлери бла иги кесек айланды. Бир-бири башында ишлене тургъан кѣб юйню кѣрюб, аланы ишлеген джердеги машиналагъа да аслам къарадыла. Заводлада да биразны айландыла. Сагъат онбирде драм театрда джыйылыу башланды. «Роза бу театрда ишлерик болур»,—деб Қъарчаны кѣлюне алай келди. Театрны айбат ишленнѣени аны джанына мардасыз джарады.

Областда малчылыкъны мындан ары ѣсдюрююню джолларыны юсюнден докладха малчыла уллу эс бѣлюб тынъыладыла. Анъылагъан анъыламагъаннъа айырта, докладны юсюнден кѣллерине келгенни айта, малчыла солургъа чыкъгъан заманда да фойеде уллу ушакъ этдиле.

Джукъ билмей тургъанлай биреулен театрны фойесинде Қъарчаны къолтугъундан кирди. Қъарча ызына айланыб къарагъанында, доклад этген биринчи секретарны таныды. Эки къолу бла да аны къолун къаты къысды. Тили уллу тылмачлыкъ этелмесе да къойчулукъну юсюнден кѣлюне келген талай затны ол секретаргъа айтды.

Секретарь акъ кителли, орта бойлу, чырайлы, сарыдан

къара шиллиге тартхан адам Къарчаны къолтугъундан онъ билегин алмагъанлай, къабыргъада тагъылгъан бир диаграммаланы къатларына элтди.

— Ма бизни къойларыбызны саны джети джылны ичинде былай ёсерге керекди. Сен къой малны санын былайгъа миндирир ючюн тынчлыкъ табмай айланнъанынъы билеме,— деб секретарь чынъ мийик диаграмманы тѣббесин бармагъы была кѣргюздю.

— Бек сау болугъуз сиз, къартла, ара мюлкге хайыр излегенигиз ючюн,— деди секретарь дагъыда.

Аланы кѣрюб ышара келген Далхатха Къарча:

— Бу ити адамгъа, Далхат, къарт таулу аны андан да мийикге кѣлтюрюр ючюн джанын аярыкъ тюлдю, ол Совет властны этген ашхылыкъларын он бармагъын билгенча биледи, кѣз гинджисича сакълайды, деб былай мени джюрегиме къандырырча бир айт. Сора, дагъыда, энди джаз мени къошума къонакъгъа бир келсин де,— деб къарт, Далхатны тылмачлыгъына къулакъ джиберди. Ол айта тургъан заманда Къарча да «алайды» деб кесибизча айта башын силкеди.

Секретарь «Сау бол, сау бол, Къарча, айхай барырбыз» деб джанъыдан къартны къолун тутду.

Джыйылыу бошалгъандан сора малчылагъа концерт болугъун айтдыла. Хар ким аны ашыгъыб сакълайды.

Сценада къатапа джабыуну аллына бир ариу сюекли тиширыу чыгъыб, Ленинградда театр институтда окъугъан къарачай-черкес студияны студентлерини концерт кѣргюзюрюрклерин айтды. Хар ким харс къакъды. Джабыу ачылгъанында олтургъанла, бирча таулу кийимлери бла джашланы, къызланы ариу сюелиб тургъанларын кѣрюб, дагъыда харс къакъдыла.

Ючюнчю тизгинде олтуруб тургъан Къарчаны асыры къуаннъандан бети къызарды. Роза аланы, ол мѣлеклеча кирсиз жанланы, ичинде болгъанына къуаннъандан башы кѣкге джетгенча болуб, не этгенин да билмегенлей, ким эсе

да къатында олтуруб тургъан биреуню чынасына тие: «Майна олду. Онъ джанында ючюнчю»,— деди. Ол адам да къартшашыбмы айланады дегенча анъа алай къараб, аны не айтханын да анъыламай, эсин бары да бирден джырлай тургъан студентлеге ийди. Бир джырны бошагъандан сора биягъы тишируу чыгъыб:

— Роза «Къарачай» деген джырны джырлайды, анъа пианинода сокъгъан Алийди,— деб билдирди. Харс урулду.

Роза бла Алий бирден чыгъыб, Алий пианинону согъаргъа айланды. Роза ал бурун акъыртыныракъ, ызы бла кёлтюртерек, таукел джырлаб башлады. Къарча кирпик къакъмай къарайды. Роза джырлаб бошагъынчы, ол джыр бла бирге Совет властха дери кёрген бютеу къыйынлыкъларындан башлаб, бюгюн насыб джашаууна дери Къарчаны аллы бла оздула. Джыр адамны алай къозгъагъанын ол бу джолча билмей эди. Ол кеси-кесин унутхан халгъа джетди.

Роза джырлаб бошаб, бютеу театрны ичи харс тауш болгъанында, Къарча сагъаялмай талайны барды. Къатында олтургъан эркиши:

— Алан, сен джаратмадынъмы, нек харс урмадынъ!— дегенлей, Къарча кеси-кесин ол заманда эскерди.

— Ол бизни къызчыкъды, Розады. Ма бу театрда ишлерча окъуу алыргъа Ленинградха джиберген эдим,— деди Къарча, хапарын къыйдыраракъ этиб.

— Тейри, джырлай билген'а адамны джюрегине уллу къатыллыкъ кёреме,— деди нёгери.

Студентле дагъыда джырлагъан, тебсеген да этдиле. Роза бла Алийни талай кере тилеб да чыгъардыла.

Концерт бошалгъандан сора Роза фойэде адамланы арасында атасын изледи. Узакъдан къараб аны кёргенлей, къатына джетгинчи огъуна:

— Атам, атам,— деб къычыра келиб, къатына джетгенлей бойнундан къаты къысды.

Къарча юдегисин ичинден суйген болмаса, ийнакълай,

эркелете билмегенди. Ол затны эркишиге тыйыншлы кёрмейди. Бу джол'а джырны, нени палахы эсе да Розаны халкъ тургъанлай башын сылай, «Ант джетмезлик, келмей аллай бирни тур деб ким айтхан эди сенъе» деди.

Адамланы къарагъанларын эслеб, сора Розаны кесинден арлакъгъа тюртерек этди.

— Сени мында болгъанынъы Далхат айтды,— деб Роза къуанчдан толу кёзлери бла атасындан тансыкъ алалмай къарады.— Къарачай шахаргъа баргъаныкъда Сурат бла да юч кече къалдым,— деб къошду дагъыда.

— Хы, тебре энди юйге, кете айланабыз,— деди Къарча.

— Атам, биз энтда районлагъа айланникъбыз, мен кёб турмай юйге къайтырыкъма.

Бу кёзюуде ышара-ышара аланы къатларына Алий келиб, эки къолу бла да Къарчаны къолун тутду. Аны къуру да юле тургъан джумушакъ кёзлери бюгюн кеслерин Къарчагъа артыкъ да сюдюрдюле.

— Аперимле, Бекмырза бла мен да бирге ишлейбиз. Анъа да сизни хапарыгъызны айтыб къачан къуандырама,— деди Къарча.

Машинагъа олтургъандан сора да Роза бла Алий, ышара баргъан Къарчаны ызындан къолларын, силке, бирге сюелиб ол ташайгъынчы къарадыла.

ОНТОГЪУЗУНЧУ БАШЫ

Эртден

«Ставропольуголь» трестни уллу клубунда шахтачыла, инженерле, техникле, башха къуллукъчула, ала къатыш партияны райкомуну секретары, крайдан да инженерле бардыла. Трестни тамада инженери ташкёмюр къазыуда болумну юсюнден доклад эте келиб:

— Бусагъатда бизни шахтада ташкёмюрню кеси багъа-

сын учуз этмеклик бек кыйынды. Анъа бираз заман керекди, — деб сёзюн аны бла бошады.

Олтургъанланы кёбюсю аны иги ушатмай, башларын кымылдатдыла.

— Докладны юсюнден сёлешири болгъан бармыды?— де-ди джыйылыуну тамадасы.

Талай шахтёр, талай инженер чыгыб сёлешдиле. Ала бары да кеслерини сёзлеринде, ташкёмюр шахтала ташкёмюрню аслам берирча, аны кеси багъасын учуз этерча амал табаргъа кереклисин айтдыла.

Сурат сёз алды.

— Бу кызыны кёб болмай партиягъа членнъе кандидатха алгъанбыз. Бу кёолуна алгъан затын алаамат биширеди. Сменаны мастери эди да, энди кеси да производство бёлюмню начальнигиди. Тамада инженер ишге бираз хыбылыракъ адамды, эшда, аны орнун Сурат аллыкъ болур, — деб партияны райкомуну биринчи секретары къатында олтуруб тургъан биреуге хапар айтды.

Сурат трибунаны юсюне талай къагъытны салды. Чыначыгъындан ары ачыкъ болгъан ариу кёолу бла кёзлюклерин таза эте:

— Джолдашла, мен тамада инженерни айтханына разы тюлме. Бизни шахталарыбыз ол айтханча уакъ шахталадыла. Алай болса да ташкёмюрню кеси багъасын учуз этерге бизде да джолла бардыла, — деб башлады.

— Къагъытда кёб джолланы сызаргъа боллукъду, — деб тамада инженер олтургъан джеринден кычырды.

— Мен сиз сёлешген заманда тынъылаб тургъанма, инженер джолдаш. Кесигиз билгенден, биз этерибизни алгъы бурун къагъытха джазыб этебиз, ол адетди. Плансыз ишлеу джокъду бизде, — деб анъа джуаб этиб, Сурат залгъа айланды.

— Бизни шахталада ташкёмюрню кеси багъасын учуз этер джоллагъа мен быланы санайма, джолдашла.

Исмаил Суратдан кёзюн алмай, олтургъан джеринден къарайды. «Адам насыбын кеси кесе кёреме. Къалай кесиб къойдум джашаууму», — деб кесине гёджебсинеди. Суратны анъа бирден эки болмагъанын энтда эсине тюшюреди.

— Озгъан эки джылда,— деди Сурат,— «Ставрополь-уголь» трестде ташкёмюрню кеси багъасын энишге тюшюрюр мадарла болгъандыла. Ол мадарланы бусагъатда да джашауда бардырыргъа боллукъду. Ала да, мени акъылым бла, ма быладыла: бютеу трестде ташкёмюр чыгъарыууну бир шахтоуправлениеде болдуруб, къалгъан экисини ишин тюрлендирирге;

— Ма, джаным, къыз къашыбызгъа салмады эсе,— деди бир инженер бир инженерге.

Крайдан келгенле уа ол айтханланы блокнотларына ашыгъыш джазадыла.

— Алай демеклигими магъанасы,— деди Сурат къагъытдан кёзюн айырыб,— бизни трестни шахталары уакъ шахталадыла. Аланы бир джылгъа берген ташкёмюрлерини саны бек къарыусузду. Аны бла бирча, аланы бир-биринден узакълыкълары 15—30 километрге джетеди, бу зат тау джерледе ишге чырмау болады: шахталаны керекли затлары баджарылыргъа тыйгъыч этеди, ишни къурауда джарсытады.

— Аперим, тюз айтады,— деди къарт шахтачы.

— Ол затланы къоратыб, ташкёмюрню тоннасыны кеси багъасын учуз этер ючюн, трест кесини ишин бир шахтоуправлениеде бардырыргъа керекди. Башха эки шахтоуправлениени да алай хазырларгъа. Мени акъылым бла, ташкёмюр къазыуда трест бютеулей планын экинчи шахтоуправлениеде толтурургъа боллукъду. Анъа тёрт шахта къарайды. Орта тергеу бла шахтала бир суткагъа 354 тонна ташкёмюр береди.

Андан ары да Сурат кесини айтханына шагъатлыкъ этген кѣб затны юлгюге келтирди. Олтургъанла да уллу эс бѣлюб тынъыладыла.

— Экинчиден,— деди Сурат аллында къагъытына кѣз джетдире,— биринчи-экинчи шахтоуправлениелени бир къаум шахталарыны (34, 35, 37-чи шахталаны) хайыр бериулерин уллу этерге; джангъы шахталада лаваладан кѣмюру алыуу шахта полени чегинден башларгъа; механика мастерскойланы трестни шахталарында бирча къуаргъа; производствону, урунууу механизацияны кючю бла циклично бардырыргъа; план салыуу таб этерге, хар участокда хозрасчѣтну бардырыргъа.

Сурат, хар айтханын талай зат бла бегите, сѣзюн бошады. Олтургъанланы кѣбюсю харс урдула. Бир къауму уа, ол айтханланы сандыракъгъа санады. Алай'а крайдан келген инженер кесини сѣзюнде Суратны айтханына уллу магъана бере, ол затланы юсюнден уллу сагъыш этиб, сюзерге кереклисин чертди.

* * *

Заман къачха джууукълашханы себебли, кюгле сууугъуракъ болгъандыла. Кѣкде булутла джайдан эсе дженгил джюрюдюле. Ала бир-бирине кысыла джоббу болуб, чынъ артында аурлукъларын кѣлтюралмай, «сени кючюнъ уллуду, муну да кѣлтюр» дегенча сууларын джерге бюркедиле. Алай бла алтын бет къуса тебреген джерни букъусун джалаб, джанзур тамчыла букъудан кирлениб, джерге киредиле.

Джылны хар чагъыча, къачны да бир тукъум бир хурмет, берекети болады; ол хурмет, ол берекет адамланы токълукъларында, гѣзенлени, колхоз амбарланы тыкълыкъларында, бирча кийиниб эртден сайын школгъа джюрюген сабийлени джарыкълыкъларында, къарт ананы огъурлу кѣзлеринде, къарт акганы ишден тыйылмагъан кюлларында оджакъладан чыкългъан рахат тютюнледе да танылады. Элни башы дуббурда уллу акъ харифле бла джазылыб тургъан

«Дуниягъа рахатлыкъ!» деген сёзле ол хурметни, ол берекетни башыдыла.

Сурат гюрбеджини къатында машинадан тюшгенинде, элни орамларында терекле орната тургъан сабийле, сохдала, усдазла аны таныб, башлары бла саламлашдыла. Юйлерине айлангъан орамны бютеу эки джаны бла джангъы терекле орналгъандыла.

Эл орамланы алгъын атлары джокъ эди. Бу джол'а Сурат къабыргъалагъа ашыгъыш джазылгъан атланы окъуй барады. Рахатлыкъ орам, Аппаланы Хасан атлы орам, Совет орам, Къаракетланы Исса атлы орам, кеслерини орамгъа айланды. Аны аты уа къалайды экен. Ленин атлы орам деб уллу акъ сюртюлген къабыргъасында къызыл бояу бла джазылгъанны окъуду. «Муратчыкъны къол ызыды» деб ышара, ичи уакъ мал межамладан толгъан арбазларына кирди. Агъач атлаушладан ёрлегинчи огъуна юйде аслам адам даурну эшитиб, «не болгъанды экен, адамла нек джыйылгъандыла» деб къоркъаракъ да болуб, узун коридоргъа ашыгъыш чыкъды. Къартланы юйюне кирди. Хоншу, джууукъ адамланы барын да джарыкъ кёрюб, атасын, анасын да эслегенинде, Сурат аур чемоданын да юй тюбюнде къоюб, барыны къолларын тута, саламлашды. Атасыны, анасыны боюнларындан къаты къысыб къучакълады. Муслимат дженълерин ёрге этиб, джумуш эте тургъанлай, анъа ышарыб келе тургъан Суратха бойнун созду.

— Къаты къыс, джанчыгъым, мени къолларым кирди-ле,— деб эки къолун Суратны эки джаны бла соза, кесин къучакълатды.

— Бютюн бир-бирин суюген юйдегисиз,— деб, хоншу къатын къолларын бош тутмай, урчукъ саблыкъ джона тургъан Къарчагъа къарады.

— Лейла, Роза, Мурат кайдадыла? — деди Сурат төрт джанына къараб излей.

— Телеграмманы алмагъанмыса?

— Огъай, не болгъанды?

Сеннѣ эгеч туугъанды. Эшитмегенмисе? Келин кызычыкъ табханды,— деди Джандет, онъан кѣзлеринде къуанч ойнай.

— Мен крайдан келе турама, анам, юйге къайтыргъа амалым болмай ашыгъыш озгъан эдим, бюгюн джетинчи кюнюмдю,— деди, Харунну отоууна ашыгъыш кире.

Отоууну эшигин бери ачханлай, андан бери юсюне Роза чыкъды, асыры къуаннъандан эгечле нелерин да билмегенча, бир-бирин къучакълаб отоугъа тюшдюле. Сурат таяныб тургъан Лейланы убба этиб, орундукъчукъда чыммакъ джурунлагъа чырмалыб джатхан кызычыкъны башчыгъын ачыб къарады.

— Кимге ушайды? — деди Роза, Суратны инбашына къолун сала.

— Атасына, анасына да ушайды.

— Ат атагъанмысыз?

— Барыгъыз да джыйылсагъыз атарбыз деб турабыз аты. Бюгюн келтиргенбиз роддомдан.

Сурат Лейланы орундугъуна олтуруб, аны агъаргъан бетине тюшюб келген тум къара чачын узун, ариу къоллары бла ёрге сылады.

— Саулугъунъ энди къалайды, джанчыгъым?

Къарыусузлугъум болмаса, хатам джокъду, Сурат.

— Сурат, билемисе къалай этгенди Лейла,— деди Роза дивандан къоба келиб.— Арт ыйыкъгъа дери отпуска алыргъа унамагъанды. Башха тиширыу алай этсе, Лейла аны унамаз эди. Харун мында болмагъанды, анам бла Муслимат къайдан биллик эдиле...

— Джанъы больница ишлей башлагъан эдиле, отпуска алыб кириб туралмадым.

— Афендини айтханын эт да, этгенин этме деб атамы бир сѣю барды. Сеннѣ келген ауругъанла энди сенича алай этерге керекдиле, сора? — деди Сурат. Роза сабий орундукъ-

чукъну эки къулагъындан эки къолу бла тутуб, джабыу-чукъланы ичинде рахат джукълаб тургъан кызычкыны уятама деб къоркъа, ичинден бир бешик джырны мурулдайды. Лейла бла Сурат анъа къулакъ сала, бир-бирине кёзлери джете, ышардыла.

— Къурманлыкъгъа ирк алыб келдик,— деб Муратчыкъ, Суратны да къучакълай, хапар айтды.

Харун кирди, Сурат бла бирге аны Роза да къучакълады. Ол Лейланы къатында олтуруб, эртденли саулугъун сорду. Юй бийчесини кёк дарий джууургъанны тышына чыгъыб тургъан къолун тюклюрек къолу бла сылай, ёрге къобуб, кызычкыны къойнуна алды.

— Былай алсам болуму?— деб Лейлагъа ышара, сабийге юренмеген къоллары бла алыб, къойнуна кысыб, аны джумдурукъча гитче бетчигине сююмлю дугъум кёзлерин ийди. Къызла да аны эки джанындан сюелиб къарайдыла.

— Бюгюн элде уллу кюндю, билемисиз? — деди Харун.

— Не зат?

— Хамит бла Нинаны тойлары болады,— деди.

— Ол тойну бютеу колхоз этерикди,— деб къошду Роза, Суратха къарай.

— Ашыкъ-бушукъ, абын-сюрюн эте эшикден Фатима бла Ахмат тюшдюле. Къол тутушхандан, къучакълагъандан юйню ичи къалабалыкъ болду.

— Фермачыла келе турабыз Нина бла Хамитни тоюна, ма бу кызычкыгъа да,— деб Фатима киши да соргъунчу хапар айта, кызычкыны къойнуна алды. Ахмат да аны къатына барыб къарады. Фатима асыры къуангъандан не айтыргъа, не этерге билмей, Лейла бла кызычкыны кёзлерине кёзюу-кёзюу къарады. Къурманчыкъ болайым джанчыгъынъа,— деб Лейланы бетин сылай кетиб, шкафаха кёзю джетди. Эрлей аны эшиклерин ачыб:

— Ма бу шкафда медицинадан, политикадан, зоотехниядан, къойчулукъдан, горный ишден китабла бардыла. Мен

кёзлерими кысыб, аладан жъайсысын алсам, кызычыкъ аллай усда боллукъду,—деб кёзлерин кысыб, къоллары бла китаб ала башлады. Бары да кюлюб, анъа къарадыла. Ол да китаб алыб, тышына тюгел да къарагъынчы эшикле къагъылыб, Аминат, Супият дагъыда талай усдаз Лейланы кёре кирдиле. Эртде къатын кыбдыны суудан кёргюзгенча, Фатима шкафны джаны бла китабны тышын Суратха кёргюздю. Ол къарачай джазыучуну назму китабы эди.

Фатима китабны да ызына салыб, къартланы печине барды. Бери алгъышха келген адамланы учу-къыйыры джокъду. Кызычыкъгъа келген алгъыш хычынла бла кийимчиклени къалаулары мийикден мийик ёсюб барады. Къарча бла Джандет, келген къонакъла бла тебсиге чёкмей болмай, беллерин бошлагъандан бошлай барадыла. Муслимат бла Асланны къатыны Кемисхан къолтукъ алгъан бла адам ашыра арый башлагъандыла. Алай'а мычымай алагъа болушлукъгъа Роза бла Фатима да келдиле.

Бу кёзюде уа...

Клубну аллы площадда столланы тизиб, юслерине кызыл джабыула джайгъандыла; ариу мяла орунлагъа гокга хансла салыныбдыла. Столланы арт джанларында шиндикле хазырдыла.

Колхозну радиоузели «Джолдашла, колхоз тойгъа барынъы да чакъырабыз. Кюндюз, тамам онбир сагъатда той башланады. Бу къуанчха барынъ да келигиз» деб билдирди.

Хар баргъан ариу кийиниб, клубну аллына джыйылдыла. Кюн чуакъды. Аны таякълары джерге энди кенделең тюше башласала да алкъын джылыулары сакъланады. Ала уллайгъан адамланы кёбюсюню юслеринде къурт къатапа кийимлерини баразачыкълары бла сылджырай барыб, аякъларында джанъы галошларын джылтыратадыла. Джаш къаумланы коверкот, шивиот кийимлерини тюкчюклерин кючден-бутдан къабындыра, къайры эсе да кетедиле.

Джыйыллыкъ джыйылды. Площадха чыгъарылгъан шиндикле бары толдула. Столланы джанында шиндиклеге ўа алкъын киши олтурмагъанды.

Бир кесекден Акулинаны юю табадан къобуз, харс таушла чыкъдыла. Клубну аллындагъыла ёрелешиб, бары ары-ары къарадыла. Къызны юйюнден чыгъыб, джашны юйюнде да бир-эки тебсеб, той клубну аллында сакълагъан лагъа келди.

Къарт да, джаш да ёрге-ёрге къобуб экисин да алгъышладыла. Комсомол-джаш тёлю фермачыла Хамит бла Нинаны араларына салыб, столну джанында шиндиклеге олтурдула. Аланы башларында къабыргъада Владимир Ильич Ленинни уллу портрети тагъылады. Аны эки джаны бла урулгъан къызыл байракъланы бояулары чабханча джыйылгъан адамланы бетлери къуанчдан къызарадыла.

Колхозну «Победасы» бла Нинаны анасы Акулинаны, Хамитни анасын дагъыда башха талай къартны алыб келиб, тёрде къартла бла стол джанына олтуртдула. Эки къатынны да баш иелерин Ата джурт къазаўат тас этсе да сабийлерин ёсдюрюб, ала бюгюнню къуанчха джетгенлери ючюн хар ким бары аланы къолларын тутадыла.

Фермачыла бары бирча кийиннъендиле. Джашланы кёксюл коверкот костюмлары, ичлеринден акъ кёлеклери, галстуклары барды. Къызланы да аллай костюмлары бла ичлеринден акъ кофталары барды. Бирча кийине туругъа суйюб, джал алгъан заманда кеслери этдиргендиле.

Бу тойгъа комсомолну район комитетинден да адамла чакъырылгъандыла.

Сеит ортагъа чыкъды. Не ючюн эсе да биягъы къызыл тышлы блокнотчугъун коверкот галифесини хурджунундан чыгъарыб, кёк бухар бёркюн ёргерек этди.

— Джолдашла,— деди ол,— бюгюн биз былайда бу къуанчны этер ючюн джыйылгъанбыз. Кесигиз билгенден ма

баш иесиз бу эки тиширыу сабийлерин ёсдюрюб, бюгюннъе джетдиргендиле. Бу зат къуру аланы игиликлеринден тюлдо. Кърал, партия бизде хар джаннъа бирча къайгырады. Юйдеги къралны да бир кесегиди. Ол себебден, кърал аны кёзюнден ычхындырмай, къайгыргъанлай, джашауун кёл-тюрюрге излегенлей турады. Джетиджыллыкъ планны салыннъаны да аны ючюндю, партия бютеу дуняда рахатлыкъны сакъларгъа излегени да аны ючюндю. Биз да бюгюн джангъы юйдегини алгъышларгъа аны ючюн джыйылгъанбыз.

Ол айтыб бошаргъа бары бирден харс урдула, Акулина бла Залихат да бир бирине къарашыб, Хамит бла Нинагъа да кёз джетдире, харс урдула.

— Джолдашла,— деди Сеит дагъыда, — бизни къралда миллет шохлукъ ёсгенден ёсе, бегигенден бегий барады. Ма, къарагъыз, къарачай джаш Хамит бла орус къыз Нина бир юй болуб, ёмюрлюкге юйдеги къурайдыла. Аналары уа бир-бирлери бла эртдеден огъунакъ тенглик, шохлукъ джюрютедиле. Майна шофер Иван, кассир Андрей бизни бла бирге уруна, колхозну байлыгъын ёсдюрюр ючюн къарыуларын аямай кюрешедиле. Усдаз Федор Федорович бизни сабийлерибизге билим бергенли отуз джылдан атлаб барады; майна тегейли Харитон, черкесли Нашхо, ногъайлы Сюйюн, барын да санаб кючюнден келлик тюлдо, бары бир юйдегича бир ишни тутуб кюрешедиле. Бюгюннью той да анъа шагъатды, джолдашла.

— Тюздю, тюздю,— деб кычырдыла кёбле.

— Джолдашла,— деди Сеит дагъыда,— сизни аллыгъызда олтургъан джаш фермачыла, кеслери фермада ишлеб, коммунист урунууну фермасы деген сыйлы атны алыргъа сёз берген эдиле. Кюн-кюнден ала сёзлерине толудау-толу бола барадыла. Бусагъатда быланы фермагъа барсанъ, кёзюнкъыйыб ичинден чыгъарынъ келлик тюлдо. Ала хар затла-

рын сеир тукъум джарашдыра билгендиле. Малларыны ашларына дери кышха хазыр болуб бошагъанды, алларындан бир мал жъорамагъанды. Сют сауууну кѣбден кѣб этиб бардыла, бары ишлей тургъанлай окъургъа киргендиле. Сѣз ючюн, Хамит эл мюлк инженерлик, Нина усдазлыкъ окъургъа киргендиле. Бу джашлада не тютюн ичген, не кесин осал джюрютген бир джанъызы джокъду. Алай бла кесигиз кѣргенден, былагъа коммунист урунууну фермасы деген атны атаргъа энди кѣб къалмагъанды,— дегенлей, джыйылгъанла ѳрге къобуб, харс урдула.

— Алий, ма бююнню кюн сеннге кѣб тема береди,— деди Роза, Алийге шыбырдаб.

— Сеннге уа, Роза?

— Меннге да...

— Мени башыма дагъыда башха затла келе тура эдиле,— деди Алий.

— Айтыргъа боллукъ тюлмюдю.

— Джюрекден-джюрекке керти да джол бар эсе, мен айтмагъанлай да билликсе...

— Биле эсем'а?...

— Айт!

— Хамитни орнунда кесинги кѣрюрге разыракъ болурса дейме, не?

— Хо, Нинаны орнунда уа?

Розаны кѣзюню кыйыры Алийни джумушакъ кѣзлерине джете, энишге къараб ышарды. «Мен сени къаллай бир суйгеними бир билсенъ эди» деб кѣлюне келди.

Фермачыла бла джыйылгъан адамла ѳрге туруб, бир-бирине харс ургъанлары энтда тохдамагъанды. Алий харс ура, ийилиб Розагъа:

— Соруу алкъын джуабын табмагъанды, Роза,— деди.

— Джюрекден джюрекке джол бар эсе билирге керексе,— деди Роза, анъа джумушакъ къарай.

— Роза, мен бусагъатда эки къанатым болса учарыкъ эдим,— деди Алий.

— Тёгерекге къарачы, къуанчлары учуруб, мийикден мийикге, алгъадан алгъа баргъан халкъны кёрюрге сую эсенъ,— деди Роза.

— Бизни заман къанат битдиреди барыбызгъа да, мени акъылым бла.

— Кесибиз талпыгъан усдалыкъны ма сен бла мен табарыкъ тюл эдик бурун заман болса. Муратха джетерге амал табмакълыкъ, хар адамгъа къанат битдириб барады,— деди Алий.

Сейт сёлешиб бошагъандан сора эл советни тамадасы Илияс Хамит бла Нинаны къолларын тутуб, ЗАГС къагъытларын берди, андан сора саугъала бериу башланды.

Далхат саулай колхозну аты бла гаммешча бир саулукъ ийнекни башындан Хамитге тутурду, кюйюзле, эшик, терезе джабыула, костюмла, чебгенликле столгъа тауца къаландыла. Джандет столну къатына барыб, джанджаулукудан бир кийимликни чыгъарды.

— Балаларым, мен огъурсуз амма болмам, мени юйдегимча юйдеги ёсдюрюгюз. Ал балагъызгъа ма бу мен этген киймчиклени кийдиригиз,— деб Джандет сабий кёлекчиклени аланы алларына салды. Нёгерлери бла сюелиб тургъан Фатима бла Шамил билмей бир-бирине къарагъанлай бетлери къызаргъанын Хусей эследи.

— Джолдашла, энди столну юсюнде хантла сизни сакълайдыла. Клубда джыйылырыгъызны тилейме,— деди Далхат. Алай'а ол сагъатдан багъанада тагъылыб тургъан репродуктордан Левитанны таушу, бютеу дунияны башына сеирлик хапар берди.

— Совет Союзу алимлери ишлеген «Восток» ракетада

Совет Союзну гражданини майор Юрий Алексеевич Гагарин космосха учду.

Бу сёзлени эрлей башха джыйыб кьоймакьлыкь кыйын эди: адам улу джаратылгъанлы бери космосха чыгыу болмазлыкь затха, сандыракъгъа саналгъанды. Ол огъай ай тутулгъан кёзюде, аны «джукълаб тургъан эгетлерин уятыб, айны бойнун буугъан джелмауузгъа юсдюребиз» деб бурунну къарачайлыла джез, багъыр тазланы дынъырдатыб, шок атыб, туайлаб тургъандыла. Космосха ракета чыкьды дегенлей'а, хар ким асыры сеирсинъенден, асыры бек къуангъандан айтыргъа сёз табмай къалдыла. Эс джыйгъандан со-ра, бир-бири кьолларын тутуб, бир-бирин алгъышлаб теб-редиле.

Олсагъат алайда кеси аллына митинг къуралды. Къарча, кишиден эркинлик да алмагъанлай:

— Джамагъат, къыркь джылны мындан алгъа меннъе бюгюн кесим кёрген, кесим эшитген затланы айтсала, ёмюрде ийнанлыкь тюл эдим. Бюгюн космосха ракета бла Совет Союзну адамы чыкьгъанына да «алай этерге керек эди да, этдиле» дегенча кёлум алай болады. Нек десенъ, мени акъылым бла, бизни кърал, бизни партия этмезлик сеир зат джокьду. Ма бюгюн мен джукь билмейме деб турама да, «энди сен бир ракета ишле да учур» деб партия алай айтса, тартыб алыб этиб кьояргъа кесимде аллай бир къаруу» табарча халым алайды. Ол зат оноуну, бизни джашауубузну таблыгъынданды. Джашауубуз хар адамгъа къанат битдириб, кёллендириб барады. Мен къартма, партияда тюлме, алай'а хар барыбызны да учундургъан партия, Ленинни партиясы, правительство болгъанларын билеме. Ала бизни ёмюрлюк къанатларыбыздыла. Урунууну, шохлукьну, къарнашылыкьны джолунда ала бизни эм сеир джашауугъа — коммунизмге алыб баргъанларын мен къаным-джаным бла да анъылайма, ол джашауугъа дженъил джетер ючюн къаруу-

уму да аямай кюрешеме,—деб Къарча ызына, къартланы араларына, кирди.

— Барыбызны кѐлюбюзню айтдынъ, Къарча, сау бол, Къарча, тюз айтдынъ, Къарча, — деб бары бир ауздан кычырдыла. Сеит чыкъды.

— Джолдашла, Къарча барыбыз айтырыкъны да айтды. Мени джанъыз бир къошарым барды. Космосха ракетаны чыгъаргъан Москвада къуру бир бѐлек алим тюлдю. Ол затха биз барыбыз къошулгъанбыз. Къарча, сени кыйынынъ да киргенди. Ракетаны ишлеген, аны космосха чыгъаргъан бютеу совет адамланы тулпарча урунууларыды. Джашасын урунуу! Джашасын урунуу суйген совет халкъ! Уруннъан адамланы сыйын кѐлтюрген Коммунист партия джашасын! (Джыйылгъанла кючлю харс къакъдыла).

— Джамагъат, айыб этмесегиз бир-эки сѐз айтайым,—деб Хамитни анасы аллына атлады. Бары анъа джол къойдула.

— Сизни сыйыгъыз да тѐббемде болсун, мен Хамитни атасы урушда ѐлгенди деб къагъыт алгъанымда, энди меннѐе болур болду деб тура эдим. Алай'а ма кѐресиз, сау болсун бу власть. Бюгюн мен къуанчымы айтыб да айталмам. Меннѐе алай айтыргъа айыб болгъанын да билеме, не ючюн десенъ, былайда джыйылгъанла менден аз къуанмайдыла. Мени сабийлерими къуанчы, бютеу къралны къуанчы бла бирге болгъанын, мен уллу насыбха, огъургъа санайма. Бир-бирин билиб, адебни, намысны сакълаб джашарларын излейме,—деб олтурду.

Андан сора той башланды. Ол той энди къуру Нина бла Хамитни тою болмай, джанъы хорламны—космосха ракета чыгъаргъан совет халкъны бютеу дуняны сеирсиндирген джетишимлери бла, аланы болдургъан Коммунист партияны сыйлары ючюн этилген той болду.

Кѐк тазады, кече чуакъды. Джулдузла бюгече артыкъ да

кѣб, артыкъ да джарыкъ кѣрюнедиле. Ала адамлагъа, адамла да алагъа ышара, ол ышарыу джерни башына джылыу тѣкгенча, къачхы аяз бираз шаушалгъанды. Джер юсюне джарыгъын тѣгюб Ай чыкъды. Гитчени, уллуну, джашны, къартны да, ол кесини джарыгъы бла къучакълады.

Ай чыкъгъанлай клубда той дагъыда башланды.

Клуб Къарчаланы къатларында болгъаны себебли, Къарчаны юдегиси бирем-бирем ары ышырылды. Алай'а бери клубдан узакъдагъыла да джыйылгъандыла: къуанчы болгъан адам ичинде тыялмайды. Аны не къадар кѣб адам билсе сюеди. Бюгечеги къуанч'а джангъыз бир адамныкъы тюлдю.

Клубну къатында алкъын аны ичине джыйылмагъан адамла да энди толудула. Хар кимни акъылы космосдады. Ол акъыл неди деб башдан-башха сорсанъ, барында да бир джуаб боллукъ болур эди: къалай сеир, къалай насыб джашауда джашайбыз. Космосха ракета да бизни ючюн чыкъгъанды. Кърал тамадабыз да бютеу дуняда рахатлыкъны, джарашуулукъну сакъларгъа деб къраллагъа аны ючюн джолоучу болады.

Сурат къызчыкъны къойнуна алыб Лейла бла бирге Джандетни къатына олтурду. Джандет да къызчыкъны андан алыб, кѣкюрегине къысды. Андан эркелете Къарча алды, алай бла къызчыкъ бир къолдан бир къолгъа кѣче, дагъыда Джандетге келди.

— Джандет, къызчыкъны атчыгъы неди? — деб сорду Акулина.

— Алкъын ат аталмай турады къызыма.

— Айджаякъ боллукъду аты уа, Айджаякъ,—деди Къарча къызчыкъны къойнуна алыб, этегине чырмай.

Бу кѣзюуде Харун акъырын Лейлагъа джууукълашыб, суу къъсурайса деб, кесини юсюнде габрайын тешиб, аны сырты-

на къаблады. Эки-юч сагъатны мындан алгъа Харунлагъа къонакъгъа келген, Харунну эртдеден тенъи Анзор да Харун блады. Лейланы къатында олтуруб тургъан Суратны ариу инбашларына ол кесини палтонун табу этиб да къабларыкъ эди. Анзор Урупда джез чыгъаргъан комбинатны инженери-ди. Москвагъа аспирантурагъа окъургъа барады. Кесини эртдеден тенъи Харуннъа сабий туугъанын эшитиб, алгъыш эте кетер ючюн къайтханма десе да, аны тартхан Сурат болгъанын бек ариу биледи.

Сурат Анзорну эслегенинде, кеси болгъан джерде анъа да орун берди. Хар тюбегени сайын ол Анзорну халисин джаратхандан джарата, илешгенден илеше барады. Бу сагъатда да аны керти да джигер, эрлик танылгъан бетине кёзю джете «Эшда, заман бакъмазлыкъ джара болмаз» деб кёлюне келди.

Хар кимни ал сеирсиниюу кетгенден сора, къобуз согъула, харс къагъыла башлады. Ай джарыкъда тебсейдиле. Къайсы эсе да бири:

— Роза бла Алийни джырлатыгъыз,— деб къычырды.

— Керти айтаса, кеслери да тамбла кетерикдиле, джырлаб кетсинле,— дедиле къалгъанла да. Экиси да арагъа чыкъдыла.

— Тамам окъ бла кеб кибикдиле. Бир-бирине бек тыйыншлыдыла. Аллах ючюн, Хусейни атасы, ары бир къара,— деб Кемисхан Асланны билегинден тюртдю.

Алийни анасы акъыртын Джандетни къатына къысылыб:

— Джандет, эшда, биз бир-бирибизге джууукъ боллукъ болурбуз,— деди.

— Сен айтханны аллах да айтсын, огъайым джокъду, тоба,— деди Джандет.

Аланы ушакъларын эшите тургъан Къарча:

— Аллахдан, сизден да алгъа ала кеслери айтыб тура болурла дейме,— деди.

Роза кесинден сора да джыргъа къошуллукъла кѣб болгъанларын билиб, «Коммунист урунууну бригадасыны джырын» джырлаб башлады.

Анъа макъам Алий салгъанды.

Чуакъ кечени тазалыгыча, Розаны таза макъамы джырыны аллын ачды, анъа Алийни джумушакъ ауазы да къошулду. Алай бла джыр аллында назик башлана, ёзенни толтура кючлюден-кючлю бола, толгъан Айгъа джетерча уллу къаруу алды. Джыйылгъанланы бары (къартладан къалгъанла) бир тамакъдан джырлайдыла. Ол джырда заманны тулпарлары бла бирге совет адамланы насыблы джашаулары кѣзюнге сурат болуб кѣрюнеди.

«Қаппуш къызы, тур, марджа, мени къошха ашыр, бу сагъат кетерге керекди» дерге аздан къала Қъарча, талай кере кесин тыйды. Ол эртденбла кетерин юде айтханды, алай'а не эсе да джюреги учуна, ишине ашыгъады. «Джыр адамгъа къанат сала кѣреме. Қъалай терс болгъан эдим Розаны юсюнде»,—деб Қъарча артыкъ да бек тюшюндю. Дагъыда тѣрт джанында адамлагъа кѣзю джете, «Ма была бары да сенича ашыгъадыла, ант джетмезлик, танъ атханлай ишлерине барлыкъдыла» деб кѣлюне келе, энтда джыргъа эсин ийди.

Сеит, Федор Федорович, Аминат, Далхат, Супият, шофер Иван, бригадир Нашхо, Нина, Хамит, Петро, Тохдар, Хусей, Хабий, Зурият, Шамил, Фатима, Абидат, Ахмат, сохдала, Муратчыкъ да ичлеринде болуб, Роза бла Алийни тѣгерегин алыб, бирден джырлайдыла. Лейла, Сурат, Анзор, Муслимат олтуруб тургъанлай къошуладыла. Фермачыланы ичинде Хызыр бла Мариям да бир джерде, бир-бирлерине кѣзлери джете джырлайдыла.

Джыр кючлюден-кючлю бола, мийикден мийикге чыгъа, узакъгъа кетиб, ызына къайтханча дагъыда къайтыб, ёзенни ичин толтурады. Тулпар заманны адамларыны джырын бу

ай жарыкъда джырламагъан бюгече бизни къралда бир джанъыз адам болмаз. Ол джырла бары да бир-бирлерине къошулуб, къанатларында алыб баргъанча Айны танънъа джууукълашдырдыла. Танъ'а жарыгъандан жарый, джанъы ёмюрню башын ача, ма джолугъуз дегенча, булутсуз, ариу эртденни ачыкъ кёргюздю.

Ол коммунизмни эртдениди.

— Айджаякъчыкъ, ашчы кёзчюклеринъи, бу сени эртденинъди,— деб Къарча къойнунда джёрмечикча чырмалыб тургъан къызчыкъны ёрге тута, юйдегисине къараб ышарды.

БАШЛАРЫ

Биринчи башы	. . . . .	5
Экинчи башы	. . . . .	31
Ючюнчю башы	. . . . .	43
Тёртюнчю башы	. . . . .	50
Бешинчи башы	. . . . .	58
Алтынчы башы	. . . . .	65
Джетинчи башы	. . . . .	86
Сегизинчи башы	. . . . .	104
Тогъузунчу башы	. . . . .	119
Онунчу башы	. . . . .	142
Онбиринчи башы	. . . . .	153
Онэкинчи башы	. . . . .	166
Онючюнчю башы	. . . . .	178
Онтёртюнчю башы	. . . . .	187
Онбешинчи башы	. . . . .	190
Оналтынчы башы	. . . . .	200
Онджетинчи башы	. . . . .	208
Онсегизинчи башы	. . . . .	222
Онтогъузунчу башы	. . . . .	225

Халимат Башчиевна Байрамукова

СЕМЬЯ КАРЧИ

Редактор *А. Ш. Шаманов.*

Художник *Н. Г. Крицкий.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *Г. М. Потькалова.*

Корректор *Р. А. Ижаева.*

Сдано в набор 7.VI-1961 г. Подписано к печати 13.I-1962 г.

Бумага 60×70^{1/16}. Физ. п. л. 15,25. Усл. п. л. 11,59. Уч.-изд. л. 10,98.

ВУ29005. Заказ 3711. Тираж 2 000 экз. Цена 33 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство, г. Черкесск, Ленина, 35-а.
Ставропольская краевая типография, ул. Артема, 18.